

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГАЙДАМАКА ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 340.02:061.1ЄС

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

081 «Право»

81 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. О. Гайдамака

Науковий керівник:

Яковюк Іван Васильович,

доктор юридичних наук, професор

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Гайдамака В. О. Теоретико-правові засади функціонування соціальної держави в умовах європейської інтеграції. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2023.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню проблем становлення в європейських країнах соціальної державності, еволюції соціальної політики об'єднаної Європи в процесі розширення та поглиблення інтеграційного процесу. Наукова робота є однією з перших в загальній теорії права робіт, що присвячена комплексному дослідженню питань, пов'язаних із визначенням теоретико-правових засад функціонування соціальної держави в умовах європейської інтеграції.

З'ясовано, що процес становлення й розвитку соціальної держави обумовлений політичними і соціально-економічними процесами в рамках національних держав, а отже має свої унікальні відправні точки в кожній країні: їхні політичні аргументи були визначені різними національними проблемами з економічним, політичним і ціннісним контекстом, а попередні інституційні рішення визначали подальший прогрес.

Встановлено, що вплив соціальної держави є всеосяжним, він позначається на можливостях усіх верств суспільства, а не лише тих, хто наразі претендує на певні пільги. Для більшості соціальних груп те, що вони отримують протягом життя від соціальної держави в цілому може бути зіставлене з їхнім власним внеском. Лише верхній дециль розподілу доходів висуває відносно менші вимоги до систем соціального забезпечення, тоді як нижній дециль отримує відносно більше.

Доведено, що під моделлю соціальної держави слід розуміти певний образ конкретної країни, який визначають суб'єкти, джерела, обсяги і напрями фінансування соціальної сфери. Моделі соціальної держави

різняться залежно від меж втручання держави у соціальну, економічну, а знедавна – і в екологічну сфери і має на меті забезпечення добробуту суспільства в цілому. На сьогодні не існує єдиної уніфікованої моделі соціальної держави, так як кожна національна модель має своє історичне підґрунтя, принципи, якими оперує, а також спирається на економічні, політичні і культурні особливості країн, яким вона притаманна. Як наслідок, кожна модель соціальної держави є певною мірою неповторною, однак, у зв'язку із плином часу та інтеграційними і глобалізаційними процесами, з'являються і змішані моделі соціальної держави, яким притаманні риси декількох моделей.

Обґрунтовано, що трансформація ліберальної моделі правової держави у соціальну, а згодом – у соціально-екологічну модель супроводжується не заміною попередніх функцій, а розширенням їх спектру, удосконаленням правових механізмів їх реалізації. Наслідком процесу розширення змісту концепції демократичної, соціальної, правової держави за рахунок екологічного виміру є формування нової ідентичності європейських держав і Європейського Союзу в цілому.

Надано додаткової аргументації висновку про те, що виокремлення нових європейських моделей соціальних держав, зокрема південно-європейської (середземноморської), а в майбутньому – східноєвропейської моделей, пов'язано з процесами демократизації та сприйняття країнами усталених цінностей європейської цивілізації.

Встановлено, що спільні соціальні цінності є невід'ємною складовою європейської ідентичності, що виступає фундаментом європейського об'єднавчого проекту. Європейська історія – це успішний процес «соціальної конвергенції», який відбувається в міру зміцнення економік держав-членів ЄС. У цьому процесі важливу роль відіграють європейські норми, правила і керівні принципи ЄС. Таке зближення є свідченням міцності спільних європейських соціальних цінностей, бажання та здатності Європейського Союзу підтримувати їхній розвиток.

На підставі аналізу зарубіжних наукових джерел та законодавства Європейського Союзу зроблено висновок про те, що європейські демократичні держави на межі ХХ–ХХІ століть трансформуються у новий різновид соціально-правової держави. Його основні риси: акцент на екологічній складовій, що дозволяє говорити про соціально-екологічну державу, яка сприймає реалізацію екологічної функції як один із ключових державних імперативів; цифровізація соціальної держави, завдяки чому остання стає більш суверенною, стійкою і конкурентоспроможною в цифровому відношенні.

Головною пружиною, що приводить у рух правовий механізм функціонування цієї удосконаленої моделі соціальної державності, є напруга, що існує між її економічними та соціальними засадами. Їхня взаємодія визначає основні характеристики цієї державності – функції, правові механізми їх реалізації, принципи державно-правового будівництва. Головна особливість еволюції цієї моделі державності полягає в тому, що об'єктивно-історично відбувається посилення її соціальних, екологічних і технологічних засад, хоча визначальним фактором розвитку залишаються правові та економічні засади.

Доведено, що соціально-екологічна держава гарантує належний соціально-екологічний захист найбільш вразливих верств населення, а також місцевостей, що стикаються з кліматичними ризиками, передбачає екологічну співпрацю міст з сільською місцевістю. Отже, соціально-екологічний перехід носить поліцентричний характер, тобто кожна місцевість і кожна громада може і повинна брати в ньому участь.

Обґрунтовано, що для того, щоб зміцнити Економічний і валютний союз, усунути деякі з початкових недоліків його дизайну, зробити його більш конкурентоспроможним і здатним сприяти зростанню, Європейська комісія сприяє розвитку соціального виміру Економічного і валютного союзу. Це, зокрема, передбачає розвиток здатності економічних механізмів управління та політичних інструментів враховувати і вирішувати проблеми, пов'язані з

зайнятостю та соціальною політикою в Європейському Союзі, допомагаючи всім державам-членам досягти потенціалу зростання і зайнятості та покращення соціальної згуртованості відповідно до цілей інтеграційного процесу.

Розкрито зміст поняття «цифрова соціальна держава», під якою пропонується розуміти новий режим надання державних послуг і соціального забезпечення, тісно пов'язаного з цифровими даними і технологіями, що призводить до нових форм контролю та підтримки; при цьому цифрова соціальна держава – це не новий тип держави, а якісна характеристика соціальної держави в XXI ст.

Аргументовано тезу про те, що відкриті методи координації є ключовими для соціального порядку денного Європейського Союзу, оскільки вони допомагають державам-членам виробити спільне бачення соціальних викликів, співпрацювати та вчитися на практиці один одного, створювати нову динаміку на шляху просування та імплементації соціальних реформ, а також сприяють виробленню політики, що ґрунтується на знаннях, орієнтованої на відкритість, прозорість та участь.

На основі аналізу зарубіжних наукових робіт доведено, що Європейський стовп соціальних прав відновлює законодавчий процес як головний інструмент, за допомогою якого соціальні права – незалежно від того, чи захищені вони на рівні Європейського Союзу, Ради Європи чи міжнародного права – набувають конкретної форми та реальності. Європейський стовп соціальних прав має потенціал, який частково реалізований, для розширення можливостей європейського законодавця та відродження використання терміну «Соціальна політика» у Договорі про функціонування Європейського Союзу, а також методу для прийняття рішень у соціальній сфері.

Визначено, що характерною рисою сучасного стану європейської інтеграції є процес створення соціального виміру – Європейської соціальної моделі, яка впливає із загального ядра цінностей і стосується забезпечення

високого рівня соціального захисту, визнання важливості діалогу між соціальними партнерами та необхідності сприяння соціальної згуртованості як найважливішого елементу процесу європейської інтеграції. Європейська соціальна модель – це новий феномен європейської інтеграції, заснований переважно на неоліберальній логіці Єдиного внутрішнього ринку та Економічного та валютного союзу, який не отримав свого логічного завершення через складність реструктуризації інституційної та політичної основи європейського проекту, що потребує фундаментального перегляду установчих договорів.

Доведено, що Європейська соціальна модель має на меті запобігання соціальному розходженню в Європейському Союзі і насамперед у євроні, оскільки воно (розходження) підриває легітимність європейської співпраці, заснованої на довірі, яка є необхідною умовою продовження процесів розширення та поглиблення європейської інтеграції. Запропоновано розглядати Європейську соціальну модель як нову форму європейського соціального управління, спрямовану на зближення національної політики країн Європи шляхом навчання та обміну передовим досвідом, а не через законодавство та гармонізацію.

Констатовано, що Європейський Союз, як і національні держави, стає соціальним не завдяки прийняттю політичних програм і законодавчих актів, а внаслідок досягнення певного рівня правового, економічного та соціально-політичного розвитку, коли соціальні права та соціальна політика сприймаються як невід'ємна складова самоідентифікації ЄС як цивілізаційного інтеграційного об'єднання.

Практичне значення отриманих результатів. Сформульовані в процесі дослідження наукові положення й пропозиції можуть використовуватись: у науково-дослідній сфері для розвитку недостатньо розробленого в юриспруденції наукового напрямку, пов'язаного з дослідженням відносин щодо функціонування національних моделей соціальної держави в рамках Європейського Союзу, а також формування Європейської соціальної моделі;

у нормотворчій діяльності – як теоретичний матеріал для наукового обґрунтування проектів положень нормативно-правових актів в сферах розбудови соціальної держави, захисту соціальних прав, а також співпраці України та Європейського Союзу з питань приведення національного законодавства у відповідність до *acquis* ЄС; у інтерпретаційно-правовій діяльності – як теоретичний матеріал для наукового обґрунтування положень, пов'язаних з конституційним принципом соціальної держави, а також законодавства Європейського Союзу, які не знайшли достатнього відображення в чинному законодавстві та в правових позиціях Конституційного Суду України; у навчальному процесі – при викладанні загальної теорії права, конституційного права, права Європейського Союзу, права соціального забезпечення; в науково-дослідницькій роботі аспірантів, магістрів та бакалаврів; в інформаційно-аналітичній сфері – для поширення знань про розбудову Європейської соціальної моделі.

Ключові слова: соціальна держава, держава загального добробуту, екологічна держава, цифрова соціальна держава, соціальні права, соціальне право, соціальна політика, європейська інтеграція, Європейський Союз

SUMMARY

Gaydamaka V. O. Theoretical-legal grounds of the welfare state functioning in the European integration conditions. – *Qualifying scientific work as a manuscript.*

Dissertation for the Philosophy Doctor Degree in specialty 081 "Law". - Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2023.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the problems of the formation of social statehood in European countries, the evolution of the social policy of the united Europe in the process of expansion and deepening of the integration process. The scientific work is one of the first in the general theory law,

which is devoted to a comprehensive study of issues related to the definition of the theoretical and legal grounds of the functioning of the welfare state in the conditions of European integration.

It is identified that the process of formation and development of the welfare state is determined by political and socio-economic processes within the framework of national states, and therefore has its own unique starting points in each country: their political arguments were determined by various national problems with an economic, political and value context, as well as previous institutional decisions determined further progress.

It is set that the influence of the welfare state is comprehensive, it affects the opportunities of all layers of society, and not only of those who currently claim certain benefits. For most social groups, what they receive during their lifetime from the welfare state as a whole could be compared with their own contribution. Only the top decile of the income distribution makes relatively smaller demands on welfare systems, while the bottom decile receives relatively more.

It is proved that the model of the welfare state should be understood as a certain image of a specific country, which is determined by the subjects, sources, volumes and directions of financing of the social sphere. Models of the welfare state differ depending on the limits of the state's intervention in the social, economic, and recently also in the environmental spheres and it is aimed at ensuring the welfare of society as a whole. Today there is no single unified model of the welfare state, as each national model has its own historical background, principles by which it operates, and is also based on the economic, political and cultural features of the countries to which it belongs. As a result, each model of the social state is to some extent unique, however, due to the passage of time and integration and globalization processes, mixed models of the social state appear, which have features of several models.

It is substantiated that the transformation of the liberal model of the legal state into a welfare one, and later into a socio-ecological model, is not accompanied by the replacement of previous functions, but by the expansion of

their spectrum, the improvement of legal mechanisms for their implementation. The consequence of the process of expanding the content of the concept of a democratic, social, legal state at the expense of the ecological dimension is the formation of a new identity of European states and the European Union as a whole.

Additional arguments are provided for the conclusion that the emergence of new European models of social states, in particular the Southern European (Mediterranean) and in the future – Eastern European models, is connected with the processes of democratization and the acceptance by countries of the established values of European civilization.

It is set that common social values are an integral part of the European identity, which is the foundation of the European unification project. European history is a successful process of "social convergence", which takes place as the economies of EU member states strengthen. European norms, rules and guidelines of the EU play an important role in this process. Such rapprochement is an evidence of the strength of common European social values, the desire and ability of the European Union to support their development.

Based on the analysis of foreign scientific sources and the legislation of the European Union, it is concluded that the European democratic states at the turn of XX-XXI centuries are transforming into a new type of social-legal state. Its main features are: an emphasis on the ecological component, which allows us to talk about a socio-ecological state that perceives the implementation of the ecological function as one of the key state imperatives; digitalization of the welfare state, thanks to which the latter becomes more sovereign, sustainable and competitive in digital terms.

The main spring that sets in motion the legal mechanism of the functioning of this improved model of social statehood is the tension that exists between its economic and social foundations. Their interaction determines the main characteristics of this statehood – functions, legal mechanisms for their implementation, principles of state-legal construction. The main feature of the evolution of this model of statehood is that its social, ecological and technological

foundations are objectively and historically strengthened, although legal and economic foundations remain to be the determining factor of development.

It is proved that the socio-ecological state guarantees proper socio-ecological protection of the most vulnerable parts of the population, as well as areas facing climatic risks, and includes ecological cooperation between cities and rural areas. So, the socio-ecological transition has a polycentric character, that is, every locality and every community could and should participate in it.

It is justified that in order to strengthen the Economic and Monetary Union, eliminate some of the initial shortcomings of its design, make it more competitive and able to promote growth, the European Commission promotes the development of the social dimension of the Economic and Monetary Union. This, in particular, involves the development of the capacity of economic governance mechanisms and political instruments to take into account and solve problems related with employment and social policy in the European Union, helping all Member States to achieve the potential for growth and employment and to improve social cohesion in accordance with the goals of the integration process.

The meaning of the concept of "digital welfare state" is revealed, it is proposed to understand such a term as a new mode of public services and social security providing, closely related to digital data and technologies, which leads to new forms of control and support; at the same time, the digital welfare state is not a new type of state, but a qualitative characteristic of the welfare state in the XXI century.

The thesis is argued that open methods of coordination are key to the social agenda of the European Union, as they help Member States to develop a common vision of social challenges, cooperate and learn from each other's practice, create new dynamics on the way to promote and implement social reforms, and also contribute to knowledge-based policymaking focused on openness, transparency and participation.

Based on the analysis of foreign scientific works, it is proved that the European Pillar of Social Rights restores the legislative process as the main tool

through which social rights – regardless of whether they are protected at the level of the European Union, the Council of Europe or international law – acquire a concrete form and reality. The European Pillar of Social Rights has a partially realized potential to empower the European legislator and revive the usage of the term "Social Policy" in the Treaty on the Functioning of the European Union, as well as a method for decision-making in the social sphere.

It was determined that a characteristic feature of the current state of European integration is the process of creating a social dimension – the European social model, which stems from a common core of values and concerns to ensuring a high level of social protection, recognizing the importance of dialogue between social partners and the need to promote social cohesion as the most important element of the European integration process. The European social model is a new phenomenon of European integration, based mainly on the neoliberal logic of the Single Internal Market and the Economic and Monetary Union, which did not reach its logical conclusion due to the complexity of restructuring the institutional and political basis of the European project, which requires a fundamental revision of the Founding Treaties.

It is proven that the European social model is aimed at preventing social divergence in the European Union and primarily in the Eurozone, as it (the divergence) undermines the legitimacy of European cooperation based on trust, which is a necessary condition for the continuation of the processes of expansion and deepening of European integration. It is proposed to consider the European social model as a new form of European social management aimed at the convergence of national policies of European countries through training and the best practices exchange, rather than through legislation and harmonization.

It is stated that the European Union, like national states, becomes social not due to the adoption of political programs and legislative acts, but due to the achievement of a certain level of legal, economic and socio-political development, when social rights and social policy are perceived as an integral part of the EU's self-identification as a civilizational integration association.

Practical significance of the obtained results. The scientific propositions and statements formulated in the research process could be used: in the scientific-research field for the development of an insufficiently developed scientific direction in jurisprudence, related to the study of the functioning of national models of the welfare state within the framework of the European Union, as well as the formation of the European social model; in rule-making activities – as theoretical material for the scientific justification of the draft provisions of normative legal acts in the spheres of development of the welfare state, protection of social rights, as well as cooperation between Ukraine and the European Union on bringing national legislation into line with the EU acquis; in interpretive legal activity – as theoretical material for the scientific justification of the provisions related with the constitutional principle of the welfare state, as well as the legislation of the European Union, which were not sufficiently reflected in the current legislation and in the legal positions by the Constitutional Court of Ukraine; in the educational process - while teaching the general theory of law, constitutional law, European Union law, social security law; in the research work of PhD students, masters and bachelors; in the information-analytical sphere – to spread knowledge about the development of the European social model.

Keywords: welfare state, social state, ecological state, digital welfare state, social rights, social law, social policy, European integration, European Union.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Gaydamaka V. A. European social model: a new paradigm of social state development. *Problems of Legality*, 2020. Issue 150. P. 313–331. DOI: 10.21564/2414-990x.150.208955.

2. Гайдамака В. О. Соціальне право: проблеми визначення. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 286–292. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1953>.

3. Гайдамака В. О. Екологічна держава та її місце в теорії демократичної, соціальної правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 21–24. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/2>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

1. Гайдамака В. О. Функціонування соціальної держави в умовах європейської інтеграції. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. статей за матеріалами II-ї Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, м. Харків, 15 травн. 2019 р. / редкол. : А. П. Гетьмана, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2019. С. 41–45.

2. Гайдамака В. О. Соціальна державність: еволюція моделей. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. статей за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, м. Харків, 15 листоп. 2019 р. / редкол.: А. П. Гетьмана, І. В. Яковюк та ін. Харків: Юрайт, 2019. С. 24-29.

3. Гайдамака В. О. Role of Welfare State in Democratic Society. *Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців*: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції інозем. мовами. М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2019. С. 32–34.

4. Гайдамака В. О. Соціальні права в системі прав людини. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу : теоретичні та практичні аспекти* : матеріали V Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 22 жовтня 2020 року). Полтава : Россав, 2020. С. 35–37.

5. Гайдамака В. О. Європейська соціальна модель: сучасний стан розвитку. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. ст. за матеріалами IV Всеукр. наук. практ. конф. з європ. права, м. Харків, 19 листоп. 2020 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2020. С. 16–19.

6. Гайдамака В. О. Концепція екологічної держави. *Права людини і демократія* : зб. наук. статей за матеріалами III наук.-практ. конф., м. Харків, 13 травн. 2021 р. : у 2 ч. / редкол.: І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін. Харків, 2021. Ч. I. С. 14–17.

7. Гайдамака В. О. Забезпечення прав людини – пріоритет соціальної держави. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Харків, 13 жовтня, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2023. С. 41–43.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації

8. Gaydamaka V. Environmental, welfare state: conceptualization problems. *Recht der Osteuropäischen Staaten. ReOS*. 2021. №5. P. 4–12.

З М І С Т

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ЇЇ СУТНОСТІ	23
1.1. Соціальна держава : еволюція теорії	23
1.2. Національні моделі європейських соціальних держав: загальна характеристика	37
1.3. Екологічна держава і її місце в концепції демократичної, соціальної, правової держави	62
1.4. Цифрова соціальна держава: особливості функціонування в умовах європейської інтеграції	79
Висновки до Розділу 1	93
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВІ ЗАСАДА РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ОБ'ЄДНАННІ ЄВРОПІ	96
2.1. Етапи становлення та розвитку соціального права в об'єднаній Європі	96
2.2. Соціальна політика Європейського Союзу: нова ера європейської інтеграції	118
2.3. Європейська соціальна модель як результат конвергенції національних моделей соціальної держави	137
Висновки до Розділу 2	158
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	167
ДОДАТКИ	223

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВМК	Відкритий метод координації
ДЄС	Договір про Європейський Союз
ДФЄС	Договір про функціонування Європейського Союзу
ЕВС	Економічний і валютний союз
ЕПСР	Європейський стовп соціальних прав
ЄЄА	Єдиний європейський акт
ЄС	Європейський Союз
ЕСМ	Європейська соціальна модель
МОП	Міжнародна організація праці
Соціальний ВМК	Соціальний відкритий метод координації

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Запровадження і розвиток систем соціального забезпечення прийнято вважати однією з визначальних характеристик країн Європи у ХХ сторіччі. Після Другої світової війни воно отримало конституційну основу у вигляді принципу соціальної держави/держави загального добробуту (тут і далі «соціальна держава» і «держава загального добробуту» розглядаються як взаємозамінні поняття, за виключенням питання про класифікацію моделей соціальної держави – *В. Г.*). Проте, це не означає, що в концептуальному і політичному плані цей політичний і соціально-економічний феномен протягом історії залишався незмінним. За останні півстоліття теза про кризу соціальної державності проголошувалася неодноразово. При цьому такого роду заяви зазвичай носили драматичний характер і привертали увагу як політиків і громадськість, так і науковців. Попри це соціальна держава залишається визначальною засадою конституційного ладу як національних держав, так і важливою ознакою сучасної об'єднаної Європи.

За понад століття свого існування¹ сутність і зміст поняття «соціальна держава» неодноразово переосмислювався, уточнювався. Як відомо, майбутнє не зумовлено заздалегідь. Європейські країни самостійно визначають, як реагувати на політичні, економічні, соціальні, демографічні, міграційні та екологічні виклики і загрози сучасності; від їх вибору залежить майбутнє національних моделей соціальної держави, можливість втілення загальноєвропейської соціальної моделі на основі європейського соціального співтовариства [71].

¹ Конституційне закріплення принципу соціальної держави вперше відбулося у 1946 р. в Конституції Франції і в 1949 р. в Основному законі ФРН. Однак існує думка [97, с. 87–88], яку ми в цілому поділяємо, що у «розчиненому» вигляді цей принцип вперше було закріплено ще у 1919 р. у Веймарській конституції Німеччини.

Майбутнє соціальної держави знаходиться в полі зору Європейського Союзу. У 2023 р. Група високого рівня з питань майбутнього соціального захисту та соціальної держави в ЄС підготувала звіт і ключові стратегічні рекомендації як для держав-членів інтеграційного об'єднання, так і для Європейського Союзу в цілому з урахуванням уроків пандемії COVID-19 та агресії Росії проти України та її наслідків. Члени Групи констатували: «Держава загального добробуту є основним аспектом ідентичності Європи. Таким чином, для успішного переходу до цифрових та «зелених» технологій, а також реформ у галузі енергетики та конкуренції необхідно провести паралельні реформи в державах загального добробуту членів ЄС» [241; 309].

Зважаючи на ту увагу, яку приділяють соціальній політиці¹ і соціальній державі в Європейському Союзі², протягом останнього десятиліття провідними європейськими університетами надається пріоритетне значення дослідженням соціальної держави, спрямованим на заохочення теоретичних, концептуальних та методологічних інновацій у цій складній темі³. Так, протягом 2014–2019 років реалізована третя транснаціональна дослідницька програма «Майбутнє держави загального добробуту» (WSF) [510], яка фінансувалася п'ятнадцятьма партнерами Агентства з фінансування досліджень у Європі (NORFACE), шведською радою Forte та Європейською комісією. Програма WSF охоплювала п'ять напрямів досліджень, безпосередньо пов'язаних з майбутнім держави загального добробуту (люди та держава загального добробуту; нерівність, різноманітність та держава загального добробуту; переосмислення економіки держави загального

¹ Так, щорічні звіти Комітету соціального захисту (SPC) містять результати моніторингу соціальної ситуації в Європейському Союзі і розвитку політики соціального захисту в державах-членах ЄС.

² Увага до майбутнього соціальної держави в об'єднанні Європі обумовлена позицією громадян ЄС, зміст якої впливає з результатів опитування Євробарометра в 2022 р., присвяченого справедливості, нерівності та міжпоколінської мобільності. За даними опитування, менше половини європейців вважають суспільство справедливим і рівним; і переважна більшість підтримує сильнішу соціальну політику [254].

³ Наприклад, флагманський дослідницький центр INVEST при Університеті Турку реалізує проєкт, спрямований на побудову нової моделі держави загального добробуту, яка буде більш рівноправною, краще орієнтованою на проблемні групи, а також економічною та соціально стійкою [318].

добробуту; майбутня політика держави загального добробуту; зміна відповідальності за соціальне забезпечення). Програма WSF переслідувала три основні цілі [263]:

по-перше, просувати глобально відмінні теоретичні та методологічні дисциплінарні, міждисциплінарні та порівняльні дослідження майбутньої держави загального добробуту, які синергетично будуються на загальноєвропейській основі;

по-друге, мотивувати та підтримувати переваги та нарощування потенціалу для досліджень майбутньої держави загального добробуту на міжнаціональній основі;

по-третє, розвивати розуміння та просувати засновані на дослідженнях знання та розуміння майбутньої держави загального добробуту з питань, що мають суспільне, практичне та політичне значення, з теоретичними основами, але над якими працювали спільно з відповідними користувачами та експертами.

Науково-технічне співробітництво між Україною та Європейським Союзом здійснюється на підставі Угоди між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво від 4 липня 2002 р. [70]. Україна та ЄС визначили в Угоді основні напрями співробітництва у сфері науки й технологій (Глава 9 Розділу 5), зокрема залучення України до Європейського дослідницького простору; проведення розробок, які б сприяли розвитку конкурентоспроможної економіки і суспільства, яке ґрунтується на знаннях. Зважаючи на те, що на конституційному рівні Україна визнала курс на європейську інтеграцію своїм стратегічним курсом, у своєму дослідженні ми орієнтувалися на методологічні підходи саме європейських дослідників з проблематики соціальної державності.

Дослідження соціальної держави – це розвинена сфера суспільних наук (філософії, юриспруденції, політології, соціології, економічної теорії, психології та ін.), що заснована на різних теоретичних підходах та давніх

традиціях юридичної компаративістики. Тим не менш, зміни, зумовлені глобалізацією та економічною інтеграцією, фінансовими, міграційними, екологічними та кліматичними кризами, відкривають все нові дослідницькі горизонти, орієнтують науковців на проведення нових міждисциплінарних розробок майбутнього соціальної держави.

Історія досліджень соціальної держави (держави добробуту) налічує більше сто років, протягом яких предметом наукових пошуків ставали різні аспекти цього філософського, політико-правового і соціально-економічного феномену. Більшість зарубіжних досліджень соціальної держави носять комплексний, міждисциплінарний характер. Основний вектор таких розробок спрямований на висвітлення окремих аспектів історії створення соціальної держави, її еволюції, конституційно-правового закріплення, організації та функціонування.

Слід погодитися з висновками тих західних дослідників, на думку яких, виключення «комуністичних» країн майже на п'ятдесят років із процесу розробки теорії держави загального добробуту створило емпіричний та теоретичний розрив. Це породжує проблеми для досліджень держави загального добробуту та потребує нової парадигми в цих країнах. Якщо окремі вчені стверджували, що моделі соціальної держави, що почали розбудовуватися в 1990-х роках в постсоціалістичних європейських країнах, згодом зійдуться із західноєвропейськими моделями, то інші допускали можливість того, що постсоціалістичні держави індивідуально або регіонами можуть піти іншим, нетрадиційним шляхом, з точки зору політики соціального забезпечення. Вочевидь, що недостатньо вивчений східноєвропейський регіон щодо досліджень соціальної політики передбачає необхідність як апробації вже існуючих теорій, визначень, типологій і підходів держави загального добробуту цих країн, а й їх просування [109; 427].

Традиційно увага дослідників прикута насамперед до визначення теоретичної моделі цієї держави (D. Garland [269], A. J. Kahn [328],

К. А. Марков [46], О. З. Панкевич [54], С. П. Погребняк [56], І. В. Яковюк [40, с. 55–70; 96] та ін.) та співвідношення соціальної держави з іншими засадами конституційного ладу, зокрема принципами лібералізму, демократичної, правової і федеративної держави (А. Heise, А. S. Khan [303], Sh. S. Wolin [516], О. С. Головащенко [22; 23], Д. М. Сковронський [65], О. С. Харченко [73], І. Я. Яковюк [99; 100]). У таких роботах досить ретельно розглядаються передумови та історія виникнення соціальної держави як якісної характеристики правової державності, описується її відмінна раціональність, а також властиві їй принципи і напрями діяльності.

На початку ХХІ ст. у наукових дослідженнях додатково було піднято питання стосовно того, чи становить екологічна політика автономний напрям діяльності держави, що потребує доповнення концепції демократичної, соціальної, правової держави новою складовою – принципом екологічної («зеленої» держави) чи він охоплюється концепцією соціальної держави (D. Amirante, S. Bagni [118], I. Gough [280], D. Hausknost [297], M. Koch, M. Fritz [340], E. Laurent [353], В. О. Гайдамака [7; 9; 270], Н. К. Дашковська [28], С. В. Муравйова [48], І. В. Яковюк [82; 86] та ін.). Відповідно досліджувалося питання доповнення на рівні Європейського Союзу і його держав-членів моделі соціальної ринкової економіки екологічною складовою (D. W. Benecke [141], E. Hoedl [311], J. Kaeser [327], [430]) відповідно до «Europe 2020: A European Strategy» [240] та програми Horizon 2020 [313].

Достатньо дискусійними зазвичай є результати досліджень, присвячених способам надання визначеності соціальної державності у конституційній теорії та практиці різних країн (Н. W. Jones [322], Ю. Г. Барабаш [3], В. І. Ковтун [33; 34; 36], О. З. Панкевич [53], А. О. Сіленко [63], І. В. Яковюк [90–91; 93; 96; 99–101; 103]), а також визначенню ролі права у її функціонуванні (W. de Gruyter [290], Н. W. Jones [322], R. Pound [428], M. Zamboni [522], В. О. Гайдамака [10; 12], В. І. Сало (В. Г. Гуцель) [25–27; 61], І. В. Яковюк [80–82; 86; 90]).

Оскільки на відміну від правової держави, соціальна держава тісно пов'язана зі станом економічної системи, національними традиціями у питання соціального захисту, то не менш важливим напрямом теоретичних пошуків є розробка детермінант відмінностей у моделях соціальної держави, що реалізуються у європейських країнах, зокрема в Україні (М. Nilson [310], F. Roosma, J. Gelissen, W. van Oorschot [422], D. Wincott [514], Н.-J. Andreß, Th. Heien [121], О. С. Головащенко [23; 24], А. М. Колот, О. О. Герасименко, О. М. Поплавська [38], О. З. Панкевич [53, 54], А. Л. Федорова [71; 72], І. В. Яковюк [83; 84; 88; 104] та ін.).

Окремий напрям досліджень складає аналіз впливу концепції соціальної держави на права людини (Ю. Г. Барабаш [3], В. А. Гайдамака [10; 13], В. І. Ковтун [33; 35–37], Д. О. Єрмоленко [31], А. Л. Федорова [71; 72], І. В. Яковюк [89–91; 95; 97; 103]), зокрема гендерний аспект (М. Laperrière, A. S. Orloff [348; 411], N. Fraser [266], Н. Mandel, М. Semyonov [372], G. Neyer [400] та ін.), а також проблеми судового захисту соціальних, економічних і культурних прав у такій державі (І. В. Яковюк [103], [207], [460]).

Криза соціальної держави активно досліджувалась наприкінці ХХ ст. (P. Pierson [420], N. Rudra [444]), хоча в ХХІ ст. ця проблема також привертає увагу науковців (R. S. Avi-Yonah [127], F. G. Castles [164], M. Matsaganis [385], [481]). Роль принципу субсидіарності як в процесі функціонування національної моделі соціальної держави, так і Європейської соціальної моделі становить ще один важливий напрям наукових досліджень в сучасній юриспруденції (В. П. Єлагін [30], В. І. Сало (В. Г. Гуцель) [27], І. В. Яковюк [102; 104]).

Наприкінці ХХ століття соціальні держави, зіткнувшись з новим глобальним економічним середовищем, зазнали глибокої трансформації. Дебати цього періоду щодо впливу глобалізації на соціальну державу виявилися тісно пов'язані із літературою про кризу соціальної держави 1970-х років. Хоча очевидно, що глобалізація та економічна інтеграція мають

певний зв'язок з соціальною державою, однак точна природа цього зв'язку залишається до кінця незрозумілою. Вивчення зв'язку між глобалізацією і економічною інтеграцією, з одного боку, та соціальною державою, з другого, стало міждисциплінарною проблемою на перетині правознавства, політології, соціології та економіки. Одне з найбільш неоднозначних питань процесу реструктуризації стосується впливу економічної глобалізації та регіональної інтеграції на різні моделі соціальної держави, оскільки він опосередковується типом режиму добробуту. Невипадково, що в останні десятиліття вплив глобалізації на соціальну державу став основним питанням у порівняльних правових дослідженнях (А. Atkinson [125], P. de Beer, F. Koster [136], D. Brady, J. Beckfield, M. Seeleib-Kaiser [153], H. Glatzer, D. Rueschemeyer [278], A. Hicks, C. Zorn [308], Т. К. Kim, К. Zurlo [337], D. Swank [472]), зокрема і в Україні (А. Ю. Бадида [1], О. С. Головащенко [20], І. Кресіна та Н. Хома [42]).

Новим, але доволі важливим напрямом досліджень в контексті питання про функціонування соціальних держав в умовах формування європейського соціального простору є феномен європеїзації національних моделей соціальної держави, який активно розробляється зарубіжними дослідниками (Т. А. Börzel, Т. Risse [150], А. Cerami [166], М. G. Cowles, J. Caporaso, Т. Risse, [208], К. Featherstone [256], Н. Grabbe [282], К. Hagen [292], В. Leruth [361], L. Moreno, В. Palier [397], R. Pasquier, С. М. Radaelli [412], В. Sissenich [457], D. Sotiropoulos [461], P. Stubbs, S. Zrinščak [470] та ін.), але який досі залишається поза увагою вітчизняних науковців.

В рамках процесу європеїзації соціальної політики з кінця ХХ ст. відбувається формування в рамках Європейського Союзу Європейського соціального простору [238] та Європейської соціальної моделі, які привертають увагу європейських дослідників (N. Adnett [107], Ch. Bhatt, Н. Seckinelgin [142], А. Mathers [384], В. Ph. Ter Haar, P. Copeland [478], D. Vaughan-Whitehead [498], М. Watson [506], P. Whyman, М. Vaimbridge, А. Mullen [512]). У вітчизняній правовій науці ця проблематики знаходиться

на початковій стадії розробки (В. А. Гайдамака [8], О. С. Головащенко [19], В. А. Намчук [50], М. Г. Окладна, І. В. Яковюк [52], І. В. Процюк та Д. С. Бойчук [58–60], Д. М. Сковронський [64]), що надає особливої актуальності та практичної значущості їх дослідженню, особливо зважаючи на прискорення темпів європейської інтеграції України.

Також новим для вітчизняної загальної теорії права, конституційного права і права ЄС є блок питань, пов'язаних із забезпечення соціально-економічних прав громадян ЄС, що безпосередньо пов'язано з інститутом громадянства Європейського Союзу і зокрема таким новим явищем як соціальне (Н. Dean [210], D. Edmiston [228], P. R. Graziano [286], S. Mantu, P. Minderhoud [375], M. McCluskey [387], P. Stubbs, S. Zrinščak [470]) і екологічне громадянство (J. Barry [134], D. R. Bell [140], A. Machin, E. Tan [369] та ін.). Вказані напрями досліджень, поки що залишаються поза увагою вітчизняної юридичної науки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження визначено згідно з планом науково-дослідних робіт Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого у межах цільової комплексної програми «Теоретичні та практичні проблеми сучасного міжнародного права та іноземного конституційного права» (державна реєстрація №0111U000954 УкрІНТЕІ). Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 5 від 23 листопада 2018 р.). Виконане дослідження відповідає Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2021–2025 роки, затвердженої Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 26 березня 2021 р. № 12-21, та Цілям сталого розвитку України на період до 2030 року, затвердженим указом Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначення теоретичних і правових основ функціонування соціальної держави в умовах розширення та поглиблення європейської інтеграції.

Для досягнення зазначеної мети поставлені й послідовно вирішуються такі основні завдання:

- розкрити теоретичні та історичні передумови становлення соціальної державності в європейських державах.
- удосконалити підходи стосовно дефінітивної та інструментальної складових теорії соціальної держави.
- уточнити критерії класифікації європейських соціальних держав.
- визначити основні моделі соціальної держави, що реалізуються в країнах Європи, та розкрити ключові характеристики цих моделей.
- з'ясувати співвідношення економічного та соціального аспектів європейської інтеграції.
- розкрити зміст поняття «екологічної держави», його сутність та визначити місце в концепції демократичної, соціальної, правової держави.
- з'ясувати конфлікт між соціальним та цифровим принципами діяльності сучасної європейської держави як основної рушійної сили її розвитку у процесі європейської інтеграції у XXI ст.
- дослідити еволюцію розвитку соціального права Європейських співтовариств/Європейського Союзу.
- визначити основні напрями розвитку та сферу дії соціальної політики Європейських співтовариств/Європейського Союзу, розглянути співвідношення нового та традиційного у її наповненні.
- з'ясувати передумови становлення Європейської соціальної моделі;
- встановити причини та підстави критики Європейської соціальної моделі.

Об'єктом дослідження є соціальна політика Європейського Союзу і держав-членів ЄС, що зазнає кардинальних змін під впливом процесів розширення та поглиблення європейської інтеграції.

Предметом дослідження є суспільні відносини, пов'язані з функціонування соціальної держави в умовах європейської інтеграції.

Методи дослідження. Попри те, що вивчення феномену соціальної державності на пострадянському просторі і, зокрема, в Україні розпочалися ще в 1990-х роках, методологія її дослідження досі лишається мало розробленою. У сучасній юридичній літературі з вказаної проблематики описові дослідження представлені непропорційно широко, тоді як прикладів досліджень, що використовують найсучасніші методи, дуже мало. Так, більшість вітчизняних дослідників і їхніх зарубіжних колег у своїх роботах переважно використовують дескриптивні та загальнонаукові методи. У таких роботах, здебільшого, не приділяється увага дослідницькому підходу, що є основоположним для визначення напрямку дослідження [73]. Особливістю зарубіжних підходів до вивчення соціальної держави є активне використання емпіричних методів для її дослідження, зокрема, для верифікації теоретичних постулатів, деякі з яких піддаються критиці, що в цілому не властиво вітчизняній юридичній науці.

У своїй роботі ми дотримуємося думки, що, враховуючи сильні та слабкі сторони різних методологічних підходів, в процесі дослідження соціальної держави корисно використовувати більше одного з них, комбінувати методи та тріангуляцію, отримуючи переваги та мінімізуючи недоліки будь-якого окремого підходу.

Нами поділяється підхід, згідно якого ідея соціальної держави не може бути реалізована абстрактно, а лише у відповідному національному та історичному контексті, в умовах конкретної політичної та правової культури суспільства чи інтеграційного об'єднання, яка заснована на певній системі цінностей і формує відповідне ставлення до права як інструменту соціального регулювання, втілення справедливості [44]. Відповідно в процесі дослідження функціонування соціальної держави в державах-членах ЄС необхідно зважати на те, що така держава в рамках інтеграційного об'єднання юридично обмежена законодавством ЄС; економічно – моделлю ринкової економіки, інституційно – наявністю численних специфічних національних моделей соціальної держави.

Поєднання кількох складних систем (держава, суспільство, інтеграційне об'єднання, соціальна ринкова економіка, соціальний захист) під час функціонування соціальної держави пояснює необхідність комплексного підходу до її дослідження, що дозволяє більш чітко розкрити взаємозв'язки між різними тематичними областями. Але при цьому слід усвідомлювати, що комплексний підхід до її дослідження має й недоліки: кожен дослідник при поясненні того чи іншого аспекту соціальної держави використовує, як правило, різні підстави та аргументи.

Національні моделі соціальної держави використовують різні аргументи при виробленні та реалізації соціальної політики. Формування Європейського соціального простору і Європейської соціальної моделі не передбачає уніфікації національних соціальних політик держав-членів ЄС. В результаті відсутність точок опори не дозволяє послідовно розвивати єдину лінію дослідження соціальної держави. Багато з сучасних досліджень соціальної держави, фактично, орієнтовані на минуле. Натомість наше дослідження, аналізуючи минулий досвід, носить в цілому перспективний та інноваційний характер, оскільки передбачає урахування процесу європеїзації соціальної державності, встановлення зв'язків не тільки між соціальною і демократичною, правовою державою (традиційний підхід), але й між соціальною і екологічною державою; соціальною і цифровою державою; між національними моделями соціальної держави і Європейською соціальною моделлю, зважаючи при цьому на виклики, з якими стикається соціальна держава на інтегрованому європейському ринку праці. Наше дослідження спрямоване на аналіз факторів та позицій, що зумовлюють подальшу еволюцію соціальної держави.

Системний підхід дозволив розглянути європейські національні моделі соціальної держави як систему, що функціонує в рамках Європейського Союзу як інтеграційного об'єднання, заснованого на єдиній системі цінностей і принципів, що розвивається в напрямі розбудови соціальної Європи (формування Європейської соціальної моделі). При цьому вказаний

підхід допоміг виявити залежність кожного елемента від його місця в системі; проаналізувати те, наскільки поведінка системи (Європейського Союзу) зумовлена як особливостями її окремих елементів (держав-членів і національних моделей соціальної держави), так і властивостями її структури (поєднання наднаціональних і міжурядових засад в організації інституційного механізму ЄС); забезпечити всебічний опис інтеграційного об'єднання як багатоаспектної системи; розглянути інтеграційний процес як динамічну цілісність, що розвивається і поглиблюється (розділ 1; 2).

Діалектичний метод був використаний як спосіб краще зрозуміти наукову проблему, поставлену в цьому дослідженні, проаналізувати сучасні і перспективні виклики соціальній державі, розкрити їхній потенціал в процесі модернізації соціальної держави (підрозділи 1.3; 1.4; 2.2; 2.4).

У роботі використовувалася формалізація, яка сприяла відображенню отриманих знань у знаково-символічному вигляді, що забезпечило точний вираз думок, гіпотез і висновків з метою виключення можливості неоднозначного їх розуміння (розділ 1; 2).

У роботі отримали широке застосування такі загально-логічні методи і прийоми дослідження, як аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, системний підхід, вірогіднісні (статистичні) методи (розділи 1; 2).

Використання структурно-функціонального підходу, що пов'язаний з теорією конвергенції, дозволило дійти висновку, що з часом соціальні програми та політика різних національних моделей соціальних держав в межах Європейського Союзу набувають значної схожості одна з одною, однак при цьому національні моделі соціальної держави залишаються різними, незважаючи на те, що всі вони в сучасних умовах час від часу стикаються із програмами жорсткої економії (підрозділи 1.2; 2.1; 2.2; 2.3).

Історико-порівняльний метод сприяв з'ясуванню причин виникнення й розвитку процесів та явищ, що вплинули на становлення соціальної держави, тим самим, задаючи контекст для наступного, більш докладного вивчення

формування Європейського соціального простору (Соціальної Європи) (підрозділи 1.1; 1.2; 2.1; 2.2). Вказаний метод в роботі доповнений івент-аналізом (event history analysis). Аналіз історії подій був використовуваний в роботі для розробки причинно-наслідкових та прогностичних моделей виникнення подій в контексті заснування й розвитку соціальної державності (підрозділи 1.2; 2.2; 2.3). Це дозволило простежити еволюцію змісту цих феноменів, а також проаналізувати підходи національного і наднаціонального (загальноєвропейського) рівнів влади до модернізації соціальної політики в масштабах окремих держав-членів та Європейського Союзу в цілому.

У процесі дослідження використовувалися емпіричні методи пізнання. Порівняння європейських національних моделей соціальної держави було покладено в основу умовиводів щодо схожості чи відмінності об'єктів дослідження, ступеня розвитку одного й того ж об'єкта. Порівняння було основою для проведення аналогій і стало вихідним пунктом порівняльно-історичного методу, за допомогою якого шляхом порівняння було виявлено загальне і особливе в історії утвердження соціальної державності в різних регіонах Європи, досягнуто пізнання різних ступенів розвитку соціальної держави і рамках різних регіональних моделей соціальної держави. Цей метод дозволив виявити і співставити вплив різних національних моделей соціальної держави на процес формування Європейської соціальної моделі (підрозділи 1.2; 2.2; 2.3).

Використання інноваційних методів оцінки соціальної політики з використанням динамічного моделювання та системної інженерії дозволило отримати нове розуміння добре вивчених тем у соціальній політиці; найбільш важливим із них є визначення конкретних структурних механізмів у системах соціальної держави, на які можна направити політику, щоб застосувати реальні зміни у наведеній системі (підрозділи 2.1; 2.2).

Для визначення напрямів і перспектив розвитку Європейської соціальної моделі, а також концепції демократичної, соціальної, правової

держави було використано прогностичний метод (підрозділи 1.3; 1.4; 2.1; 2.2; 2.3).

Зазначені методи варіюються від поглибленого історичного аналізу окремих країн, історичного аналізу кількох країн та логічного якісного порівняльного аналізу за вибірками країн та до перехресного аналізу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є однією з перших в загальній теорії права робіт, що присвячена комплексному дослідженню питань, пов'язаних із визначенням теоретико-правових засад функціонування соціальної держави в умовах європейської інтеграції.

У результаті проведеного дослідження дисертанткою отримані та виносяться на захист наукові положення й висновки, що мають наукову новизну. Основні з них такі:

уперше:

– аргументовано тезу про те, що послідовне розширення Європейських Співтовариств, а згодом – Європейського Союзу незмінно призводить до висхідної конвергенції. Європейська інтеграція, всупереч очікуванням, поєднує ринкову інтеграцію із соціальною гармонізацією високого рівня у певних сферах, зокрема щодо здоров'я та безпеки на робочому місці, протидії дискримінації. «Вихідний» або «низхідний» характер конвергенції на тих чи інших етапах інтеграції залежить від економічного контексту: у ситуації довгострокового та повсюдного безробіття низхідний тиск може взяти гору, наприклад, через загальне ослаблення позицій профспілок;

– доведено, що соціально-екологічна держава гарантує належний соціально-екологічний захист найбільш вразливих верств населення, а також місцевостей, що стикаються з кліматичними ризиками, передбачає екологічну співпрацю міст з сільською місцевістю. Отже, соціально-екологічний перехід носить поліцентричний характер, тобто кожна місцевість і кожна громада може і повинна брати в ньому участь;

– обґрунтовано, що для того, щоб зміцнити Економічний і валютний союз, усунути деякі з початкових недоліків його дизайну, зробити його більш конкурентоспроможним і здатним сприяти зростанню, Європейська комісія сприяє розвитку соціального виміру Економічного і валютного союзу. Це, зокрема, передбачає розвиток здатності економічних механізмів управління та політичних інструментів враховувати і вирішувати проблеми, пов'язані з зайнятістю та соціальною політикою в Європейському Союзі, допомагаючи всім державам-членам досягти потенціалу зростання і зайнятості та покращення соціальної згуртованості відповідно до цілей інтеграційного процесу;

– визначено, що відмінною рисою сучасного стану європейської інтеграції є процес створення соціального виміру – Європейської соціальної моделі, яка впливає із загального ядра цінностей і стосується забезпечення високого рівня соціального захисту, визнання важливості діалогу між соціальними партнерами та необхідності сприяння соціальної згуртованості як найважливішого елементу процесу європейської інтеграції. Європейська соціальна модель – це новий феномен європейської інтеграції, заснований переважно на неоліберальній логіці Єдиного внутрішнього ринку та Економічного та валютного союзу, який не отримав свого логічного завершення через складність реструктуризації інституційної та політичної основи європейського проекту, що потребує фундаментального перегляду установчих договорів;

– аргументовано тезу про те, що відкриті методи координації є ключовими для соціального порядку денного Європейського Союзу, оскільки вони допомагають державам-членам виробити спільне бачення соціальних викликів, співпрацювати та вчитися на практиці один одного, створювати нову динаміку на шляху просування та імплементації соціальних реформ, а також сприяють виробленню політики, що ґрунтується на знаннях, орієнтованій на відкритість, прозорість та участь;

– розкрито зміст поняття «цифрова соціальна держава», під якою пропонується розуміти новий режим надання державних послуг і соціального забезпечення, тісно пов'язаного з цифровими даними і технологіями, що призводить до нових форм контролю та підтримки; при цьому цифрова соціальна держава – це не новий тип держави, а якісна характеристика соціальної держави в XXI столітті;

– доведено, що Європейська соціальна модель має на меті запобігання соціальному розходженню в Європейському Союзі і насамперед у євроні, оскільки воно (розходження) підриває легітимність європейської співпраці, заснованої на довірі, яка є необхідною умовою продовження процесів розширення та поглиблення європейської інтеграції;

удосконалено положення про:

– спрямування функціонування Європейської соціальної моделі на запобігання соціальному демпінгу та збереженню суверенітету держав-членів ЄС у сфері соціальної політики. Поглиблення економічної інтеграції без соціальної гармонізації негативно позначається на соціальному розвитку найбільш розвинених держав-членів ЄС;

– еволюцію концепції правової держави від моделі ліберальної до соціальної і далі до екологічної/еколого-соціальної держави. Доведено, що така трансформація супроводжується не заміною попередніх функцій, а розширенням їх спектру, удосконаленням правових механізмів їх реалізації. Наслідком процесу розширення змісту концепції демократичної, соціальної, правової держави за рахунок екологічного виміру є формування нової загальної ідентичності держави;

– становлення й подальший розвиток соціального права ЄС як правової основи формування й реалізації соціальної політики Європейського Союзу;

набули подальшого розвитку положення про те, що:

– виокремлення нових європейських моделей соціальних держав, зокрема південно-європейської (середземноморської), а в майбутньому –

східноєвропейської моделей, пов'язано з процесами демократизації та сприйняття країнами усталених цінностей європейської цивілізації;

– в умовах відсутності прямого закріплення на конституційному рівні принципу екологічної держави існує потреба в урахуванні екологічної складової соціальної політики європейських країн як соціальних держав;

– Європейський стовп соціальних прав відновлює законодавчий процес як головний інструмент, за допомогою якого соціальні права – незалежно від того, чи захищені вони на рівні Європейського Союзу, Ради Європи чи міжнародного права – набувають конкретної форми та реальності. Європейський стовп соціальних прав має потенціал, який вже частково реалізований, для розширення можливостей європейського законодавця та відродження використання терміну «Соціальна політика» у Договорі про функціонування Європейського Союзу, а також методу для прийняття рішень у соціальній сфері;

– Європейську соціальну модель необхідно розглядати як нову форму європейського соціального управління, спрямовану на зближення національної політики країн Європи шляхом навчання та обміну передовим досвідом, а не через законодавство та гармонізацію.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть використовуватись:

– у науково-дослідній сфері для розвитку недостатньо розробленого в юриспруденції наукового напрямку, пов'язаного з дослідженням відносин щодо функціонування національних моделей соціальної держави в рамках Європейського Союзу, а також формування Європейської соціальної моделі;

– у нормотворчій діяльності – як теоретичний матеріал для наукового обґрунтування проектів положень нормативно-правових актів в сферах розбудови соціальної держави, захисту соціальних прав, а також співпраці України та Європейського Союзу з питань приведення національного законодавства у відповідність до *acquis* ЄС;

– у інтерпретаційно-правовій діяльності – як теоретичний матеріал для наукового обґрунтування положень, пов'язаних з конституційним принципом соціальної держави, а також законодавства Європейського Союзу, які не знайшли достатнього відображення в чинному законодавстві та в правових позиціях Конституційного Суду України;

– у навчальному процесі – при викладанні загальної теорії права, конституційного права, права Європейського Союзу, права соціального забезпечення; в науково-дослідницькій роботі аспірантів, магістрів та бакалаврів;

– в інформаційно-аналітичній сфері – для поширення знань про розбудову Європейської соціальної моделі.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення і висновки, які містяться у дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри права Європейського Союзу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Ключові положення роботи доповідалися на II Всеукраїнській науково-практичній конференції з європейського права «Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку» (м. Харків, 15 травня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців» (м. Харків, 15 травня 2019 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції з європейського права «Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку» (м. Харків, 15 листопада 2019 р.); V Всеукраїнській за міжнародною участю науково-практичній конференції «Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти» (м. Полтава, 22 жовтня 2020 р.); IV Всеукраїнській науково-практичній конференції з європейського права «Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку» (м. Харків, 19 листопада 2020 р.); III науково-практичній конференції «Права людини і демократія» (м. Харків, 13 травня 2021 р.); III міжнародній науковій

конференції «Наукові тренди пост-індустріального суспільства» (м. Харків, 13 жовтня 2023 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що містять 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (523 найменувань), додатку. Загальний обсяг роботи – 224 сторінок, з яких основний текст становить 166 сторінок, список використаних джерел з 523 найменувань займає 56 сторінки.

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ТА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ЇЇ СУТНОСТІ

1.1. Соціальна держава: еволюція теорії

Соціальна держава (держава загального добробуту) – це соціальна інновація країн Заходу, що виникла у відповідь на проблеми, породжені промисловим капіталізмом. В рамках соціальної держави формуються певні механізми (насамперед соціального страхування та соціальної допомоги), які стають способом недопущення крайньої бідності і подальшої пролетаризації робітничого класу. Головне, чому навчає історія створення соціальної держави, є пошук класового компромісу, який дозволяє подолати розрив, що неминуче створюється між панівними і пригнобленими класами в умовах капіталізму. Таким чином, мова йде про утвердження соціальної справедливості як однієї з вимог соціальної держави.

Варто зазначити, що хоча Велика Британія і певною мірою Франція очолили процес індустріалізації в ХІХ ст., а отже першими зіткнулися з новими викликами, саме Німеччина стала піонером в інтелектуальному аналізі нового суспільства та його проблем, у розробці політичних заходів для вирішення цих проблем. Запровадження у науковий обіг поняття «соціальна держава» відбувалося поступово, починаючи з середини ХІХ ст., завдяки працям німецьких політиків і вчених, які представляли широкий спектр політичних ідеологій (Ф. фон Баадер, Р. фон Моль, Л. фон Штейн, щ. фон Бісмарк, Ю. Оффнер, Ф. Науманн, А. Вагнер) [5, с. 728].

Досліджуючи історію становлення соціальної держави/держави загального добробуту в Європі, важко не звернути увагу на той факт, що цей процес започатковувався і успішно реалізовувався насамперед в європейських монархічних країнах. У цьому зв'язку, вбачається, доречною є думка політолога Е. McDonagh, який вважає, що основним фактором, який пояснює, чому саме певні країни стали лідерами у становленні соціальної держави/держави загального добробуту, є те, чи була в країні історична монархія з сімейними засадами (риси, яку М. Вебер називав патримоніалізмом); чи розглядалася монархічна держава як батьківський опікун свого населення? У тих країнах, де це мало місце, було легше перейти до ментальності, в якій індустріальна держава також могла б служити батьківським опікуном населення [388]. З іншого боку, сприйняття соціальної держави в деяких європейських країнах обумовлене тією роллю, яку відіграють в цих суспільствах християнські конфесії [98; 104].

Становлення й розвиток соціальної держави обумовлений політичними процесами в рамках національних держав, а отже має свої унікальні відправні точки в кожній країні: їхні політичні аргументи були визначені різними проблемами, культурним, політичним і ціннісним контекстом, а попередні інституційні рішення визначили подальший прогрес.

Разом з тим слід наголосити на тому, що становлення соціальної держави супроводжував процес інтернаціоналізації проблем соціальної політики. Так, ініціатор законів про охорону праці дітей – шотландський фабрикант R. Owen – не лише ініціював парламентську заборону на роботу дітей віком до дев'яти років у Великій Британії, але й наполягав на міжнародному розв'язанні цієї проблеми. У 1818 р. він розробив рекомендації щодо захисту жінок і дітей у двох меморандумах до урядів країн Європи.

Справжнім піонером в справі інтернаціоналізації законодавства про охорону праці була Швейцарська Конфедерація, яка в 1877 р. ухвалила наймасштабніше фабричне законодавство, яке передбачало заборону дитячої

праці для осіб віком до чотирнадцяти років, одинадцятигодинний нормований робочий день, відпустка по вагітності та пологах, обмеження роботи в нічний час, регулювання трудового договірного права [330, с. 97]. Ініціювання інтернаціоналізації законодавства про охорону праці було зумовлено, з одного боку, гуманними мотивами, а з другого – занепокоєнням щодо міжнародної конкурентоспроможності швейцарської промисловості, оскільки вона могла опинитися під загрозою через свої суворі стандарти охорони праці. Саме з останньої причини дипломатичні ініціативи Цюриха зазнали провалу.

Поняття «соціальний» почало вживатися в німецькій мові в 1830-х роках і швидко увійшов у вжиток у 1840-х роках, породивши чимало складених і пов'язаних термінів: соціальне питання, соціальний рух, соціалізм, соціальні реформи, соціальна держава та соціальна політика. Більшість з цих термінів виникли незалежно один від одного, але протягом 1850–1860 років вони об'єдналися в семантичне поле, специфічна характеристика якого було позначено прикметником «соціальний» [330, с. 58]. Вперше поняття «соціальна держава» зустрічається в праці німецького історика, філософа і економіста Л. фон Штейна «Історія соціального руху у Франції з 1789 року до наших днів» (1850 р.) [467], якого вважають архітектором соціальної держави. У процесі розробки вчення про соціальну державу для аналізу та розуміння сучасного суспільства і держави філософ використав концептуальну основу, розроблену Гегелем [505].

На думку Л. фон Штейна, монархія (йшлося насамперед про Германську і Австро-Угорську імперії, в організації яких простежувався політико-демократичний дефіцит) втратить перспективу свого існування, якщо відмовиться від соціальних реформ. На думку філософа, монархія повинна докладати зусиль для гармонізації всіх напруг у суспільстві, які за її відсутності могли б мати руйнівні наслідки для людської спільноти та фатальні для виживання самої монархії. Відповідно, ідея запровадження «соціальної політики» розглядалася з позиції посередництва між державою

та громадянським суспільством; соціальні реформи, здійснювані монархією, мали забезпечити новий спосіб легітимації влади. Ідеї Л. фон Штейна стосовно верховенства права, конституційної монархії, громадянського суспільства і проведення соціальних реформ заклали фундамент теорії надкласової конституційної монархії соціальних реформ («Königtum der sozialen Reform»), яка з часом трансформувалася в теорію соціальної держави (для Штейна головним була не форма держави, а досягнення продуктивного компромісу між класами) [146; 32, с. 41]. Ця теорія представляла собою спробу ренесансу теорії «нейтральної влади», сформульованої Б. Костантом.

Соціальна монархія, за задумом Л. фон Штейна, повинна бути «нейтральною владою» («neutrale Gewalt»), виступати арбітром стосовно плюралістичних інтересів суспільства, забезпечуючи компроміс між ворогуючими класами, який полягав у загальному визнанні конституційної гарантії прав власності для заможних класів, з одного боку, і, з другого, у сприянні соціальному звільненню робітничого класу та його подальшому політичному звільненню через вільні асоціації (громадські рухи) і соціальне управління [330, с. 66–67]. Реалізація функцій такої монархії можлива за умови, якщо вона буде спиратися на адміністрацію освічених державних службовців. Слід зазначити, що германський канцлер О. фон Бісмарк та його радник із соціальної політики Герман Вагенер прагнули створити нові зв'язки між королем Пруссії та його народом і навіть надати королівській родині роль захисника бідних. Таким чином мала спроба перейти від чисто теоретичної моделі соціальної монархії до певної реальної політики.

У визначенні соціальної держави Л. фон Штейн виклав нове розуміння основних функцій держави: «Держава зобов'язана підтримувати абсолютну рівність у правах для всіх суспільних класів і для окремої самовизначеної особистості завдяки своїй владі. Вона зобов'язана сприяти економічному та суспільному прогресу всіх своїх громадян, бо, в підсумку, розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і саме в цьому сенсі йдеться про соціальну державу» [467].

Викладення концепції соціальної політики з'являється в роботі Л. фон Штейна у в 1888 р. На думку філософа, «Соціальна політика ... має місце там, де загальний принцип соціального управління реалізується в окремих галузях управління, наприклад, у департаментах і міністерствах для конкретних суб'єктів. Він охоплює сукупність тих заходів, за допомогою яких окремі частини адміністративного апарату забезпечують вільний і рівний розвиток робочої сили для всіх, незалежно від капіталу та доходу» [468, с. 46] . У свою чергу соціальна поліція відповідала за охорону відносин власності, стосовно яких він відкидав спеціальні привілеї в розумінні соціалістичних законів, запропонованих Бісмарком.

Фактично слід визнати, що Л. фон Штейн був першим, хто обґрунтував сенс регуляторної політики, що відповідає домінуючому сьогодні розумінню соціальної держави. Відповідно до його бачення, «соціальна держава» мала на меті як захист приватної власності, а отже, розвиток незалежної підприємницької діяльності, так і покращення умов праці та життя працівників. Це передбачало самообмеження ролі держави в сенсі принципу субсидіарності. Л. фон Штейн прямо вказував на те, що «Держава через своє управління ніколи й за жодних обставин не повинна пропонувати нічого більше, ніж створити ті умови для особистого, економічного та соціального розвитку, якими індивід не може керувати сам, і повинна залишити це індивіду, який виявляє свою вільну волю, формувати та розвивати власне життя, використовуючи ці умови» [466, с. 59].

Л. фон Штейн вважав, що прямий обов'язок держави полягає у проведенні соціальних реформ, спрямованих на покращення становища робітничого класу, який є найчисленнішим в будь-якому суспільстві. На думку вченого, у держави є всі можливості для створення таких умов, за яких праця могла б призводити до придбання власності (капіталу) робітниками. Перетворення нижчого та залежного класу на вільних та незалежних особистостей може бути досягнуто, згідно з Л. фон Штейном, лише в тому випадку, якщо їм буде надано доступ до «матеріальних і духовних благ» —

доступ, який сам по собі необхідний для їхнього піднесення. Вирішення цього завдання безпосередньо пов'язане з соціальним питанням [505]. Цей шлях перетворює державу на соціальну і дозволяє забезпечити кожній людині умови добробуту. Для забезпечення доступу до власності усіх класів Л. фон Штейн запропонував використати податки (прибутковий податок) для здійснення перерозподілу рівня багатства у суспільстві. При цьому він був противником будь-якої форми колективізму: податки не впливають на володіння і повинні насамперед зберігати можливість створення капіталу (Kapitalbildung).

Зміна класової структури суспільства і викорінення протиріч між самими класами не є метою соціальної держави. Її призначення полягає у прагненні збалансувати і мінімізувати існуючі протиріччя, використовуючи для цього інструменти, які б зробили можливим набуття власності робітниками, а отже створили можливість змінювати свою класову приналежність. На думку Л. фон Штейна, перешкоджання соціальній мобільності рівнозначна втраті для індивіда свободи розвитку своєї особистості. Без соціальної мобільності суспільство, яке за своїм принципом є вільним, оскільки воно засноване на приватній власності, вироджується у систему залежності та несвободи. Соціальна держава має прагнути до згладжування міжкласових протиріч і відмінностей. Отже, для держави досить важливим є виконання певних соціальних функцій – це служить гарантією її цілісності та життєздатності. При цьому особливістю соціальної держави є також те, що вона має виявляти турботу про систему освіти, не шкодувати зусиль і гарантувати всім членам суспільства рівні можливості в цій галузі: «Турбота про культуру [або освіту: die Sorge für die Bildung] з цієї причини є характерною ознакою, завдяки якій вільні народи завжди впізнають себе» [505].

Слід визнати, що Л. фон Штейн першим поставив діагноз про невідворотність класового конфлікту в умовах ліберального капіталізму, надзвичайно схожий на той, який пізніше поставили К. Маркс і Ф. Енгельс.

Проте підхід Штейна відрізнявся від підходу вказаних авторів в частині можливих шляхів вирішення конфлікту – замість заклику до революцій і відмови від права власності, він запропонував шлях соціальних реформ, здійснюваних державою, яка нейтрально підноситься над протиріччями класового конфлікту [330, с. 65].

Паралельно із терміном «соціальна держава», починаючи з 1880-х років, у Німеччині починає використовуватися термін «держава добробуту», який позначав політику держави, спрямовану на поліпшення життя своїх підданих. Однак в загальному сенсі «держава добробуту» має на увазі наділення держави соціальною відповідальністю.

Завдяки зусиллям Л. фон Штейна наприкінці ХІХ ст. соціальна держава/держава добробуту вже розглядається як політично детермінована форма соціальної організації, яка прагне гарантувати всім членам спільноти можливість брати участь у важливих аспектах суспільного життя – іншими словами, соціальну інтеграцію. Фактично, зазначає І. В. Яковюк, концепція соціальної держави запропонувала нову форму соціальної інтеграції сучасного суспільства, яка замінила стару релігійну форму, використавши певним чином її потенціал [104].

Офіційне визнання терміну «соціальна держава» («sozialstaat») відбулося завдяки його використанню з 1870 р. для опису програм державної підтримки, розроблених німецькими соціальними політиками («sozialpolitiker») і реалізованих у рамках консервативних реформ Отто фон Бісмарка [255]. Як канцлер Германської імперії О. фон Бісмарк поширив привілеї юнкерства на простих німців. В імператорському посланні Рейхстагу від 17 листопада 1881 р. для опису своєї програми він використовувався терміни «державний соціалізм» («State Socialism») і «практичне християнство» («practical Christianity»). Бісмарк, зокрема, зазначав: «Необхідно надати кошти, щоб держава могла діяти щедро по відношенню до бідних. ... Вони повинні зрозуміти, що держава також приносить їм користь, що вона не тільки вимагає, але й дарує». І далі:

«Співчуття, рука допомоги в біді. Держава, яка може зібрати гроші з найменшими труднощами, повинна взяти цю справу в свої руки. Не як милостиню, а як право на утримання там, де не вистачає не готовності, а сили працювати. Чому право на пенсію повинні мати лише ті, хто в бою став нездатним заробляти собі на життя, а не рядові члени армії праці?» [159, с. 451, 483–484].

Аналогічні процеси відбувалися і в Австро-Угорській імперії. Після реформ О. фон Бісмарка соціальні реформи в Австро-Угорській імперії здійснив голова кабінету міністрів граф Е. фон Тааффе, що дозволило говорити про формування австро-угорської моделі соціальної держави. Розробники австрійського соціального законодавства використовували досвід розробників швейцарські та німецькі моделі соціальних реформ [285].

Пророчими сьогодні виглядають слова О. фон Бісмарк, який допускав, що після нього соціальна політика може бути згорнута, але «Той, хто знову підхопить цю ідею, прийде до влади» [159, с. 484].

Ми цілком підтримуємо висновок І. В. Яковюка, на думку якого прообразом сучасної моделі соціальної держави як у Німеччині, так і у всій Європі, стала модель, що була втілена у Веймарській конституції, яка закріпила більшість положень, які складають зміст сучасної соціальної держави (соціальна держава в цей період починає розглядатися у нерозривному зв'язку з демократичною і правовою державою, а відтак виступати як вища інстанція, що забезпечує упорядковану узгодженість всіх суспільних дій на певній території [97, с. 87–88]. Це був перший конституційний закон, який містив широкий спектр прав людини, зокрема низки соціально-економічних прав (статті 119–122, 151, 153, 157–162, 165) [41]. Щоправда, переважання на практиці підходів кайзерівської доби перешкодили втіленню цієї моделі.

Таким чином, хоча за радянських часів було прийнято стверджувати, що утвердження соціальної держави і розвиток соціальної політики було наслідком соціалістичних революцій, насправді західноєвропейські моделі

соціальної держави/держави загального добробуту є не породженням революції, а результатом послідовних соціально-політичних реформ, розпочатих наприкінці XIX – на початку XX століть [97, с. 142–150], кумулятивні наслідки яких проявилися лише в ретроспективі як такі, що мають прогресивну спрямованість.

Розвиток вчення про соціальну державу припадає на 1930-ті роки і пов'язано з розробками Е. Нейманн – теоретика християнського соціалізму і одного з творців моделі ринкового соціалізму. На думку Е. Нейманн, тільки соціальний рух, що діє в ім'я реалізації ліберального права на свободу і людську гідність навіть для робітничого класу, використовуючи доступні йому політичні засоби для зміни соціальних умов, може активізувати соціальну політику держави. Навіть якщо соціальна політика в національному масштабі залишається обмеженою капіталізмом, соціальний рух є ефективним, хоча і в сенсі поступової трансформації капіталізму [301]. При цьому рушійною силою суспільно-політичного розвитку і запровадження соціальної політики виступає «суспільний ідеал», тобто історично впливовий комплекс нормативних зразків життя у свободі та гідності, який, спираючись на християнські традиції та просвітницькі проекти вільного суспільства, еволюціонував у зв'язку з розвитком капіталізму. На думку Е. Хейманна, робітничий рух був важливим носієм суспільного ідеалу, хоча при цьому він спирався не на власні ідеали, а на ідеали ліберальної буржуазії, щоб вимагати такої ж свободи і гідності для людини в трудовому житті. Поступова трансформація капіталізму стала можливою завдяки соціальній політиці, підтримана як робітничим, так і середнім класами, які поділяють однакові базові цінності [301]. Виходячи із зазначеного, не викликає здивування інший висновок: соціал-демократичні партії ще на ранніх стадіях свого розвитку сприйняли капіталізм, а пізніше почали розглядати соціальну державу як інструмент для непрямого досягнення цілей соціальної справедливості та згуртованості. Як наслідок, у першій половині XX ст. соціальну державу вже сприймали як основний

інструмент реалізації соціал-демократичних ідей. У наступних своїх публікаціях Е. Нейманн обґрунтовував можливість і доцільність поєднання ринку і планування [300; 302]. Після Другої світової війни ці ідеї були використані для обґрунтування моделі соціальної ринкової економіки в Західній Німеччині.

Протягом ХІХ – на початку ХХ ст. поряд з Німеччиною піонером у питанні запровадження соціального законодавства була й Велика Британія, яка посідала першість у формуванні законодавства, яке стосувалося працевдатних осіб [97, с. 143–144]. Зважаючи на це, цілком логічно, що англійські політики і громадські діячі зробили вагомий внесок у розвиток теорії соціальної держави.

У 1942 р. англійський політичний діяч та економіст W. H. Beveridge виступив парламенті з доповіддю «Повна зайнятість у вільному суспільстві» [479], яка стала концептуальною основою соціальної політики у повоєнній Великій Британії. Вважається, що з цього часу в англійських країнах термін «держава добробуту» («welfare state») стає синонімом терміну «соціальної держави», який набув поширення в континентальній правовій традиції [83]. Слід зазначити, що сам W. H. Beveridge термін «держава загального добробуту» не вживав. Цей термін у політичний і науковий обіг ввели А. Е. Zimmern (1934 р.) та архієпископ W. Temple (1942 р.) [279; 517]. В. Беверідж не протиставляв економічну і соціальну політики, а навпаки акцентував увагу на їхній взаємообумовленості і важливій ролі в справі забезпечення повної зайнятості громадян.

Хоча повоєнне британське законодавство в сфері соціального забезпечення виявилось менш революційним, ніж очікувалося (було спрямоване на раціоналізацію існуючих відносин), воно забезпечило універсалізацію підходів до соціального забезпечення, боротьбу з найбільшими проблемами британського суспільства – нужденністю, хворобами, невіглаством, злиднями та неробством.

Соціальні держави в Європі були ключовим компонентом післявоєнної парадигми економічного управління, тобто в період, який іноді називають «золотою добою» економічного зростання (до початку 1970-х років). Серед атрибутів цієї парадигми були ідея примирення демократії та капіталізму, що дозволяло досягти високих темпів економічного зростання та інвестиції, і в той же час суттєво зменшуючи бідність, безробіття, неадекватне медичне обслуговування тощо для працюючого населення. Досягнення максимальної зайнятості населення була основною метою держави [137, с. 23]. В означений період системи соціального забезпечення також сприяли легітимації національної держави в післявоєнну епоху [394].

У повоєнний період у західноєвропейських країнах постало питання не стільки про конституційну заборону державного втручання у відносини між класами, скільки про встановлення конституційних меж такого втручання. На теоретичному рівні ця проблема потребувала забезпечення узгодження між принципами правової та соціальної держави. Справа у тому, що держава «нічного сторожа», визнаючи юридичну рівність людей і їх співтовариств, залишала без уваги їх реальну соціально-економічну нерівність, особливо у сфері виробництва, обміну, розподілу та споживання. Соціальна держава, в свою чергу, прагне до «згладжування» нерівності, що зумовлює дискусії про правові підстави і межі втручання держави в соціальні і економічні відносини.

Вперше принцип «соціальної держави» було закріплено у Конституції Франції, IV Республіки (1946 р.), у статті 1 якої проголошувалося: «Франція є неподільною, світською, демократичною та соціальною республікою» [190] та в Основному Законі ФРН (1949 р.), де «демократична», «федеративна», «соціальна» і «правова держава» як принципи конституційного ладу були закріплено в ст. 20 і 28 [289]. При цьому вказані принципи об'єднані в рамках однієї концепції, кожна складова якої узгоджується з усіма іншими складовими [99; 100].

Італійська конституційна теорія та практика обрали інший шлях – в Основному законі країни (1947 р.) принцип соціальної держави прямо не закріплено, але його можна реконструювати шляхом тлумачення низки конституційних положень, зокрема статей 1, 3, 4, 31, 32, а також розділ III [193; 97, с. 90–91].

У наступні десятиліття, якщо одні європейські країни, насамперед постсоціалістичні країни Східної Європи, обрали шлях прямого конституційного закріплення принципу соціальної держави (Болгарія (преамбула), Іспанія (ст. 1), Румунія (ст. 1), Туреччина (ст. 2), Україна (ст. 1)), то інші (Іспанія, Литва, Молдова, Польща, Португалія, Словаччини, Угорщина, Чехія, та ін.) скористалися досвідом Італії.

Щодо власне держави загального добробуту, то практика її конституційного закріплення відсутня, а отже твердження про віднесення певної країни (Австрія, Велика Британія, Ірландія, Фінляндії, Швеція, Швейцарія) до даної моделі базується на основі тлумачення системи норм конституції та чинного законодавства.

Хоча поняття «соціальна держава» і «держава загального добробуту» зазвичай вживаються як синоніми, дослідники все ж розглядають їх з позиції двох різних політико-правових традицій, оскільки існують і серйозні інституціональні відмінності між ними. При цьому варто зважити на те, що у вітчизняній літературі здебільшого використовується поняття «соціальна держава», то у правовій традиції країн Заходу більшого поширення набув саме термін «держава загального добробуту», тоді як «соціальна держава» розглядається як її континентальна модель.

Слід зазначити, що перевага вживання терміну «соціальна держава» полягає в наступному:

по-перше, він є історично більш раннім і в континентальній Європі найбільш усталеним поняттям, яке згодом стало узагальненим родовим поняттям всього синонімічного ряду, що позначає даний тип держави;

по-друге, він, як правило, набуває закріплення як принцип конституційного ладу, що доповнює концепцію демократичної, правової держави;

по-третє, розглядається як якісна характеристика правової держави;

по-четверте, є більш нейтральним для сприйняття з політичної точки зору, оскільки дає менше приводів для звинувачення у патерналістичному характері держави.

У цілому ми поділяємо підхід О. А. Дегтяра, В. В. Малікова [45], О. З. Панкевича [54, с. 56] та І. В. Яковюка [97, с. 73–74], а також інших авторів, на думку яких концепції соціальної правової державі завдяки своїй двоїстій конструкції, а також опорі на модель соціальної ринкової економіки вдається більшою мірою, аніж державі загального добробуту, уникати звинувачень у патерналістському характері її діяльності. Крім того, слід погодитися, що саме спосіб досягнення конституційної визначеності обговорюваних держав слід визнавати як ключовий критерій, оскільки лише він дозволяє однозначно віднести певні країни до моделі держави добробуту чи, навпаки, соціальної держави.

Поняття «держава добробуту», а в період економічного піднесення західноєвропейських держав і розширення соціальних програм¹ – «держава загального добробуту», виявляється здатною підтримувати суспільну згуртованість і сприяти втіленню основних соціальних принципів, керуючись прагненням забезпечити високий рівень життя всіх своїх громадян. Paul Spicker зазначає: «Суспільний добробут залежить від добробуту окремих людей; не існує такого поняття, як добробуту суспільства, яке не пов'язане безпосередньо з добробутом окремих індивідів. Якщо добробут однієї людини зростає, а добробут інших не зменшується, це означає, що відбулося зростання суспільного добробуту». Щоправда, цей останній пункт Paul

¹ Період з 1950 по 1970 роки, тобто до світової енергетичної кризи, прийнято називати «золотою добою» соціальної держави.

Spicker визнає спірним, тому що він може означати, що зростання нерівності є прийнятним, якщо воно не погіршує становище інших [463, с. 12].

Всі інші цілі, завдання і функції держави підпорядковувалися цьому прагненню. Система страхування соціальних ризиків набуває загального масштабу і майже повністю компенсує невизначеність майбутнього. Ця ідея стає домінуючою в ідеології та в соціальній політиці багатьох розвинених держав, в наслідок чого поняття «держава загального добробуту» стає більш поширеним, відсунувши на другий план поняття «соціальна держава».

Що стосується критики соціальної держави/держави загального добробуту, то вона супроводжує процес їх становлення й розвитку і пов'язана значною мірою з глибоко укоріненими конфліктами інтересів і цінностей, а отже не повинна сприйматися просто як реакція на циклічні економічні кризи. Навряд чи навіть її найбільш послідовні прихильники вважають, що соціальна держава здатна задовольнити не лише об'єктивно виникаючі нові потреби, але і звичайні традиційні запити, надійно уберегти людей від бідності. Варто погодитися з В. А. Намчуком, на думку якого, соціальна держава не є завершеною конструкцією, вона завжди розвиватиметься, прагнучи знайти відповіді на нові виклики і загрози, які постають перед людством [50, с. 428].

На сучасному етапі розвитку ми спостерігаємо чергове перепроектування соціальної держави. Йдеться про модернізацію соціальної держави в наслідок викликів їй з боку процесів глобалізації і регіональної інтеграції, міграційних і екологічних криз. Відбувається перехід від соціального захисту до забезпечення соціально-екологічної безпеки. Це пов'язано з тим, що через загострення екологічних криз і зміни клімату відбувається переосмислення категорії «добробут людини» [353]. Як наслідок, усталена система принципів соціальної держави (соціальної солідарності; рівності можливостей; справедливого розподілу багатства; суспільної відповідальності за тих, хто не може скористатися мінімальними

умовами для доброго життя [507]), доповнюється принцип дбайливого ставлення до довкілля [7; 9; 28].

1.2. Національні моделі європейських соціальних держав: загальна характеристика

Соціальні держави/держави загального добробуту різняться за моделями (режимами) соціальної політики, зміст яких обумовлений періодом їх становлення та національними особливостями. У своєму дослідженні ми використовуємо терміни «режим соціального забезпечення» та «модель соціальної держави» як синоніми, хоча національна модель соціальної держави, а також Європейська соціальна модель використовується в літературі переважно в європейському контексті, тоді як поняття «режим соціального забезпечення» використовується ширше.

Соціальна політика, у свою чергу, відзеркалює специфічний зміст конкретної національної моделі соціальної держави, оскільки характеризує втручання держави у соціальну та економічну сфери, що має єдину мету – забезпечення добробуту суспільства і передбачає захист як незаможних верств населення, так і підтримання та зростання рівня добробуту середніх верств [77, с. 40].

R. M. Titmuss визначав соціальну політику як дії уряду, спрямовані на досягнення певних цілей і які враховують неекономічний чинник суспільних відносин [490, с. 23, 24]. Соціальна політика, як одна з найважливіших складових внутрішньої політики будь-якої демократичної країни (це, зокрема, пов'язано з тим, що щастя та задоволеність життям (показник соціального добробуту) позитивно корелюється із національною гордістю (показник національної ідентичності) [295, с. 471; 475]), є одним з основних

механізмів балансування ризиків, створених ринковою економікою [386, с. 1].

Соціальна політика держави завжди орієнтується на ті виклики, які постають перед суспільством і державою на конкретному етапі їх розвитку. Національні моделі соціальної держави в процесі свого функціонування стикаються з викликами і загрозами, які носять специфічний характер для конкретної країни. Разом з тим низка викликів є спільними для усіх моделей соціальної держави. Так, з кінця ХХ ст. такими загальними викликами для соціальних держав є насамперед глобалізація, технологічний розвиток, старіння населення, пандемії, кліматичні зміни [386]. Цей факт, а також те, що усі соціальні держави є складовими концепції демократичної, соціальної, правової держави, відповідно до якої функціонують усі сучасні демократичні держави, робить можливим постановку завдання стосовно узгодження соціальних політик, наприклад, держав-членів Європейського Союзу як інтеграційного міждержавного об'єднання [88; 94].

На функціонування національних соціальних держав суттєво впливає європеїзація соціальної політики. Європейська соціальна модель (далі – ЄСМ) може і повинна бути створена на основі системи загальних фундаментальних цінностей об'єднаної Європи. Основу такої системи цінностей, виходячи з аналізу установчих договорів ЄС, складають: відданість демократії, відмова від будь-яких форм дискримінації, солідарність і справедливість, визнання ролі соціальних партнерів та соціального діалогу, загальний доступ до освіти, високоякісна та загальнодоступна охорона здоров'я, гендерна рівність. Ці базові цінності повинні поділятися усіма державами-членами ЄС, які долучаються до формування ЄСМ, незалежно від національних особливостей їхніх соціальних моделей.

У процесі дослідження питання функціонування національних моделей соціальної держави в межах ЄС першочерговим завданням є визначення змісту поняття «модель соціальної держави». Під даним терміном

Н. М. Хома пропонує розуміти структуру, конфігурацію, поєднання найважливіших інститутів соціального захисту (страхування, соціальна допомога, державне соціальне забезпечення, медична допомога й освіта, а також розміри ресурсів, що спрямовуються на їх функціонування, провідна роль одного з інститутів соціального захисту) та механізм взаємодії з інститутами громадянського суспільства, соціально відповідальним бізнесом [74, с. 22]. Таким чином ми погоджуємося з тим, що модель соціальної держави – це певний її образ, який визначає джерела й обсяги фінансування соціальної сфери, пріоритетність певного виду прав людини, ступінь охоплення населення соціальними послугами, якості наданих послуг. Як наслідок, національні моделі будуть відрізнятися одна від одної насамперед за підходами до меж державного втручання та масштабами програм соціального забезпечення [42, с. 187].

Одна з перших спроб класифікації соціальних держав за функціональним критерієм належить Н. L. Wilensky та Ch. N. Lebeaux (1958 р.). Вони описали дві моделі держави загального добробуту [513, с. 139–140; 54, с. 69]:

– «інституціональна» – передбачає перерозподіл матеріальних благ на державному рівні. У такій державі реалізація програм соціального добробуту розглядається як невід’ємна функція сучасного індустріального суспільства, спрямована на надання людині можливості самореалізуватися (відповідає переважно соціал-демократичному типу соціальної держави);

– «залишкова» – надання державної підтримки людині в рамках цієї моделі передбачено у разі, коли індивідуальні потреби не можуть бути задоволені іншими соціальними інститутами. Як наслідок, на одержувачів фінансової допомоги чи соціальних послуг можуть бути покладені певні зобов’язання, наприклад, виконання «громадських робіт». Данна модель передбачає, що державна підтримка повинна носити короткостроковий характер, а отже, припинятися одразу, як тільки людина або сім’я знову

зможуть піклуватися про себе самостійно (відповідає ліберальному типу соціальної держави).

Очевидно, що відмінність між вказаними моделями соціальної держави полягає у різних масштабах державного втручання в регулювання соціально-економічної сфери, частці соціальних витрат у національному доході, частці людей похилого віку в загальній чисельності населення та рівні зрілості системи соціального забезпечення. L. Wilensky та Ch. N. Lebeaux вважали, що країни з різними соціальними умовами та стилем життя відрізнятимуться за рівнем добробуту через різний рівень розвитку індустріалізації та зростання виробництва [513].

На схожих методологічних позиціях стояв і R. M. Titmuss. Модель соціального захисту він пов'язував із принципами організації та функціонування програм соціального забезпечення. Критерієм своєї класифікації він обрав рівень витрат держави на цілі соціального забезпечення. Слід зазначити, що підхід R. M. Titmuss до класифікації держави добробуту еволюціонував. Першу класифікацію він здійснив у 1958 р. Вона передбачала розрізнення «залишкової» та «інституційної» моделей. Якщо у залишковому режимі держава бере на себе відповідальність лише у випадку невдач, спричинених індивідом, його сім'єю або ринком (допомога носить субсидіарний і вибірковий характер, витрати на соціальну політику мінімальні, так само, як і частка держави в системі соціального захисту, громадянам надається мінімальні гарантії та комплекти соціальних послуг), то інституційний режим сприймає універсалістський підхід, а отже функціонування такої моделі держави добробуту спрямоване на гарантування населенню достатнього рівня підтримки (охоплення соціальними послугами буде набагато ширшим й тривалішим) [489]. «Інституційна» і «залишкова» моделі були схожими за складом компонентів. Якісна відмінність між ними полягала у ролі та співвідношенні основних структурних елементів, масштабах перерозподільної діяльності держави, її

активною або пасивною позицією, а також ринковим саморегулюванням в соціальній сфері [78, с.175–176].

У 1974 р. R. M. Titmuss удосконалив свою попередню класифікацію, запропонувавши поділ держави загального добробуту на три моделі: «залишкову», «промислових досягнень і ефективності» та «інституційну перерозподільчу». У залишковій моделі держава, як і раніше, втручається лише для того, щоб допомогти нуженим. Це, до речі, передбачає створення громіздкого і дорогого бюрократичного адміністративного апарату для перевірки нужденності, а також принизливої процедури перевірки, в наслідок чого частина людей утримується від такого шляху отримання допомоги. У моделі, що базується на промислових досягненнях і ефективності, держава гарантує мінімальний стандарт соціального забезпечення, при цьому державне забезпечення добробуту значною мірою доповнює ринкову економіку. В інституційній перерозподільчій моделі (Швеція та інші скандинавські країни) держава надає послуги, які відповідають потребам усіх громадян в рамках принципу універсальності [490, с. 30–31].

D. Sainsbury зазначає, що виокремлені R. M. Titmuss моделі представляли собою евристичні інструменти для пояснення аналітичних відмінностей різних соціальних держав. Спроб їх використати в емпіричному порівняльному аналізі було небагато, хоча окремі виміри, що піддаються кількісному вимірюванню (соціальні витрати у відсотках від ВВП, рівень виплат і охоплення населення), використовувалися. Більшою мірою ці моделі застосовувалися для опису окремих країн. Хоча питання про те, наскільки корисною вказана класифікація є для порівняння соціальних держав залишається без відповіді [445], на думку G. Esping-Andersen, підхід R. M. Titmuss дав поштовх шлях для подальших досліджень у сфері порівняльного вивчення держави загального добробуту [236, с. 20].

Наступну класифікацію держави добробуту запропонували у 1977 р. N. Furniss та T. Tilton [268]. Критерієм виділення різних моделей виступають цілі державного втручання, а також на те, хто отримує вигоду від тієї чи

іншої форми державного втручання. Вказані автори виділили наступні моделі соціальної держави [50, с. 46–47;75; 76, с. 619]:

– «позитивна держава» або «позитивна держава соціального захисту»
Вказана модель реалізується в США та Австралії. Соціальне забезпечення в ній засноване на концепції індивідуалізму, захисті корпоративних інтересів, гарантуванні рівних можливостей усіх громадян. Соціальна політика реалізує функцію «амортизатора» соціальних конфліктів. Для цієї моделі властива відсутність розгалуженої системи соціального законодавства, натомість реалізуються численні програми соціальної підтримки населення. Фактично «позитивна держава» представляє собою класичну неоліберальну «залишкову» модель соціальної держави;

– держава соціальної безпеки або держава соціального захисту. Дана модель соціальної держави, яка реалізується у Великій Британії, Греції, Франції, не обмежується забезпеченням рівних шансів для своїх громадян, а прагне досягнути повної зайнятості, гарантує мінімальний рівень життя. У державі соціальної безпеки громадянам надане право оскарження конкретних державних рішень, якщо вони реально не забезпечують встановлений мінімальний рівень життя для кожного члена суспільства. Для ліквідації бідності така держава активно використовує соціальне страхування. Держава соціальної безпеки інколи характеризується як гуманізований тип ліберальної держави;

– держава загального добробуту або соціальна держава загального благоденства втілюється у Нідерландах та Швеції. Ключовими елементами цієї моделі є рівність, кооперація і солідарність членів суспільства. Вона спрямовує свої зусилля на досягненні повної зайнятості, згладженні різниці в доходах населення і спирається в своїй діяльності на розгалужену мережу державних і громадських соціальних служб. Соціальна політика спрямована на створення рівних життєвих умов для всіх членів суспільства.

Недоліком цієї класифікації є те, що, по-перше, виділені в ній моделі в основному є індуктивними і взяті переважно з досвіду трьох конкретних

країн: США. Великої Британії та Швеції відповідно, по-друге, значення визначення відмінних і найбільш помітних рис кожної моделі нівелюється тим фактом, що ті ж самі риси можна зустріти і в інших досліджуваних соціальних державах, хоча вони і будуть менш помітними. Це породжує сумніви стосовно того, чи можна проаналізувати ключові риси соціальної держави в інших європейських країнах за допомогою вказаної класифікації.

Одна з найбільш відомих класифікацій моделей соціальної держави була розроблена G. Esping-Andersen на основі теоретичних напрацювань К. Polanyi [426], Т. Н. Marshall [378–382] і R. M. Titmuss [489–490]. Його класифікація ґрунтується на двох різних дослідженнях, опублікованих у 1990 та 1999 роках [236] в еволюційному ключі. Якщо у своєму першому дослідженні (1990 р.) G. Esping-Andersen пояснював існування різних моделей соціальної держави структурними факторами, то в другому (1999 р.) він зосередив увагу на трикутнику держава, сім'я та ринок, а також на соціальних ризиках (класові ризики, ризики між поколіннями та ін.), які впливають на соціальну політику держави (соціальна політика трактувалась як державне управління соціальними ризиками, до якого залучаються держава, ринок і сім'я) і які може усунути тільки соціальна держава (коли держава усуне ці ризики, відповідальність як сім'ї, так і ринку буде зменшена, а декомодифікація згаданих ризиків буде обмежена) [235, с. 35, 40].

G. Esping-Andersen представив типологію 18 соціальних держав Організації економічного співробітництва та розвитку, яка базується на трьох принципах: декомодифікації (ступінь залежності добробуту індивіда від ринку, особливо в частині пенсій, допомоги по безробіттю та страхування на випадок хвороби), соціальної стратифікації (роль соціальних держав у підтримці або руйнуванні соціальної стратифікації) та приватно-державного партнерства (відносна роль держави, сім'ї, добровільного сектору та ринку в забезпеченні добробуту). Реалізація цих принципів призводить до поділу держав загального добробуту на три ідеальні типи режимів добробуту:

ліберальний, консервативний та соціал-демократичний [252; 454, с. 5, 12, 16; 465, с. 146; 521, с. 16–17]:

1. Консервативна або корпоративна модель добробуту. Дана модель властива для країн континентальної Європи, в яких відчувається потужний вплив католицької церкви і консервативної ідеології. Класичним прикладом цієї моделі вважається німецька модель добробуту, розроблена О. фон Бісмарком.

Для цієї моделі надзвичайно важливого значення набуває підтримка порядку і статусу, що досягається за допомогою фондів соціального страхування (пенсія за віком, медичне страхування, страхування на випадок безробіття, страхування від нещасних випадків). Ключова роль відводиться сім'ї, де за певних обставин, коли чоловік працював, дружина могла отримати доступ до соціальних благ. Допомога від держави може прийти не інакше, як за умови, що сім'я вичерпала усі свої можливості. Дана модель виявилася дуже залежною від таких факторів, як кон'юнктури ринку праці та старіння населення, які можуть швидко виснажити соціальні фонди.

Серед основних переваг консервативної моделі слід виділити наступні: вона має високий рівень суспільної підтримки; дозволяє одержувачам пільг підтримувати свій рівень доходу; підтримує приватну систему послуг без нормування (наприклад, у сфері охорони здоров'я); виплати зростають зі збільшенням внесків.

Серед недоліків консервативної моделі слід виділити такі: вона зберігає та певною мірою посилює соціальне розшарування в суспільстві; чутлива до умов зайнятості та демографічних показників; призводить до зростання вартості робочої сили (податки на заробітну плату) та низькооплачуваного безробіття; гнучкі робочі місця, швидше за все, не будуть достатньо гарантованими; надає мало переваг тим, хто перебуває за межами страхової моделі.

2. Модель ліберального добробуту характерна для англосаксонських країн. Ліберальна модель передбачає програми, що перевіряють рівень

доходів, та скромні універсальні пільги, засновані на державних послугах або страхових схемах. Зазвичай пільги надаються представникам робітничого класу з дуже низькими доходами. Держава, як правило, заохочує ринок діяти як співпостачальника благ, частково шляхом надання низького рівня державних послуг.

Позитивними рисами ліберальної моделі є: вона найменш чутлива до демографічних змін в суспільстві; передбачає відносно низькі податки; стимулює зростання робочих місць, але переважно в низькокваліфікованому секторі.

3. Соціал-демократична модель добробуту реалізується переважно скандинавськими країнами. Вона передбачає втручання держави в економічну та соціальну сфери з метою просування ідеї соціальної справедливості в рамках ринкової економіки і включає в себе інструменти державного забезпечення, колективні переговори і регулювання економіки в спільних інтересах. Замість надання пільг бідним, вона прагне підняти їх до рівня середнього класу, що варто розцінювати як боротьбу із розшаруванням суспільства. Високий рівень надання державних послуг призводить до витиснення приватної конкуренції. Передумовами для реалізації цієї моделі є ліберальна традиція з повагою до індивідуалізму та рівності, співпраця між робітниками та селянами, наслідком чого є домінування лівих партій у політиці. Модель передбачає також відносно високий ступінь суспільної свідомості та соціальної відповідальності.

Пропри всі свої переваги, ця модель є складною в управлінні; вимагає високого податкового навантаження; потребує розвинених економічних і політичних інститутів і зрілого громадянського суспільства.

На думку G. Esping-Andersen, соціальна держава/держава добробуту є парасолькою для кількох типів держав, які відрізняються своєю історичною еволюцією та розмахом соціальної політики. Виокремлення різних моделей соціальної держави супроводжувалося застереженням про те, що жодна з них ніколи не існувала в чистому вигляді, а отже, кожна національна модель

соціальної держави поділяє риси, притаманні більше ніж одній «класичній» моделі.

Вказана класифікація, як і інші, піддавалася критиці. Одним з її недоліків вважається те, що на момент її розробки значна кількість європейських країн з регіону Східної Європи, Балтії і пострадянського простору перебували на етапі становлення як соціальної державності, так і ринкової економіки, а отже не враховувалися G. Esping-Andersen. Хоча в літературі у наступні роки були проведені деякі розробки щодо класифікації цих країн як східноєвропейської моделі, дослідження в цьому напрямку все ще поступаються дослідженням щодо країн Південної Європи [110].

Після G. Esping-Andersen S. Leibfreid [357], M. Ferrera [262] і J. Bonoli [148] запропонували власні класифікації, які в цілому відтворили його підхід, щоправда два останніх дослідники додали до класифікації четверту, південно-європейську модель.

Як видно з проведеного аналізу, основні підходи до класифікації соціальної держави були розроблені протягом другої половини ХХ ст. і хоча вони не втратили свою наукову цінність, проте повною мірою не відображають сучасний стан речей. Навіть якщо ми обмежимося Європою, то стає очевидним, що повинно бути виокремлено не три, а чотири моделі соціальної держави: скандинавська, ліберальна, континентальна, південно-європейська (середземноморська), а також Європейська соціальна модель, аналізу якої буде присвячений окремий підрозділ дослідження.

Диференціація соціальної держави на дедалі-більшу кількість моделей є цілком природним явищем, реакцією на обговорення кризи, в якій вона опинилася. Власне кажучи, наукове обговорення кризи держави добробуту розпочалося в 1973 р. і було пов'язане з публікацією книги J. O'Connor's «The Fiscal Crisis of The State». З того часу з'явилося чимало публікацій присвячених кризовому стану держави добробуту. У липні 2018 р. пошук в Google дав 19 тисяч результатів, пов'язаних із кризою держави добробуту, і це при тому, що дані про соціальні витрати показують, що європейська

держава добробуту була надзвичайно стійкою протягом останніх десятиліть, принаймні з точки зору наявності різкого скорочення суми ресурси, що виділяються на соціальну політику по відношенню до ВВП [335].

Розширення переліку моделей соціальної держави, а отже і їх класифікацій, виглядає цілком логічним процесом, так як із плином часу, соціальним та економічним розвитком європейських держав будуть з'являтися нові гібридні моделі. При цьому варто відзначити, що усі європейські моделі спираються на загальний фундамент норм і цінностей; на певний соціальний ідеал, зразок, до якого варто прагнути; на інструменти та інститути соціальної політики ЄС (соціальне законодавство, структурні фонди, соціальний діалог і відкритий метод координації соціальної політики на рівні національних держав-членів); результати соціальної історії; синтез спільних рис національних оригінальних моделей [69, с. 89–90].

G. Esping-Andersen з групою однодумців в 2001 р., тобто незадовго до найбільш масштабного розширення Європейського Союзу, опублікував звіт, в якому звернув увагу на те, що Європейський Союз складається з різних політичних традицій та інституційних механізмів, а отже їхня здатність реагувати на зміни соціально-економічного порядку в Європі буде різною. Серед дослідників існує широка згода з приводу того, що існуюча система соціального забезпечення, здебільшого побудована у повоєнні десятиліття, потребує створення абсолютно нової «архітектури добробуту», щоб відповісти на нові виклики, що постають перед нами. Це передбачає постійний, тривалий і всеосяжний проект реформування «європейської соціальної моделі (моделей)» [123].

Відповідно до звіту Європейської комісії, представленому у 1995 р., в Європейському Союзі домінували чотири основні моделі соціальної держави: континентальна (інша назва – бісмарківська або корпоративна), англосаксонська (модель Беверіджа або ліберальна), скандинавська і південно-європейська (середземноморська) – існування даної моделі було

обґрунтовано вперше в 1996 р. М. Ferrera [262]. Аналогічна класифікація наводиться також у Оксфордському довіднику соціальної держави [139].

Виокремлення східноєвропейської моделі виявилось проблематичним, оскільки хоча вона формально й схожа на континентальну, однак, як зазначав Z. Ferge, проблема полягає в тому, що реалізація урядами країн, що можуть бути віднесені до цієї моделі, власної соціальної політики суттєво залежить від волі іноземного капіталу та наднаціональних агентств, які надають фінансову допомогу для вирішення соціальних проблем [259]. У свою чергу J. Draxler and O. van Vliet наголосили на тому, що об'єднувати посткомуністичні країни Східної Європи в окрему модель недоцільно, оскільки, по-перше, рівень соціального захисту в них значно нижчий, аніж в старих державах-членах ЄС, а, по-друге, для них властивий значний рівень різноманітності [220].

Перш ніж перейти до аналізу чотирьох європейських моделей соціальної держави, слід зазначити, що за понад тридцять років, які минули з моменту розробки класифікації G. Esping-Andersen, система індикаторів, які використовуються для диференціації моделей соціальної держави, зазнали змін і сьогодні представляють в цілому наступний вигляд: індикатори сімейної політики, індикатори охорони здоров'я, індикатори освіти, індикатори соціального захисту та індикатори ринку праці. При цьому вказані індикатори частково перетинаються і на деякі з них соціальна політика може впливати лише в довгостроковій перспективі, наприклад, очікувана тривалість життя, рівень участі в освіті або рівень участі жінок. Хоча зустрічаються класифікації, які використовують й інші системи індикаторів [342; 399; 446].

1. Континентальна модель соціальної держави (Австрія, Бельгія, Італія, Німеччина, Франція та інші). Оскільки ця модель отримала конституційне закріплення в багатьох державах, а також узгоджена з ринком, проявом чого є реалізація моделі соціальної ринкової економіки, прийнято вважати, що вона найбільшою мірою втілює ідеали соціальної держави.

Як відомо, ринкова економіка успішно створює суспільне багатство. Проблема полягає в тому, що це багатство розподіляється дуже нерівномірно, порушуючи поширені уявлення про соціальну справедливість. Як наслідок, соціальна держава вимушена втручатися, вдаючись до перерозподілу певної кількості багатства, щоб зробити загальні результати економіки прийнятними для значної кількості людей, щоб в такий спосіб політична і економічна системи залишалися стабільними.

Вказана модель з'явилася історично першою і в ній найбільш повно відобразилася мета запровадження соціальної державності і завдання, які вона вирішує, а саме [298]:

По-перше, правлячі класи погоджуються «кооптувати» сегменти робітничого класу в політичну та економічну системи демократичної, правової держави, надаючи їм достатню винагороду, щоб мотивувати їх захищати існуючий суспільний порядок, розглядати будь-які радикальні політичні та економічні реформи чи конфіскацію власності як небажаний і невиправданий ризик. Це досягається головним чином за рахунок трансфертних платежів (наприклад, державні пенсійні виплати), що фінансуються за рахунок прогресивного прибуткового податку [408].

По-друге, в результаті перерозподілу (через соціальне і пенсійне забезпечення, компенсацію працівникам, охорону здоров'я, субсидоване навчання тощо) держава передає нужденим (безробітним, жінкам, багатодітним, студентам, інвалідам, людям похилого віку та ін.) рівно стільки ресурсів, скільки виявляється достатнім для попередження радикальних політичних дій з боку цих соціальних груп.

По-третє, держава вдається до обмеження рівня експлуатації, щоб не спровокувати радикальний опір з боку населення.

По-четверте, держава бере участь у різних формах управління попитом, щоб підтримувати стабільність системи в умовах ендогенних кризових тенденцій.

Фінансування соціальних програм здійснюється як державою, так і за рахунок страхових внесків: дана модель передбачає часткову передачу відповідальності за соціальне забезпечення до рук роботодавців та працівників. Уряду відведено важливу роль у здійсненні контролю за реалізацією соціальної політики

Континентальна модель соціальної держави передбачає жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту та тривалістю професійної діяльності. В її основі лежить механізм соціального страхування, соціальні видатки фінансуються переважно за рахунок страхових внесків роботодавців і застрахованих працівників (діє правило еквівалентності, коли величина страхових виплат зумовлена розміром страхових внесків) [76, с. 621]. Як наслідок, у цій моделі важлива роль у здійсненні соціальної політики відведена роботодавцям, які розглядають соціальну політику як важливий елемент системи управління трудовими ресурсами [65, с. 266].

2. Англосаксонська модель – її прийнято вважати неоліберальною моделлю, що спирається на англосаксонську модель капіталізму загального добробуту. G. Esping-Andersen вважав, що ліберальний режим добробуту майже неминуче є англосаксонським [235, с. 77]. Політика добробуту, що реалізується у Великій Британії та Ірландії, є способом врівноважити деякі негативні наслідки капіталізму. Вона розглядається як комплексний продукт англосаксонської культури. Авторство цієї моделі приписують англійському економісту W. H. Beveridge (окремі дослідники називають цю модель на його честь). У 1942 р. у доповіді «Соціальне страхування та пов'язані з ним послуги» W. H. Beveridge виклав своє бачення післявоєнної держави із соціальним забезпеченням «від колиски до могили». Він сформулював основні засади та цілі держави загального добробуту, а саме: запровадження сімейної допомоги, забезпечення повної зайнятості та заснування національної служби охорони здоров'я. Він запропонував впровадити концепцію соціального страхування, що ґрунтується на праві всіх громадян мати гарантований дохід та кошти для існування, які забезпечуються з боку

держави без будь-яких перешкод [479]. Дана модель ґрунтується на тому, що за умови страхових випадків (це може бути хвороба, пенсійний вік, смерть, пологи тощо) кожен громадянин має бути охоплений соціальною страховою допомогою або ж грошовою допомогою [68, с. 101].

В англосаксонській моделі державна соціальна політика слабка і спрямована на захист найбільш вразливих соціальних груп. Як зазначав G. Esping-Andersen, у цій моделі переважає допомога з перевіркою потреб, скромні універсальні виплати або скромні плани соціального страхування [236, с. 42].

Країни, що належать до англосаксонської моделі, вирізняються гарними результатами в матеріальній сфері й рівнем участі в суспільному житті, однак істотно відстають від країн континентальної Європи за показниками соціальної згуртованості. Це, на думку Л. Вітте, посилює припущення, що ці країни прагнуть іти іншим шляхом, ніж інші промислово розвинені країни, оскільки передумови для досягнення більш високого ступеня соціальної згуртованості, з огляду на матеріальні і суспільні умови, наявні [6, с. 15].

Участь держави у перерозподілі ВВП у країнах цієї моделі не настільки значна, як у країнах континентальної Європи та Скандинавії, менша також питома вага соціальних витрат у загальних витратах держави [281]. Ця модель передбачає виділення значно менших сум на соціальну політику, ніж в решті Європи, і виплати, які не дуже диференційовані, зазвичай мають грошову форму. Англосаксонська модель гарантує кожному мінімальний дохід, що забезпечує задоволення базових потреб у їжі, житлі і медичному обслуговуванні. Модель базується на принципі загального справедливого поширення соціального захисту на всіх нужденних. Фінансування соціальних виплат, пенсій, сімейної допомоги та потреб на охорону здоров'я здійснюється за рахунок страхових внесків як найманих працівників, так і підприємців. При цьому варто зазначити, що кількість суб'єктів, причетних до вироблення та здійснення соціальної політики,

зростає: якщо в 1950 – 1960 роки держава виступала чи не єдиного виробника та продавця соціальних послуг, то сьогодні у виробництві багатьох, зокрема медичних послуг, активну роль грають ринкові інститути в рамках соціальної відповідальності бізнесу перед суспільством.

Необхідність скорочення видатків державного бюджету спонукає уряд на передачу деяких своїх соціальних функцій на аутсорсинг приватним компаніям. Так, Закон Великої Британії про публічні послуги (соціальну цінність) (2012 р.) встановлює правила надання контрактів соціальним підприємцям та заохочує розвиток соціальних інвестицій [432]. Починаючи з 1992 р. британський уряд реалізує концепцію «Приватна фінансова ініціатива». Це спосіб фінансування великих громадських робіт (автомагістралі, громадський транспорт, аеропорти, мости, тунелі, лікарні, арени, в'язниці та державні школи) державного сектора через приватний сектор. Він полегшує уряду та платникам податків безпосереднє навантаження щодо пошуку капіталу для цих проектів. У рамках ініціативи приватного фінансування авансові витрати перебирає приватна компанія, а державний орган здійснює виплати приватній компанії протягом тривалого часу. Через двадцять років, у 2012 р., через критику «Приватної фінансової ініціативи» британський уряд перейшов до реалізації проекту «Приватні фінанси 2».

Ця тенденція особливо проявилось під час найрадикальнішого реформування держави добробуту урядом Д. Cameron, яке передбачало перехід від концепції «великої держави» до концепції «великого суспільства». Концепція «великого суспільства» Д. Cameron – це посттетчерівський бренд британського консерватизму. «Велике суспільство» означає передачу влади та відповідальності за надання деяких ключових послуг від держави громадським групам і благодійним організаціям, зокрема які працюють на рівні мікрорайону. Тому суспільство стає «більшим», у тому сенсі, що громадяни стають більш залученими у своїх громадах. Наприклад, волонтери беруть на себе управління поштовими відділеннями та

бібліотеками, батьки – створення «безкоштовних шкіл» і благодійних організацій, які переймають державні послуги [403].

Долучаються до надання соціальних послуг також некомерційні організації та інші інститути громадянського суспільства (благодійні фонди, асоціації, академічні, освітні, професійні та волонтерські структури), що дозволяє в цілому констатувати успішний розвиток розвитку системи державно-приватного партнерства.

Англосаксонська модель соціальної держави є складним і гнучким механізмом, який перебуває в стані постійного реформування з метою адаптації до змінних умов економічного, соціального і політичного розвитку насамперед всередині держав. У основі еволюції соціальної держави в країнах англосаксонської моделі лежать такі фундаментальні чинники: демографічні зрушення у суспільстві; зміни в етнічному та релігійному складі населення; ускладнення соціальної структури суспільства; зміна структури зайнятості, а також у сфері власності; деволюція; наслідки глобалізації.

На справедливості висновку щодо постійно адаптації англосаксонської моделі вказує розширення соціальних функцій держави, діяльність якої насправді не зводиться виключно до допомоги хворим та знедоленим, а також до скорочення соціального утримання. Чимало напрямів державної політики, не будучи формально соціальними, практично є такими, тобто підпорядковані соціальним цілям або мають суттєві соціальні аспекти. Спостерігається перелив людських ресурсів на послуги соціальної та гуманітарної орієнтації, тобто в сфері освіти, підготовки та перепідготовки кадрів, охорони здоров'я, науки, культури, мистецтва, екології тощо. Крім того, важко не помітити тенденцію виходу на передній план у соціальній діяльності держави політики, спрямованої на забезпечення підвищення якості людського капіталу, оскільки це об'єктивно сприяє підвищенню ефективності та конкурентоспроможності економіки. Ще однією ознакою адаптації соціальної політики країн, що належать до цієї моделі, до нових

умов є рух у напрямі більшої вибірковості та адресності соціальної допомоги, що зумовлює здійснення перевірки потреби. Аналіз еволюції соціальної політики Великої Британії дозволяє зробити висновок, що під впливом факторів політичного та соціально-економічного в державі поступово відбулася заміна соціал-реформістської парадигми розвитку на ліберально-ринкову.

3. Скандинавська модель соціальної держави. Ця модель найчастіше асоціюється з країнами Скандинавії: Швецією, Норвегією, Фінляндією, Данією та Ісландією. Вона демонструє унікальне поєднання вільного ринкового капіталізму та соціальних пільг, що призвели до появи суспільства, яке користується безліччю високоякісних послуг, включаючи безкоштовну освіту та охорону здоров'я, а також щедрі гарантовані пенсійні виплати для пенсіонерів [120]. Проектування і наступна реалізація цієї моделі стала можлива завдяки тому, що в суспільстві існує культурна однорідність, політична свобода та низький рівень корупції, а громадяни мають високий ступінь довіри до свого уряду та мають досвід спільної роботи над досягненням компромісів та вирішенням соціальних проблем через демократичні процедури. Громадяни виходять з того, що як державні установи, так і приватні компанії враховують свої інтереси через загальний соціальний контракт з упором на реалізацію принципу справедливості.

Скандинавська модель соціальної держави спирається на змішану економічну систему, яка прагне скоротити розрив між багатими та бідними за рахунок перерозподільного оподаткування та сталого державного сектору, зберігаючи при цьому переваги капіталізму [331].

Ключові аспекти скандинавської моделі соціальної держави включають: державне надання соціальних послуг, які фінансуються за рахунок податків; інвестиції в освіту, догляд дітей та інші послуги, пов'язані з людським капіталом; ефективний захист робочої сили через профспілки та систему соціального захисту; забезпечення рівних можливостей незалежно від платоспроможності людини; підтримання високого рівня зайнятості. Так,

станом на 2006 р. середній рівень участі населення в робочій силі у віковій групі 15-65 років був вищим у Данії та Швеції (76,9 % та 74,5 % відповідно), ніж у будь-якій іншій країні ЄС-15. Показово, що встановлення мінімальної заробітної плати в цій моделі не практикується, оскільки профспілки гарантують, що заробітна плата залишається високою. Існує думка, що в розвинених країнах, де немає мінімальної заробітної плати, рівень безробіття значно нижчий. Так, в Швеції мінімальна заробітна плата встановлюється по секторах або галузям шляхом колективних переговорів із профспілками. У Данії деякі види робіт диктують суму, яку працівник має отримувати за годину; у деяких областях оплата може складатися із відрядної ставки, оплати за результатами роботи чи аналогічної форми. В Ісландії профспілки відповідають за узгодження базової заробітної плати у галузях, які вони представляють. У Норвегії на державному рівні відмовилися від встановлення мінімальної заробітної плати на користь встановленої промисловістю заробітної плати, погодженої із профспілкою. Базова погодинна оплата варіюється в залежності від галузі. Більшість норвежців мають трудові договори і фіксований щомісячний дохід. Некваліфіковані робітники часто мають фіксований погодинний дохід [152].

Для скандинавської моделі соціального забезпечення властиве прагнення запропонувати своїм громадянам послуги, які відповідають потребам більшості людей. Таким чином державний сектор не розглядається як залишковий постачальник останньої інстанції для тих, хто не в змозі забезпечити себе, а скоріше тим, чим користується більшість населення. У такій державі усі повинні мати однакові можливості для освіти – залежно від здібностей і мотивації – та охорони здоров'я – залежно від потреб [120, с. 66]. До речі, якість послуг у сфері освіти та охорони здоров'я, що фінансуються державою, є настільки високим, що приватні компанії не мають причин пропонувати ці послуги чи можливостей для їх поліпшення.

Скандинавська модель передбачає розподіл ризиків у масштабах всього суспільства та використання системи соціального захисту для надання

допомоги працівникам та сім'ям у процесі їхньої адаптації до змін в економіці, викликаних посиленням глобальної конкуренції за товари та послуги.

Особливістю скандинавської моделі також є те, що хоча існують різні правила, що визначають право на соціальні послуги, визначальною характеристикою є те, що платоспроможність не є критерієм; право на ці послуги є універсальним у тому сенсі, що послуги доступні всім громадянам без будь-яких попередніх платежів або внесків. Ці заходи фінансуються за рахунок різних форм оподаткування, і не існує жодного зв'язку між податковими платежами та правом на отримання послуг. Це, однак, не можна сказати про більшість пенсій та частину допомоги по безробіттю [120, с. 64].

Дослідники скандинавської моделі зазначають, що на агрегованому рівні податкові надходження повинні покривати витрати, що генеруються соціальними виплатами. Такий спосіб структурування суспільства загального добробуту має важливим наслідком те, що вигоди, які отримує пересічний громадянин, і платежі, які він сплачує протягом життя, суттєво відрізняються залежно від його віку. Це пояснюється тим, що багато заходів соціальної держави спрямовані на покращення умов для дітей (догляд та освіта) та людей похилого віку (охорона здоров'я та пенсії), в той час як внески у вигляді податкових платежів переважно нараховуються з доходів, отриманих громадянином у працездатному віці. Ця схема відображає «суспільний договір» між поколіннями, який є однією з основ скандинавської моделі соціальної держави. Його можна інтерпретувати як відображення солідарності людей працездатного віку, які допомагають молодим і літнім, тому що піклуються про умови їхнього життя [120, с. 64–65]. Відповідно до положень суспільного договору більшість людей, що перебуває поза ринком праці, має право на певну форму трансфертного доходу, тоді як лише ті, хто має роботу, роблять внесок у фінансування соціальної держави.

Зворотньою стороною щедрості скандинавської моделі соціальної держави є найвищі податкові ставки у світі. За даними Організації

економічного співробітництва та розвитку у 2019 р. податкові надходження у відсотках від валового внутрішнього продукту склали приблизно 46,3 % у Данії, 39,9 % у Норвегії та 42,9 % у Швеції. Для порівняння: у 2019 р. США за рахунок оподаткування отримали 24,5 % ВВП. У 2018 р. максимальна ставка прибуткового податку з населення у Швеції становила 57,3 %, у Данії – 55,8 %, а в Норвегії – 46,6 %. Податкові ставки в цих країнах відносно високі майже для всіх доходів, а не лише багатих людей. Для порівняння: найвища податкова категорія в США у 2018 р. становила 37 % і стягувалася лише з осіб, які заробляють 500 000 доларів та більше (600 000 доларів для подружніх пар, які подають спільну декларацію) [332].

Попри це професійні економісти в результаті багатьох досліджень переконалися, що скандинавська модель демонструє відносно хороші економічні показники. Втрати економічної ефективності, спричинені такими характеристиками скандинавської моделі соціальної держави як високі податки, щедрі системи соціального захисту, а також роль сильних профспілок і координація заробітної плати, компенсуються «іншими факторами», які умовно можуть бути розділені на три категорії. По-перше, фактори, які є повністю екзогенними для економічної системи, наприклад географічне положення, клімат, природні ресурси чи релігія; по-друге, інституційні чинники, які пов'язані з економічними системами, зокрема політична свобода, надзвичайно низька корупція, чітко визначені права власності та ефективна судова система, хороший стан системи охороги здоров'я та освітні стандарти; по-третє, фактори, які є прямим результатом економічної політики, наприклад, відкритість для торгівлі та мобільність факторів виробництва; досконала податкова система, сприятлива для пропозиції робочої сили, накопичення та підприємництва; хороша інфраструктура транспорту та зв'язку [120, с. 16–17].

Слід зазначити, що скандинавська модель стикається з певними труднощами, що заважають її стійкості. Двома найбільшими проблемами є старіння населення та приплив іммігрантів. Зменшення кількості молодих

платників податків та збільшення кількості людей похилого віку, які отримують послуги, провокує скорочення допомоги.

Щодо іммігрантів – загалом скандинавська політика щодо мігрантів ґрунтується на принципах мультикультуралізму, коли приїжджим надаються всі соціально-економічні та політичні права, але їм надається право самостійно визначати, культуру якої країни вони сприйматимуть як свою — країни перебування чи країни, з якої вони походять. Більшість іммігрантів походить з країн, які не мають усталеної традиції прийняття рішень заради досягнення загального блага. У той час як корінні жителі, як правило, демонструють тенденцію до підтримання високого ступіня участі в робочій силі в рамках суспільного договору, іммігранти (особливо шукачі притулку) не завжди поділяють це бачення (при тому що вказані країни відкриті насамперед для імміграції фахівців і підприємців зі специфічними технічними або комерційними навичками), що перетворює їх на значний тягар для національних систем соціального забезпечення і врешті-решт може призвести до їхнього занепаду. Не випадково окремі дослідники розглядають імміграцію як одну з рушійних сил, що стоять за процесами посилення нерівності і бідності в скандинавських країнах протягом останніх десятиліть [416, с. 15].

4. Середземноморська або південно-європейська модель, яка властива Греції, Іспанії, Італії та Португалії. Доцільність виокремлення даної моделі аргументував М. Ferrera (1996 р.). У минулому країни цього регіону або виключали з порівняльних досліджень соціальної держави, або відносили до ширших «сімей» чи «світів» капіталізму добробуту, розглядаючи їх як недостатньо розвинені системи континентальної моделі соціальної держави, що знаходяться на периферії європейського «ядра» [364].

Науковці називають дану модель змішаною, оскільки соціальні держави в регіоні мають багато рис інших моделей європейських соціальних держав, зокрема тих, що належать до континентальної моделі, а також їм властиві пережитки патерналістських систем соціального забезпечення,

доіндустріальні форми добробуту, опора на родину як постачальника соціальної допомоги та стрижень соціальної солідарності, успадковані від авторитарного періоду. Але існування специфічних особливостей, рівнів розвитку та інституційних форм забезпечує їм у сукупності те, що на думку М. Ferrera, робить їх гідними аналізу [261].

Країни, що належать до цієї моделі соціальної держави, мають найменш розвинені системи соціальної політики, а системи соціального захисту були створені або вдосконалені лише протягом останніх п'ятдесяти років в наслідок процесів демократичних перетворень і звільнення від авторитаризму (Греція, Іспанія, Португалія). Демократичний перехід, який розпочався в 1970-х роках, породив нетиповий тип соціал-демократії в Греції, Португалії та Іспанії, який був набагато слабше проявив себе як соціальна сила, ніж у решті Європи. Як наслідок їхній внесок у розбудову соціальної держави був обмежений насамперед тим, що економічна криза 1970-х років збіглася за часом в виходом цих партій з опозиції.

М. Ferrera визначив наступні риси, характерні для країн цієї моделі [163; 262; 395]:

- дуже фрагментовану та «корпоративістську» систему підтримки доходів, що характеризується дуалізмом і поляризацією з точки зору підтримки доходів і пенсій (що включає особливо викривлений розподіл як житлових ресурсів, тобто власності, так і соціальних виплат на користь привілейованих верств населення похилого віку);

- відхід від корпоративістських традицій (характерних для «консервативної» континентальної моделі) в охороні здоров'я та створення національної служб охорони здоров'я (у Португалії і в Греції охорона здоров'я носить фрагментований характер, недостатньо фінансується і представляє собою подвійну державно-приватну структуру, незважаючи на формальне створення національних систем охорони здоров'я);

- низький ступінь проникнення держави у сферу добробуту (що відображається у все ще низькому рівні витрат на соціальне забезпечення в

цих країнах, за винятком Італії). М. Rhodes зазначає, що темпи наздоганяння країн вказаного регіону країн Західної і Центральної Європи в такі складовій соціальної сфери як освіта досить повільні. Так, система освіти в Португалії є однією з найбільш недосконалих, на що вказує найнижчий рівень письменності в Європі. Сфера освіти Греції також страждає від зменшення інвестицій. Певне покращення спостерігалось з кінця ХХ ст. завдяки фінансуванню професійно-технічної освіти за рахунок Рамкової програми ЄС. В Італії наприкінці 1980-х років співвідношення витрат на освіту між північними та південними регіонами становило 3:1 і, як і в інших країнах у південній Європи, показники участі в обов'язковій та постобов'язковій освіті (особливо в професійних курсах) залишалися низьким [440, с. 11];

- особлива структура соціального забезпечення (держава/сім'я/церква/благодійність);

- поширений клієнтелізм і «механізми патронажу», які розподіляють грошові субсидії серед груп політичних клієнтів.

М. Ferrera пояснював ці особливості інституційними факторами і факторами розвитку. Політико-інституційні фактори є результатом специфічної структури південноєвропейської політики - це слабкість державних інститутів; провідна роль партій як головних агрегаторів суспільних інтересів; ідеологічна поляризація [262, с. 30–31].

Вступ Греції (1981 р.), Іспанії та Португалії (1986 р.) до Європейських співтовариств позитивно позначився на стані соціальної держави. Європеїзація соціальної політики позитивно позначилася на бюджетній дисципліні, раціоналізації бюрократичного апарату, зменшенні клієнтелізму, оптимізації систем оподаткування та пільг. Як наслідок, викривлений характер надання соціальної допомоги та піки щедрості, які все ще характерні для цих національних систем соціального захисту, зазнали поступових позитивних змін.

Розширення і поглиблення процесу європейської інтеграції, зокрема формування Єдиного ринку та зони євро, а також посилення глобалізації

сприяє розмиванню кордонів регіональних європейських моделей соціальної держави. Спостерігається поступовий перехід європейських держав від лібералізму до соціального, гуманізованого лібералізму і далі – до забезпечення рівних соціальних можливостей та добробуту для всіх [65, с. 267].

Слід зазначити, що жодна сучасна європейська країна не відповідає повністю жодній з проаналізованих моделей соціальної держави незалежно від того, яка класифікація буде застосована. Це пов'язано з наступним [271]:

– соціальна політика держави не є константою, а зазнає постійних змін в силу як об'єктивних (економічна, фінансова, екологічна та міграційна кризи, війна, пандемія тощо), так і суб'єктивних факторів (періодична змінюваність політичних партій, що знаходяться при владі і дотримуються різної ідеології та реалізують відмінні політичні і соціально-економічні програми; використання політичного популізму напередодні президентських і парламентських виборів). Соціальна політика держави зазнає періодичної корекції з огляду на зниження ролі старих соціальних ризиків стандартного промислового життєвого циклу (перебої в доходах через хвороби, безробіття, вихід на пенсію та інших проблем) і появу нових (мова йде про зниження ролі в сім'ї годувальника чоловічої статі, соціально-демографічні зміни знизили здатність сім'ї забезпечувати догляд і підтримку своїх членів (спостерігатиметься зменшення частки працездатного населення з 61 % до 51 %), відбуваються зміни на ринку праці, спостерігається суттєве зростання числа літніх людей (протягом 2015–2060 рр. відбудеться зростання тривалості життя серед чоловіків з 77,6 до 84 років, а у жінок – з 83,1 до 89,1) і мігрантів тощо) [129];

– соціальні держави функціонують не в режимі національної ізоляції, а перебувають під постійним впливом транснаціональної економічної, політичної і культурної взаємозалежності [333].

Рух сучасного Європейського Союзу у напрямі формування Європейської соціальної моделі ускладнений тим, що з кожним етапом його

розширенням зростає діапазон національних особливостей соціальної політики. Так, якщо в 1950–середина 1970 років домінувала континентальна модель, то після вступу до об'єднаної Європи Великої Британії, Данії та Ірландії концептуальні підходи до соціальної політики урізноманітнилися, про що свідчить оформлення південноєвропейської моделі після вступу до Європейських співтовариств Греції, Кіпру, Іспанії та Португалії. В 1990-ті роки завдяки розширенню Європейського Союзу на північ (вступ до ЄС Фінляндії (1995 р.) та Швеції (1995 р.)) посилилося значення скандинавської моделі.

Як відомо, гаслом Європейського Союзу є «*In varietate concordia*» (Єдність у різноманітті). Зважаючи на це можна стверджувати, що попри існуючі відмінності моделей соціальної держави, способів введення державами соціальної політики, їх спільні зусилля спрямовані на сприяння основній меті інтеграції – забезпечення економічного та соціального розвитку.

1.3. Екологічна держава і її місце в концепції демократичної, соціальної, правової держави

Зміни клімату і довкілля створюють нові «*super wicked problems*» як для окремих держав, так і людства в цілому [363], спонукаючи до корегування політики на національному, регіональному та міжнародному рівнях. На підставі проведеного дослідження F. G. Castles стверджує, що несподівані національні та міжнародні надзвичайні ситуації — економічна депресія, гіперінфляція та, що перспективніше та актуальніше, екологічні катастрофи — впливають на характер розвитку соціальної держави [162]. Це зумовлено насамперед тим, що нові виклики і загрози людству є політично

значущими для електорату. Разом з тим слід усвідомлювати, що пандемія¹ та зміна клімату є глибоко взаємопов'язаною з проблемами бідності та нерівності. Невдача в подоланні проблем в одному напрямі призведе до невдачі в іншому; таким чином, реакція уряду на вказані загрози має бути ретельно скоординованою, особливо в рамках екологічних програм та програм соціальної держави [294].

Протягом останніх десятиліть уряди стикаються з масштабом проблем, які за своєю складністю та масштабами перевершують проблеми, що виникли на зорі екологічної політики. Як наслідок, суспільство змушене відповідати на серйозні виклики шляхом комплексної соціально-екологічної трансформації, яка передбачає низку необхідних перетворень держави та ринкової економіки. При цьому, якщо стосовно потреби у трансформації у суспільствах більшості країн досягнуто консенсусу, то з приводу того, як має відбуватися ця трансформація, і якою мірою вона має бути спрямована на системні зміни, в суспільстві і серед дослідників існує менше згоди. Зокрема, доцільність збереження соціальної держави і моделі соціальної ринкової економіки далеко не всіма політиками, громадськими активістами і вченими розглядається як очевидна². Зокрема, звертається увага на те, наскільки складним завданням може бути узгодження цілей екологічної, соціальної та економічної політики. Економічне зростання відіграє важливу і суперечливу роль, оскільки соціальна політика традиційно доповнювала зростання, тоді як, навпаки, екологічна політика виникла як частина прагнення обмежити зростання [374].

Вчення про державу, що формувалося протягом тисячоліть, в XXI ст. виявилось не зовсім досконалими, оскільки воно враховувало лише людські

¹ На сьогодні серед дослідників все більше тих, хто переконаний в тому, що світова криза охорони здоров'я за своєю суттю носить екологічний характер: пандемія Covid-19, як раніше SARS, MERS, Ебола та до певної міри ВІЛ-СНІД, є патологією на кордоні між людиною та тваринами, що виникла через те, що людство зайшло надто далеко в руйнуванні екосистем і впливи на біорізноманіття.

² Ретельний аналіз проблеми трансформації соціальної ринкової в екосоціальну економічну модель і труднощі, які можуть виникнути при цьому, проаналізовані у колективній монографії німецьких дослідників за редакцією Р. Фюкса і Т. Келера [459].

стосунки (політичну організацію, соціальне середовище, економічні відносини), тоді як природою нехтувало. Але стрімко зростаючі екологічні і техногенні кризи, зміна клімату, а також зростання інфекційних захворювань, пов'язаних з ними (аналіз літератури, доступної за останні тридцять років, показує, що 75 % нових інфекційних захворювань, що вражають в даний час людей, походять з тваринного світу і є те, що ми називаємо зоонозами [352]), змушує сучасну владу на всіх рівнях (національному, регіональному і міжнародному) рахуватися з цим фактором. Саме цим можна пояснити дискусії про доповнення концепції демократичної, соціальної, правової держави екологічною складовою або розширення змісту соціальної держави за рахунок діяльності в екологічній сфері. У цьому зв'язку М. Mandelli звертає увагу на те, що інтеграція еко-соціальної політики може здійснюватися в рамках моделі реактивної еко-соціальної політики, побудованої шляхом додавання соціального виміру до екологічної політики, або в рамках превентивної політики, спрямованої на екологізацію соціальної держави. Саме другий вимір інтеграції пов'язаний з економічним зростанням, що дає змогу проводити відмінність між еко-соціальним захистом та інвестиційною політикою, яка активно сприяє економічному зростанню [374].

З доктринальної точки зору, національні моделі соціальної держави виглядають цілком придатними для того, щоб адекватно реагувати на екологічні і кліматичні виклики, ризики та загрози, як це має місце у випадку з соціальними ризиками. Тим не меш існує потреба у дослідженні «зв'язку між ставленням до перерозподілу доходів (індикатор підтримки політики добробуту) та готовністю платити за охорону довкілля (індикатор підтримки екологічної політики)» [319]. При цьому слід погодитися з D. Bailey, на думку якого, екологічні проблеми і зміни клімату сьогодні та у перспективі суттєво ускладнюють завдання соціальної держави щодо підтримання фіскальної та екологічної стійкості, проблему забезпечення стійкості соціальної держави в цілому [128].

Linxin He зазначає, що застосування епітету «соціальний» до держави означає, що остання визнає як своє завдання забезпечення своїм громадянам колективну підтримку для гідного існування. Але якщо до держави додати епітет «екологічний» і «демократичний», то конструкція державного устрою розширюється додатковими умовами: держава має запропонувати своїм громадянам екологічну безпеку відповідно до принципу соціальної справедливості. Відповідно формування нової економічної системи стає неминучим завданням, яке може бути досягнуте лише шляхом трансформації попередньої системи. Таким чином розвиток сучасної держави відповідно до концепції демократичної, соціальної, правової держави можна описати як процес постійного розширення її диференційованих завдань, що посилює легітимність державної влади [366, с. 3].

Сучасними дослідниками сприйнята теза, відповідно до якої модель демократичної, соціальної, правової держави вважається найкращою для реалізації ідеї «екологічної держави» [86], оскільки вона спирається на еколого-соціальну політику. Це не означає, що у цієї ідеї немає опонентів, адже багато хто з екологічних активістів саме національну державу звинувачує у сприянні екологічному руйнуванню. На їх думку, суверенітет позбавляє національний уряд можливості ефективно вирішувати екологічні проблеми, які за своїм змістом набули транснаціонального характеру [297, с. 26]. Але заради справедливості слід визнати, що держава сама по собі не є «проблемою», адже саме вона є найважливішою складовою у механізмі вирішення екологічних і кліматичних проблем сьогодення, значною мірою породжених концепцією сталого розвитку. А. Duit, Р. Н. Feindt та J. Meadowcroft так аргументують цей висновок: «Муніципалітети і регіональна влада активно працюють в екологічній сфері, хоча в кінцевому підсумку вони теж є компонентами держави. Міжнародні організації та договори важливі, але, як і раніше, багато в чому залежать від держав, які їх створили. Вплив Європейського Союзу у питаннях охорони навколишнього середовища стає дедалі очевиднішим упродовж кількох десятиліть..., але

держави-члени зберігають значний прямий вплив на ухвалення рішень і реалізацію політики, і тією мірою, якою ЄС визначає розвиток екологічного управління у своїй сфері (і діє як єдиний зовнішній політичний актор). ... Механізми екологічного управління тепер включають «ринкові» підходи, багатосторонні угоди та недержавні механізми. Але не слід забувати, якою мірою вони спираються на нормативне підґрунтя (розглянемо торгівлю викидами), явну державну підтримку (наприклад, у формі «перемовин у тіні ієрархії») або неявну підтримку» [222] (див. також [447]). Концепція сталого розвитку представляє собою певний парадокс: вихід із кліматичної кризи фактично передбачає якщо не відмову, то обмеження курсу на невпинне економічне зростання, але така відмова може обернутися певним занепадом соціальної держави (вона втратить підтримку) через брак фінансування її соціальних програм [212].

Сучасна «зелена держава прагне поєднати моральні та практичні проблеми екологічного руху з сучасними теоріями про державу, демократію та справедливість», адже зміна клімату може посилити нерівність і несправедливість. Йдеться про справедливість між поколіннями та глобальну справедливість, в рамках якої мова йде, зокрема, про справедливість розподілу природних ресурсів як загального блага та розподілу економічного тягаря в результаті трансформації моделі виробництва та споживання [151]. Екологічна трансформація вимагає нових вмінь і навичок, а отже може поставити у невідповідне становище певні групи людей (наприклад, тих, хто працює у вугільній промисловості). Тому сучасна економічна система, яка знаходиться на перетині соціальних та екологічних інтересів, потребує їх узгодження [366, с. 7, 8]. Саме тому, зазначає R. Eckersley, у ідеї «повернення держави» у сферу екологічної політики і безпеки зростає число прихильників [226].

Сьогодні суспільство очікує від держави захисту від екологічних і кліматичних ризиків і загроз, надання гарантій забезпечення здоров'я і високої якості життя населення. При цьому висувуються вимоги, відповідно

до яких держава не повинна реалізовувати програм суспільних перетворень, які негативно позначаються на інших вимірах суспільного життя, з якими прийнято пов'язувати якість життя як окремої людини, так і їх груп, суспільства в цілому [147, с. 40].

У ХХІ столітті розпочалася дискусія з приводу того, яка з моделей соціальної держави (ліберальна, консервативна чи соціал-демократична¹) є оптимальною для узгодження питань соціальної та екологічної політики [221], а також з приводу того, наскільки симбіотичним є співвідношення між соціальною та екологічною політикою та наскільки екологічна стійкість сумісна (несумісна) з економічним зростанням [7].

Історично соціальна держава передує екологічній як мінімум на одне покоління, а як максимум – майже на два століття², хоча в літературі зустрічаються й інші, на нашу думку, не належним чином обґрунтовані твердження. Так, А. Раттет вважає, що соціально-екологічна держава передувала державі загального добробуту в Європі, посилаючись на рішення короля Едуарда I, який у 1306 р. заборонив використання вугілля в Лондоні, тому що повітря було настільки забрудненим, що від нього захворіла його мати. Аргументуючи свою тезу, він наводить інший приклад: у 1956 р. британський закон про чисте повітря був направлений на те, щоб зробити неможливою нову смертність, пов'язану з Великим смогом (4000 смертей у Лондоні в 1952 р.) [414].

У цьому зв'язку постає питання, які уроки протягом означеного часу були отримані дослідниками екологічної політики з наукових розробок, присвячених соціальній державі? Хоча соціальні держави вимушені дедалі

¹ На питання, чи позначаються відмінності в інституційних та організаційних можливостях поєднання соціальної держави з екологічною політикою на поглядах і думках людей, респонденти, які представляють соціал-демократичні моделі соціальної держави частіше, ніж у середньому, висловлювали готовність піти на зниження рівня життя заради захисту навколишнього середовища (погоджувалися із твердженням «уряди повинні приймати закони, які змусять простих людей захищати навколишнє середовище, навіть якщо це обмежує права людей приймати власні рішення») [340].

² Екологічні проблеми турбують людство біля 50 років, тоді як соціальне питання, якщо взяти за точку відліку робітнице питання – протягом 170 років.

частіше вдаватися до вирішення екологічних і кліматичних проблем, наукові розробки, присвячені вирішенню соціальних і екологічних та кліматичних проблем, зазвичай залишаються відокремленими одна від одної [410, с. 131]. Питання еволюції соціальної державності у напрямку до еко-соціальної державності в українській теорії права лише починає підніматися (В. О. Гайдамака [7; 270], Н. К. Дашковська [28], V. Koziuk, O. Dluhopolskyi, Yu. Nayda, O. Shymanska [344], С. В. Муравйова [48], І. В. Яковюк [82; 86]). Це пояснює, чому вітчизняні правники вимушені звертатися виключно до аналізу американських і європейських досліджень, в яких розглядається здатність національних моделей соціальної держави/держави загального добробуту до трансформації завдань і цілей соціальної політики під впливом нових викликів і загроз, зумовленими змінами клімату і екологічними проблемами [222].

Хоча екологічні проблеми вперше почали привертати увагу громадянського суспільства і урядів економічно розвинених країн Заходу ще 1960 – 1970 роки, на виклик і загрозу національній безпеці вони перетворилися лише наприкінці ХХ ст., коли соціальна держава вже набула інституційного і правового оформлення. Питання про запровадження нових спеціалізованих структур з екологічного управління викликало дискусії щодо доповнення усталених засад конституційного ладу («демократична, соціальна, правова держава») новим принципом – «еколого-соціальної держави» чи «еко-держави». У цьому зв'язку постало питання: чи набуває сучасна держава нового історичного типу, відмінного від існуючого, у зв'язку з постановкою нового історичного завдання – охорони довкілля та протидії змінам клімату? Відповідаючи на це питання слід зазначити, що Л. Ерхардт і А. Мюллер-Армак ще у 1972 р. у «Маніфесті-72 про соціальне ринкове господарство» наголосили на тому, що концепція соціального ринкового господарства, яка складається з ринкового господарства і соціальної політики, сприйняла екологічну політику як власне завдання

[233], а тому немає об'єктивної потреби у розширенні концепції до «екологічного і соціального ринкового господарства».

Однак, протягом півстоліття ситуація змінилася: через загострення екологічних і кліматичних проблем на межі ХХ – ХХІ століть федеральний уряд Німеччини почав обговорювати модель «Ökologisch-soziale Marktwirtschaft» (еколого-соціальна ринкова економіка) [462], а також використовувати термін «екологічна держава». Проблематика еколого-соціальної ринкової економіки в контексті обрання оптимальних інструментів екологічної політики стала предметом дискусій і в наукових колах (R. Hundsdörfer [315], H. G. Nutzinger, A. Zahrt [406], U. Schneider-Wedding [451]). Такі зміни були зумовлені тим, що екологічні рухи, які дедалі більше набували популярності в суспільстві, підштовхнули соціальну державу до включення окремих ключових екологічних завдань у свою структуру, що, в свою чергу, зумовило її еволюцію у напрямі до моделі еколого-соціальної держави [226, с. 20].

Акцент на екологічній складовій робить і Європейський Союз. Європейська рада у Новому стратегічному порядку денному на 2019–2024 роки визнала, що наслідки зміни клімату стають дедалі більш помітними та поширеними; саме тому Європейському Союзу необхідно активізувати свої дії щодо боротьби з цією екзистенційною загрозою. Європейський Союз повинен очолити цей процес, беручи участь у глибокій трансформації своєї власної економіки та суспільства для досягнення кліматичної нейтральності. При цьому всі реформи мають здійснюватись таким чином, щоб враховувати національні обставини та бути соціально справедливими [156].

Серед зарубіжних дослідників немає єдності не тільки в питанні визначення змісту такої держави, але навіть її назви. В літературі використовується різна термінологія: «environmental state» (D. Hausknost [297]), «Green state» (J. S. Dryzek, D. Downes та ін. [221]), «ecological state» (J. Barry та R. Eckersley [133]), «ecostate» (Z. Chunquan [173]), «eco-welfare state» (I. Gough [280]), «green welfare state» (M. Breg, P. Saikkonen [154],

T. Voituriez [501], K. Zimmermann, P. Graziano [519]), «ecosocial state» (N. Jakobsson, R. Muttarak, M. A. Schoyen [319], M. Koch, M. Fritz [340], M. Mandelli [373], M. McGann, M. Murphy [389]), «social-ecological state» (É. Laurent [351; 354]), та «ecosocial welfare» (V. Hasanaj [294]). Хоча, на думку Duit A., Feindt P. H. та Meadowcroft J., оптимальним є використання терміну «екологічна держава», оскільки він більш точно відповідає тому, як державне втручання фактично формулюється в поточній політичній практиці, і відповідає емпірично орієнтованому дослідницькому порядку денному [222, с. 5], у наукових дослідження панує плюралізм підходів до визначення назви такої держави.

Пояснити існуючу багатоманітність термінів можна тим, що становлення екологічної держави, як раніше і соціальної держави, відбувається в рамках низки здійснюваних реформ, а отже не передбачає раптової і радикальної зміни існуючого політичного та економічного порядку. Формулювання і використання уніфікованої термінології ускладнено тим, що автори вкладають у вказані терміни різний нормативний зміст та наділяють різними емпіричними асоціаціями [7].

Особливістю «екологічної держави» є сприйняття нею екологічної функції як одного з основних державних імперативів [413]. Еволюція концепції правової держави від моделі ліберальної до соціальної і далі до екологічної/еколого-соціальної держави супроводжується не заміною попередніх функцій, а розширенням їх спектру, удосконаленням правових механізмів їх реалізації. Наслідком процесу розширення змісту концепції демократичної, соціальної, правової держави за рахунок екологічного виміру є формування нової загальної ідентичності держави [280]. Окремі автори передбачають можливість поступового перетворення еколого-соціальної держави на екодержаву, яка розглядатиме соціально-екологічну трансформацію суспільства як одну зі своїх основних функцій (D. Hausknost [297, с. 20, 27]).

Слід погодитися з тим, що відповідно до концепції державних імперативів соціально-екологічна держава має потенціал для подальшого еволюціонування, що супроводжуватиметься ускладненням завдань, які вона має вирішувати: усунення забруднення та захистити довкілля; сприяння сталому розвитку; трансформація суспільної практики з метою дотримання екологічних обмежень тощо [391, с. 77]. Щоправда критично налаштовані науковці зазначають, що «екологічна держава не обов'язково передбачає всебічну «екоцентричну» орієнтацію, яка ставить за головну політичну мету захист природних систем та екологічних цінностей заради них самих» (R. Eckersley [225]).

Окремі автори розуміють під «екологічною державою» «... державні програми, спрямовані на контроль впливу на довкілля та коригування моделей соціально-екологічної взаємодії з метою уникнення екологічних ризиків та підвищення екологічних цінностей» (J. Meadowcroft [390, с. 3]). Схожим за змістом є підхід А. Duit, Р. Н. Feindt J. Meadowcroft до визначення «екологічної держави», в якому вони наголошують на тому, що така держава використовує в своїй діяльності широкий набір спеціалізованих адміністративних, регуляторних, фінансових та інформаційних структур і практик, призначених для управління навколишнім середовищем та взаємодії суспільства і довкілля [222].

Інколи складається враження, що відмінності між соціальною та екологічною державою здаються настільки значними, що спроба поєднання їх в рамках єдиної концепції еко-соціальної держави, або охоплення соціальною державою екологічної політики приречена на провал. Так, дослідники цієї проблеми акцентують увагу на наступних моєнтах.

По-перше, відповідальність держави за добробут від початку і досі визначалася головним чином внутрішніми проблемами та чинниками. Хоча це є частиною вірною і щодо деяких екологічних обов'язків держави, але в цілому це не стосується проблем зміни клімату, оскільки вони є продуктом глобальних рушійних сил, багатосторонніх політичних процесів.

По-друге, деякі екологічні та кліматичні проблеми є політичними сферами великої невизначеності та складності порівняно з нашим розумінням загроз благополуччю суспільства.

По-третє, наука відіграє важливу роль у визначенні, вимірі, моделюванні та пом'якшенні наслідків зміни клімату, що не має аналогів у сфері соціальної політики [280, с. 26–27].

Однак, більшість дослідників все ж наголошують на зв'язку між «екологічною» і «соціальною державою» (В. О. Гайдамака [7, с. 23], Н. К. Дашковська [28], С. В. Муравйова [48], І. В. Яковюк [86]):

– як соціальні, так і екологічні держави стикаються в процесі свого функціонування із завданням пом'якшення негативних зовнішніх ринкових ефектів [280; 390, с. 24];

– обидві моделі держави передбачають поширення правового регулювання на нові сфери суспільного життя та інтенсифікацію раніше існуючого втручання держави в регулювання суспільних відносин; створення спеціалізованих владних структур для управління новими програмами; зростання витрат коштів державного бюджету в нових сферах;

– втручання як соціальної, так і екологічної держави в регулювання відповідних сфер суспільних відносин носить субсидіарний характер і пов'язане зазвичай з тим, що інститути громадянського суспільства (ринок, громадські організації, сім'я тощо) виявилися неспроможними на певному етапі вирішити існуючі проблеми, відповісти на виклики і загрози безпеці [27; 102];

– функціонування обох держав не повинно порушувати поточне функціонування економічної і політичної систем і підривати фінансові основи держави;

– екологічна держава, віддана ідеї сталого розвитку, забезпеченню траєкторії соціального розвитку, яка залишається в межах екологічної стійкості [390];

– розвиток екодержави не може здійснюватися «автоматичного» на основі існуючих розвинених інститутів соціальної держави [340];

– життєздатність як соціальної, так і екологічної держави зумовлена їх здатністю до постійної адаптації діяльності уряду до довгострокових процесів економічного, соціального та політичного розвитку, які для кожної держави носять специфічний характер.

Стосовно відмінностей соціальної і екологічної держави, то вони полягають у наступному:

– соціальна держава забезпечує значний перерозподіл ресурсів;

– екологічна держава також розподіляє витрати і вигоди, пов'язані з екологічними благами і шкодою, але розподільчі ефекти рідко є основним обґрунтуванням політики, а інструменти, що використовуються для перерозподілу зобов'язань і прав, часто організовані по-різному [280].

Важливе місце у дискусіях з приводу «екологічної держави» відводиться питанню про допустимість об'єднання в рамках однієї концепції таких складових як «екологічна» і «соціальна держава». Ми поділяємо позицією тих авторів, які дають позитивну відповідь на це питання. Із найбільш загального визначення понять «соціальна» і «екологічна держава» випливає, що жодне з них не вичерпує собою усі характеристики держави, щодо якої вони вживаються. Держава, яка визнається «соціальною», водночас може бути охарактеризована як «демократична», «регуляторна» тощо – залежно від її реальних особливостей та позиції, з якої вона оцінюється. Те ж саме стосується екологічної держави: її «буття» не зводиться лише до її «екологічності»; всі її особливості не можуть бути виведені з її екологічного характеру (J. Meadowcroft [390, с.3–4]). Крім того слід зазначити, що «екологічна держава», яка заснована на цінностях «екологічної демократії», є «транснаціональною», «посткапіталістичною» і «пост-ліберальною», але при цьому зберігатиме основну конституційну архітектуру ліберальної демократичної держави (R. Eckersley [226, с. 148–149]).

У сучасних умовах під «екологічною державою» прийнято розуміти щось більше, аніж просто екологічну політику, становлення і розвиток якої в розвинених країнах розпочався в рамках моделі соціальної держави з кінця 1960-х років. Ми цілком згодні з А. Duit, Р. Н. Feindt та J. Meadowcroft у тому, що «екологічна держава» може розглядатися у чотирьох вимірах [222, с. 7–8]:

– як система регулювання (система екологічних законів і нормативно-правових актів на всіх рівнях влади, а також складна мережа політичних та програмних ініціатив, що включають оподаткування та витрати, за допомогою яких держава здійснює регулювання індивідуальною та колективною поведінкою, що має екологічні наслідки);

– як адміністративний апарат (національні міністерства та інші органи виконавчої влади, профільні парламентські комітети, апарат екологічного адміністрування на регіональному та місцевому рівнях, а також консультативні органи);

– як система ідей та експертних знань (держава виступає генератором і транслятором екологічних ідей, дискурсів та цінностей);

– як платформа для обговорення і прийняття рішень (спеціалізовані екологічні інституції слугують платформою для аргументації, консультацій, лобіювання та переговорів щодо визначення проблем і шляхів їх вирішення, а також деталей розробки та впровадження політики).

Феномен екологічної держави тісно пов'язаний екологічним переходом¹, під яким розуміють процес, за допомогою якого людські суспільства керують своїми відносинами з фізичним середовищем, прагнучи до більш збалансованих і гармонійних відносин щодо місцевих та глобальних екосистем. Відповідно до іншої інтерпретації – це процес технологічної реконверсії, спрямований на виробництво меншої кількості забруднюючих речовин [227].

¹ Екологічний перехід відображений у декількох цілях Порядку денного у сфері сталого розвитку на період до 2030 року [108].

Екологічний перехід розглядається як системне явище, що має відношення до енергетичного переходу (енергоефективність, надання переваги відновлюваним джерелам енергії), промислового переходу (місцеве виробництво товарів з вторинної сировини в перспективі циркулярної економіки), а також агропродовольчого переходу (заміна індустріального сільського господарства на органічне) [246].

Спосіб прискорити екологічний перехід полягає в тому, щоб уявити і реалізувати його як соціальний екологічний перехід. Це пов'язано з тим, що існує тісний зв'язок між нерівністю, екологічними проблемами і соціальними кризами, в наслідок чого існує необхідність одночасного вирішення усього комплексу проблем. Метою соціально-екологічного переходу є не абстрактні заклики до «врятування планети» чи «врятування клімату», а забезпечення конкретного соціально-екологічного захисту найбільш вразливих верств населення, а також місцевостей, що найбільш чутливі до небезпеки та найбільше наражаються на загрози.

Держави-члени ЄС зобов'язані відповідно до правил ЄС розробляти та своєчасно оновлювати свої Національні енергетичні та кліматичні плани (NECP). Ці документи мають стимулювати трансформацію того, як європейці використовують енергію, вирощують продукти харчування, пересуваються та утилізують відходи. На жаль, дані досліджень свідчать, що Данія, Італія, Кіпр, Нідерланди та Фінляндія станом на 2023 р. не можуть задовольнити мінімальні кліматичні та енергетичні вимоги ЄС на 2030 рік. Ця нездатність досягти поставлених цілей ставить під загрозу досягнення загальноєвропейської мети скорочення викидів на 55 % до 2030 р. Через слабкі національні плани найбільше страждають найуразливіші верстви населення: від 42 до 50 мільйонів людей у ЄС відчувають енергетичну бідність, що означає, що їм важко підтримувати достатнє тепло у своїх будинках [383].

В еру цифровізації екологічна політика виявляється тісно пов'язаною з технологічною політикою, на що вказує, наприклад, затвердження французької урядової дорожньої карти «Цифрові технології та навколишнє

середовище» (2021 р.) [404]; створення у листопаді 2022 р. Високого комітету з екологічно відповідальних цифрових технологій як органу екологічного цифрового планування, покликаного керувати реалізацією урядової дорожньої карти «Цифрові технології та навколишнє середовище» [492], а також розробка циркуляру прем'єр-міністра Франції від 25 лютого 2020 р., в якому зазначається, що держава прихильна до екологічно відповідальних державних послуг, особливо щодо цифрових технологій: «Держава розробляє стратегію зі скорочення вуглецевого сліду державних цифрових технологій, яка, зокрема, включатиме підхід підвищення поінформованості агентів про цифрові еко-жести та купівлю відновленого обладнання або витратних матеріалів» (захід 20) [232].

Дорожня карта «Цифрові технології та навколишнє середовище» структурована навколо трьох осей [492]:

- 1) вміти діяти, зокрема, надаючи точні та об'єктивні дані щодо впливу всього життєвого циклу цифрових послуг на навколишнє середовище;
- 2) підтримувати більш розумні цифрові технології, контролюючи чи навіть скорочуючи вплив цифрових технологій на навколишнє середовище, пов'язане як із виробництвом обладнання та терміналів, так і з їх використанням;
- 3) перетворення цифрових технологій на важіль інновацій для екологічного переходу.

Ці орієнтації матеріалізуються, зокрема, за допомогою таких проектів [492]:

- 1) реалізація положень законів про «антивідходну та замкнуту економіку» (AGEC) та «про прагнення зменшити вплив цифрових технологій на навколишнє середовище» (REEN);
- 2) дорожня картка цифрової декарбонізації;
- 3) стратегія прискорення «Еко-відповідальних цифрових технологій».

На вплив цифрових технологій на навколишнє середовище не звертають увагу не лише вітчизняні, але й у зарубіжні дослідники. Це

реальність, про яку нам мало відомо. Насправді цифрові технології становлять 4 % викидів парникових газів у всьому світі і ця цифра, ймовірно, подвоїться до 2025 р. Цифрове забруднення викликане трьома основними джерелами: термінали (і, зокрема, екрани та телевізори) створюють більшу частину впливу на навколишнє середовище (від 65 до 92 %), за ними йдуть центри обробки даних (від 4 до 20 %), потім мережі (від 4 до 13 %). Цифрові технології загалом забруднюють довкілля, але глобальне споживання потокового відео щорічно викидає в атмосферу 300 мільйонів тонн CO₂ по всьому світу, що є значною цифрою [317]. Слід пам'ятати, що основна частина цього забруднення відбувається під час виробництва устаткування, а чи не під час його використання.

Крім парникових газів також необхідно враховувати питання впливу цифрових технологій на навколишнє середовище на весь життєвий цикл мереж, обладнання та терміналів, прийнявши багатокритеріальний підхід (рідкоземельні елементи, вода, первинна енергія тощо), а також термін їхньої служби та умови їх переробки [358]. Все це вимагає підвищення обізнаності суспільства шляхом надання кінцевому користувачеві об'єктивної інформації про енергетичні впливи, пов'язані з використанням цифрових технологій.

Щоб зменшити цифрову дію на довкілля необхідно:

а) максимально продовжити термін служби обладнання/терміналів, тобто міняти термінали (комп'ютери, екрани, планшети, смартфони та іншу техніку) тільки тоді, коли він перестає працювати; здавати непридатну електроніку у встановлені центри переробки, а не викидати на сміття. Згідно зі звітом ООН (2013 р.), 75 % електронних відходів не потрапляють до законних каналів переробки. Їх незаконно вивозять до Китаю, Індії чи Африки, де вони закінчують своє життя на величезних звалищах просто неба. А щодо відходів, які потрапляють у канали переробки, їх конструкція перешкоджає відновленню сировини. Багато металів цифрових технологій (галій, германій, індій, тантал, рідкісноземельні елементи) практично не переробляються [349];

б) вибирати найменш енергоємні мережі та віддавати перевагу фіксованому підключенню до Інтернету (на стаціонарних лініях оптоволокну споживає менше енергії; перемикати телефон у режим Wi-Fi, коли знаходитесь вдома замість того, щоб залишатися на 3G або 4G; завантажувати споживаний у русі контент заздалегідь вдома по фіксованій мережі через Wi-Fi);

в) керуватися тверезим підходом за використання цифрових технологій (вимикати бокс, коли вас немає вдома чи вночі; скачувати тільки ті додатки та відео, які вас справді цікавлять; якщо можливо, зменшіть якість зображення відео; обмежити вкладення в електронних листах) [358].

У ХХІ ст. не лише розвинені країни, але й країни, що розвиваються, розробляють і реалізують у певному обсязі екологічно політику. У цьому зв'язку постає питання, яка категорія країн і на якій підставі може бути віднесена до категорії «екологічних держав»? Вважаємо, що як і у випадку питання, чи є соціалістична чи патерналістична держава підвидом соціальної держави, ми даємо негативну відповідь, так і у випадку з «екологічною державою» недостатньо країні проводити певну екологічну політику для того, щоб бути віднесеною до цієї категорії держав. «Екологічна держава» тісно пов'язана не лише з принципом соціальної, але й демократичної і правової держави; поряд з ними вона є важливим принципом конституційного ладу певної категорії країн. Саме тому новий принцип конституційного ладу може бути доданий до чинної концепції державності лише тоді, коли в цьому виникне об'єктивна потреба і коли такий принцип буде сумісний з концепцією в цілому, тобто його дія буде узгоджена з дією інших конституційних засад. Отже, «екологічна держава» не може існувати поза межами цілісної концепції демократичної, еколого-соціальної і правової державності, в наслідок чого вона буде вирізнятися від інших держав, які хоча й проводять екологічну політику, але не можуть бути віднесені до категорії демократичних, еколого-соціальних і правових.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо, що попри формування екологічної політики як окремого вкрай важливого напрямку національної, регіональної і глобальної політики, немає достатніх підстав для виокремлення серед засад конституційного ладу сучасних демократичних і правових держав самостійного принципу екологічної держави, який би доповнював концепцію демократичної, соціальної, правової держави. Принцип соціальної держави цілком сприймає реалізацію екологічної політики як власне завдання. Разом з тим, у наукових дослідженнях немає перешкод для використання терміну «екологічна» або «еколого-соціальна держава».

1.4. Цифрова соціальна держава: особливості функціонування в умовах європейської інтеграції

Новим викликом для функціонування європейських держав став стрімкий технологічний розвиток. Цифрову трансформацію переживають як система промислового виробництва (цифрова трансформація породжує нову еру промислового виробництва – промисловість 4.0), так і система соціального перерозподілу. Але якщо виробничі системи розвиваються та адаптуються швидко, то системи перерозподілу соціальної держави залежать від суспільного вибору і розвивається, як правило, дуже повільно. Така повільність обтяжує поточну архітектуру соціального захисту, яка має докласти значних зусиль, щоб адаптуватися.

Перші кроки на шляху до цифровізації соціальної політики були зроблені ще в 1960 – 1970 роки. Так, вже у 1959 р. Міністерство пенсій та національного страхування Великої Британії використало обладнання для автоматичної обробки даних. У 1967 р. Департамент соціального

забезпечення Австралії почав здійснювати електронні виплати пенсіонерам. У 1972 р. Норвегією була впроваджена практика повністю автоматизованого прийняття юридичних рішень для розрахунку допомоги в рамках житлового законодавства. У 1970-ті роки місцеві органи влади Великої Британії почали комп'ютеризувати записи про надані соціальні послуги. Однак, у цілому проблематика цифрових технологій була практично відсутня у дослідженнях соціальної політики останні п'ятдесят років. Це, як правило, пояснюється тим, що технології розглядаються як незвичайне та екзотичне явище, що не має значення для розуміння суспільства та соціальної динаміки. Дослідники в галузі соціальної політики зазвичай не мають достатньої підготовки в технічних питаннях, а тому почуваються погано підготовленими для їх вивчення [306, с. 35–37].

Цифровізація надзвичайно важлива як для Європейського Союзу, так і його держав-членів. Використання великої кількості цифрових інструментів для координації соціального забезпечення дає багато переваг, зокрема дозволяє:

- знизити адміністративний тягар та витрати для людей, які переїжджають в іншу країну або ведуть бізнес в іншій країні;
- покращити якість державних послуг та прискорити процеси координації соціального забезпечення;
- допомогти організаціям краще працювати разом та обмінюватися інформацією за рахунок покращення обміну даними та автоматизації;
- мінімізувати ризик помилок та шахрайства у сфері соціального забезпечення, включаючи використання фальсифікованих документів, тим самим посилюючи захист працівників та справедливу мобільність робочої сили [405].

Цифрова стратегія Європейського Союзу спрямована на те, щоб ця трансформація працювала на людей та бізнес. У зв'язку з цим Європейська комісія сповнена рішучості зробити це десятиліття «цифровим» [253] (у 2021 р. Європейська комісія створила нову групу високого рівня з проблеми

адаптації держави загального добробуту до майбутнього, у тому числі цифрового; група надасть рекомендації про те, як зробити системи соціального захисту та соціального забезпечення придатними для майбутнього), а Європейський Союз – більш суверенним, стійким та конкурентоспроможним у цифровому відношенні. З цією метою 9 березня 2021 р. Європейська комісія представила конкретне бачення, цілі та шляхи, що дозволяють об'єднаній Європі стати лідером у цифровій сфері до 2030 року, викладеному у повідомленні «Цифровий компас 2030: європейський шлях цифрового десятиліття» [502]. Реалізація вказаної мети передбачає оцінку ефективності Європейського Союзу у досягненні цілей та завдань Європи до 2030 р. з акцентом на такі основні напрями: цифрові навички, цифрова інфраструктура, цифровізація бізнесу, включаючи використання штучного інтелекту, та цифровізація державних послуг, зокрема у сфері соціальної політики.

Досягнення поставленої мети також включає моніторинг міжінституційної Європейської декларації про цифрові права та принципи (2022 р.) [244], яка відображає прихильність Європейського Союзу до безпечної та стійкої цифрової трансформації, ставлячи людей у центр уваги. Європейські цифрові права та принципи доповнюють існуючі права, такі як захист даних, електронна конфіденційність та права, викладені у Хартії основоположних прав Європейського Союзу. Принципи сформовані навколо 6 тем: ставимо людей та їхні права до центру цифрової трансформації; підтримка солідарності та інклюзивності; забезпечення свободи вибору Інтернету; сприяння участі у цифровому публічному просторі; підвищення безпеки, захищеності та розширення прав та можливостей окремих осіб; сприяння сталому розвитку цифрового майбутнього. Вони спиратимуться на досвід Європейського стовпа соціальних прав і будуть служити орієнтиром для Європейського Союзу та держав-членів в процесі їхньої адаптації до цифрової трансформації. Кожна людина в ЄС повина мати доступ до

безпечних, надійних цифрових технологій, продуктів і послуг, що захищають конфіденційність.

Як зазначає І. В. Яковюк, перетин соціальної політики та цифровізації є критично важливим аспектом сучасного управління та суспільного розвитку [105]. Цифровізацію соціальної сфери прийнято пояснювати наступним:

– вона забезпечує ефективність і скорочення витрат, економію персоналу. М. Lipsky зветься увагу на те, що не всі категорії працівників, що задіяні в процесі реалізації соціальної політики, «придатні» для цілей цифровізації. Так, соціальних працівників, які в своїй діяльності спираються на свій розсуд і цілісне розуміння клієнтів, важко замінити механізмами цифровізації, які зате добре підходять для державного сектора, де робоче навантаження високе, а ресурсів мало [367, с. 161];

– послідовність у прийнятті рішень та зменшення помилок. Те, що раніше робилося за адміністративним чи професійним розсудом, в умовах цифрової соціальної держави кодується у складні алгоритми. Право на отримання певних послуг та пільг залежить від обставин або поведінки (наприклад, скасування дитячої допомоги у батьків, чиї діти прогулюють заняття або не мають щеплень), зафіксованих у цифрових базах даних. Разом з тим, як засвідчує практика багатьох країн, помилки можливі. Так, у 2016 р. майже 40 000 австралійців отримали повідомлення про оплату помилкових боргів, розрахованих за допомогою погано запрограмованих алгоритмів. Масштабний скандал призвів до кількох групових позовів проти компанії Centrelink, яка стоїть за програмою стягнення боргів. У результаті в період з липня минулого року до березня 7 456 боргів було скорочено до нуля і ще 12 524 борги частково скорочено [165];

– прогнозування;

– гнучкість у реагуванні на суттєві зміни суспільного життя, що довела пандемія Covid-19;

- підвищення якості обслуговування клієнтів. Так, використання сьогодні веб-сайтів та додатків для смартфонів забезпечило перехід від звичайного адміністрування з 9 до 17.00 до цілодобового функціонування;

- використання інновацій у сфері надання соціальних послуг;

- індивідуалізацію. Індивідуалізація заснована на визначенні вразливих груп населення, на яких уряду варто зосередити увагу та адаптувати послуги. Підхід, заснований на аналізі даних, дозволяє ідентифікувати тих осіб та групи, де були досягнуті успішні результати, і, як наслідок, виявляти тих, на кого не слід витратити кошти через відсутність успішних результатів;

- покращення управління та звітності. Цифровізація пов'язана не лише з інформатизацією, а й з виробництвом даних, інформації та, у свою чергу, знань. Такі знання відіграють важливу роль в оперативному управлінні соціальною політикою; розумінні потреб громадян, перегляду (корекції) соціальної політики. Цифрові дані та алгоритмічне прийняття рішень перетворюють самі процеси підзвітності. Під час адміністративного розгляду та апеляції цифрові дані можуть забезпечувати об'єктивні сліди адміністративних дій, комп'ютерні алгоритми можуть давати пояснення рішенням, а комп'ютерний код може зазнавати зовнішнього аудиту [106]. Разом з тим окремі дослідники звертають увагу на те, що цифровізація дійсно може зменшити особисті упередження в прийнятті рішень, але водгчас розмити такі демократичні цінності, як підзвітність і прозорість [158]. Виключення людського фактора з процесу надання державних послуг М. Lipsky розглядає як порушення самої сутності адміністрування соціального забезпечення. На його думку, «природа надання послуг вимагає людського судження, яке неможливо запрограмувати, і яке машини не можуть замінити» [367, с. 161];

- виявлення фактів шахрайства.

Оскільки технологічні розробки в останнє десятиліття почали розглядатися як ключ до великих перетворень у соціальній політиці та управлінні, зарубіжна наукова спільнота вдалася до обговорення концепції

цифрової соціальної держави/цифрової держави загального добробуту (S. Bekker [138], B. Greve [288], Z. W. Larasati, T. K. Yuda, A. R. Syafa'at [350], A. Rachovitsa, N. Johann [433], J. Schou, M. Hjelholt [453], T. Syvertsen, O. Mjøs, H. Moe, G. Enli [474]). Серед вітчизняних дослідників, нажаль, ця проблема взагалі не піднімається, до її обговорення останнім часом долучився лише І. В. Яковюк [105].

Проблема цифровізації соціальної держави привертає значну увагу дослідників, оскільки, на думку Р. Г. Alston, цифрова держава загального добробуту вже є реальністю чи реальністю, що перебуває у процесі становлення, у багатьох країнах світу. У таких країнах дані та цифрові технології займають все більш вирішальне місце в системах захисту та соціальної підтримки, де вони використовуються для автоматизації, прогнозування, ідентифікації, моніторингу, виявлення, виявлення та покарання [116, с. 36]. Своє в цілому негативне ставлення до цифрової держави загального добробуту Спеціальний доповідач ООН з питань крайньої бідності та прав людини Р. Г. Alston виклав у річному звіті, поданому Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй у жовтні 2019 р. На думку експерта, дуже часто реальними мотивами програм цифровізації соціальної політики є скорочення витрат на соціальне забезпечення, створення нав'язливих державних систем спостереження, звуження кола бенефіціарів, ліквідація деяких послуг, запровадження жорстких та нав'язливих умов, прагнення забезпечити модифікацію поведінки, запровадження більш жорстких режимів санкцій та повної зміни традиційного уявлення про те, що держава має бути підзвітною людині [518]. Однак, попри викладені Р. Г. Alston аргументи, провідні країни світу не готові відмовитися від цифровізації соціальної політики.

Слід зазначити, що терміну «цифрова соціальна держава» не вистачає чіткого обговорення його теоретичних основ. Це ускладнює дослідникам соціальної політики оцінку того, що є цифровою соціальною державою та

якою мірою соціальні держави перейшли у новий стан свого буття [274, с. 253].

Під «цифровою соціальною державою» прийнято розуміти державу, в якій «системи соціального захисту та допомоги дедалі більше керуються цифровими даними та технологіями... які використовуються для автоматизації, прогнозування, ідентифікації, спостереження, виявлення, цільового виявлення та покарання» [115].

На думку L. Dencik і A. Kaun, використання поняття цифрова соціальна держава означає запровадження «нового режиму надання державних послуг і соціального забезпечення, тісно пов'язаного з цифровою інфраструктурою, що призводить до нових форм контролю та підтримки» [215, с. 2]. Схожої думки дотримується і J. S. Pedersen, який посилається на нову модель надання соціальних послуг громадянам [417, с. 301]. Отже, цифрова соціальна держава – це не новий тип держави, а якісна характеристика соціальної держави в XXI столітті. Завдяки цифровізації соціальна держава прагне захистити своїх громадян від нових соціальних ризиків, зробити їх економічно мотивованими, конкурентоспроможними, гнучкими, активними та відповідальними [453].

Цифрові технології вплинули на механізми зміни змісту соціальної політики, про що свідчить підвищення її кодифікації, деталізація, диференціювання та персоніфікація реалізації соціальної політики. Використання методів аналізу великих даних впливає на формування соціальної політики, зокрема в питаннях соціальних інвестицій, прийняття цільових рішень та визначення напрямів у сфері соціального забезпечення, догляду та захисту дітей, надання соціальних послуг тощо [407].

Використання соціальною державою цифрових технологій дозволяє провести децентралізацією соціальної політики, що супроводжується передачею на муніципальний рівень відповідальності за турботу про соціально незахищені верстви і групи населення (молодь, інваліди, багатодіні, малозабезпечені, хронічно хворі та літні люди). Теоретично це

має наблизити соціальну допомогу до отримувачів послуг, а самі послуги зробити більш дешевими і ефективними.

Правила Європейського Союзу щодо координації соціального забезпечення (включають Регламент (ЄС) № 883/2004 та Імплементативний Регламент (ЄС) № 987/2009 з наступними змінами¹) [239] рекомендують державам-членам ЄС використовувати цифрові технології для доступу, обробки та обміну даними у сфері соціального забезпечення. З 1 січня 2011 р. Регламент (ЄС) № 1231/2010 поширює правила координації соціального забезпечення Європейського Союзу також на громадян країн, які не входять до ЄС (громадян третіх країн), які законно проживають у ЄС та перебувають у транскордонній ситуації. Члени їхніх сімей та особи, які залишилися живими, також застраховані, якщо вони перебувають у Європейському Союзі [436].

Європейська комісія та держави-члені ЄС працюють сьогодні над двома ключовими ініціативами у цій галузі:

1. Сприяти обміну інформацією та співробітництву між агентствами соціального забезпечення. Система електронного обміну інформацією соціального забезпечення (EESSI) [230] допомагає організаціям соціального забезпечення обмінюватися інформацією в рамках всього Європейського Союзу. Співробітники установ соціального забезпечення можуть знайти правильний пункт призначення в країнах, що беруть участь, звернувшись до загальнодоступного репозиторію національних установ [431]. Це дозволяє національним органам обробляти заяви на соціальне забезпечення, зокрема допомогу з безробіття або медичного обслуговування, сімейну допомогу чи пенсію, більш безпечно та швидко. Станом на червень 2023 р. EESSI об'єднує близько 3400 установ у 32 країнах-учасниках: 27 державах-членах Європейського Союзу, Ісландії, Ліхтенштейні, Норвегії, Швейцарії та Великої Британії.

¹ Зміни вносилися Регламентом (ЄС) № 988/2009, Регламентом Комісії (ЄС) № 1244/2010, Регламентом (ЄС) № 465./2012 та Регламентом Комісії (ЄС) № 1224/2012.

Для прямої цифрової взаємодії між громадянином та установою у державі-члені ЄС використовується «Європейський паспорт соціального забезпечення» (ESSPASS) – проект, покликаний полегшити людям реалізацію своїх прав на соціальне забезпечення, коли вони перебувають в іншій європейській країні [251]. ESSPASS спирається на існуючі цифрові ініціативи ЄС, зокрема:

- Європейська система цифрової ідентифікації (EUDI);
- Регламент ЄС «Єдиний цифровий шлюз». Завдяки Положенню про єдиний цифровий шлюз до грудня 2023 р. люди та підприємства повинні мати доступ до трьох повністю онлайн-процедур координації соціального забезпечення, результати яких доставляються в електронному вигляді. До 2025 р. заплановано цифровізацію інших процедур, окрім тих, які мають бути оцифровані відповідно до Положення про єдиний цифровий шлюз, наприклад, у галузі допомоги з безробіття, нещасних випадків на виробництві, професійних захворювань та охорони здоров'я;
- Європейська інфраструктура послуг блокчейна. Ця ініціатива є частиною Європейського плану дій щодо забезпечення соціальних прав [249].

2. Спростити взаємодію громадян, бізнесу, організацій соціального забезпечення та інших державних органів. У рамках ініціативи «Європейський паспорт соціального забезпечення» Європейська комісія запустила пілотний проект щодо вивчення можливості цифрової перевірки прав громадян на соціальне забезпечення через кордони.

У вересні 2023 р. Європейська комісія надіслала інститутам Європейського Союзу повідомлення, в якому викладаються дії, спрямовані на те, щоб зробити доступ до послуг соціального забезпечення швидшим та простішим через кордони за рахунок повного використання цифрових інструментів та зниження адміністративного тягаря для громадян та бізнесу. Європейська комісія закликає держави-члени [182]:

– прискорити національне впровадження системи електронного обміну інформацією про соціальне забезпечення (EESSI), щоб до кінця 2024 року вона повністю запрацювала по всій Європі. Завдяки системі електронного обміну інформацією про соціальне забезпечення (EESSI) установи соціального забезпечення в державах-членах з 2019 р. опрацювали швидше і безпечніше 16,5 мільйонів випадків соціального забезпечення людей, які подорожують, живуть, навчаються та/або працюють в іншій країні ЄС. Щомісяця відбувається обмін 2,5 мільйонами електронних повідомлень;

– запровадити більше процедур координації соціального забезпечення повністю онлайн, щоб людям було ще простіше переїжджати та працювати за кордоном, а також гарантувати їм швидкий доступ до відповідних пільг. Держави-члени можуть спиратися на Положення про єдиний цифровий шлюз, яке передбачає повністю онлайн-проведення деяких важливих адміністративних процедур для громадян та підприємств не пізніше 12 грудня 2023 р.;

– повною мірою брати участь у пілотних заходах Європейського паспорта соціального забезпечення (ESSPASS), які вивчають способи спрощення видачі та перевірки прав громадян на соціальне забезпечення за кордоном;

– працювати над впровадженням гарантів цифрової ідентифікації ЄС (EUDI), які дозволять громадянам Європейського Союзу мати при собі цифрові версії правовстановлюючих документів, таких як Європейська карта медичного страхування (EHIC), що полегшить установам соціального забезпечення, інспекціям праці та постачальникам медичних послуг миттєву перевірку цих документів.

Комісія підтримуватиме держави-члени Європейського Союзу у реалізації цих дій, надаючи технічну допомогу через Інструмент технічної підтримки та надаючи фінансування ЄС, наприклад, через Програму «Цифрова Європа»; ІнвестЕС; Європейський фонд регіонального розвитку та Європейський соціальний фонд плюс.

Попри очевидні плюси цифровізації соціальної держави, експерти все ж не однозначні в оцінці результатів цієї політики.

По-перше, слід зазначити, що муніципальні органи влади не мають досвіду, структурних засобів та достатніх коштів для створення власних сховищ великих даних, розробки постійно функціонуючої інформаційних панелей та систем прогнозування. Як наслідок, муніципальні органи вимушені звертатися до організацій приватного сектора, які спеціалізуються у наданні відповідних послуг. Це, в свою чергу, вимагає укладання угоди між такими організаціями та муніципалітетами, в якій організації беруть на себе зобов'язання включити до свого проекту достатні гарантії конфіденційності, безпеки та секретності, які мають бути перевірені муніципальними службовцями з питань конфіденційності.

По-друге, оскільки цифровізація стосується «способів організації суспільного життя через цифрові технології та навколо них» [360, с. 1602], слід погодитися з тим, що використання цифрових технологій потенційно здатне породити нові соціальні ризики, а саме: системні помилки; порушення конфіденційності; дискримінація¹; ізоляція та нерівність у доступі до соціального забезпечення, що є результатом витоку даних, з яким зіткнулися громадяни; поява нових форм контролю, заснованого на даних; недбалість автоматизації та обробки даних у соціальній політиці, що часом призводить до численних помилкових звинувачень у шахрайстві та відповідно до позбавлення пільг [105]. Не випадково використання в сфері реалізації соціальної політики цифрових технологій піддається сьогодні критиці. Р. Непман зазначає, що аналіз використання низки цифрових програмних продуктів, що використовувалися в соціальній сфері (наприклад, англійський алгоритм OfQual; австралійська система онлайн-контролю дотримання вимог; голландська SyRI (автоматично створюваний системою алгоритм для аналізу та запобігання шахрайству в області соціального забезпечення

¹ Профілювання є потенційною загрозою, яка може призвести до дискримінації. Стигматизація може мати місце, коли, наприклад, проекти SyRI, спрямовані на конкретні соціальні групи, що концентруються в районах із великою кількістю іммігрантів чи населенням з низькими доходами.

(податкове шахрайство, шахрайство із соціальними пільгами та порушення трудового законодавства)); система соціального кредиту в Китаї; американська система електронної перевірки відвідувань Medicaid для осіб, які здійснюють догляд за людьми з обмеженими можливостями та ін.), породив гостру дискусію з приводу існування високого ризику порушення конфіденційності, а також інших порушень [306].

По-третє, цифровізація соціальної держави здатна ненавмисно розширювати перелік соціально вразливих груп, зокрема за рахунок тих, хто не має доступу до Інтернету, не володіє цифровими навичками або виключений із системи цифрової соціальної держави¹ [350]. Наявність таких груп унеможлиблює реалізацію політичної програми ЄС «Цифрове десятиліття», яка до 2030 р. передбачає, що:

- а) ключові державні послуги надаватимуться 100 % онлайн;
- б) 100 % громадян матимуть доступ до медичних записів онлайн;
- в) 100 % громадян мають доступ до цифрових посвідчень особи;
- г) базовими цифровими навичками повинні володіти щонайменше 80 % населення (це амбітні плани, оскільки за розрахунками експертів до 2030 р. і в нинішніх умовах лише 59 % населення опанують хоча б базові цифрові навички);

г) гігабітне покриття має бути доступним для всіх, а високопродуктивні мережі 5G мають бути доступні у всіх населених пунктах – реалізація даного завдання також зіткнеться з проблемами² [253], а також цілей (зокрема, технології повинні служити та приносити користь усім людям, які живуть у Європейському Союзі; забезпечити кожному доступ до

¹ Дослідники звертають увагу на те, що дематеріалізація (закриття пунктів, найбільш віддалених від центру міста, особливо у сільській місцевості; введення прийому за попереднім записом через Інтернет або по телефону, при тому що дзвінок може бути платним) у підсумку часто призводить до відмови від звернення за допомогою.

² Оптоволоконні мережі мають вирішальне значення для забезпечення гігабітного зв'язку. На сьогодні вони охоплюють лише 56 % домогосподарств у Європейському Союзі, а покриття 5G становить 81 % населення, а в сільській місцевості – до 51 %. При цьому якість 5G не відповідає очікуванням кінцевих користувачів та потребам галузі. 55 % сільських домогосподарств у ЄС досі не обслуговуються хоч якоюсь розвиненою мережею, а 9 % взагалі не охоплені якоюсь фіксованою мережею.

цифрових технологій та продуктів), передбачених Європейською декларацією про цифрові права та принципи (2022 р.) [244]. Досягти реалізації цілей Європейської декларації можна за допомогою доступного та високошвидкісного цифрового підключення, освіти, навчання цифрових навичок протягом усього життя, чесних та справедливих умов праці в цифровому середовищі, а також доступу кожного до ключових державних послуг у Європейському Союзі [422].

По-четверте, цифровізація соціальної політики ставить на порядок денний питання про етичні стандарти управління великими даними. Актуальність забезпечення конфіденційності та володіння даними особливо зросла після введення в Європейському Союзі нового загального регламенту захисту персональних даних (2016 р.) [434] та регламенту 2018/1725 – Захист фізичних осіб щодо обробки персональних даних установами, органами, офісами та агентствами Європейського Союзу, а також вільного переміщення таких даних [435]. Відповідно до нового європейського законодавства про конфіденційність майже всі національні форми збору «великих даних» стали незаконними.

По-п'яте, викликає нарікання практика передачі соціальною державою певних аспектів своєї політики перерозподілу багатства приватним компаніям за договором субпідряду. Такі компанії схильні вводити додаткові збори та стимулювати платників податків підписуватись на платні супутні послуги. Так, з 2015 по 2018 роки в Південній Африці компанія, якій держава доручила автоматизувати розподіл допомоги інвалідам, пенсіонерам чи сім'ям з одним з батьків, збагатилася за рахунок цих категорій людей за допомогою додаткових витрат та перепродажу зібраних персональних даних [362].

По-шосте, існує припущення, що автоматизація трансформує та руйнує ринки праці та зайнятість, оскільки стосується розвитку навичок і кваліфікації, які необхідні в еру цифрових технологій, зокрема використовувати ІТ-інструменти, які стали незамінними щоб люди могли

брати активну участь у трудовій діяльності. Відповідно зростають ризики, пов'язані з технологічною трансформацією, включаючи, наприклад, зникнення рутинних завдань і підвищення рівня незахищеності серед низькокваліфікованих працівників (аналіз цієї проблеми див.: S. Lim [365], S. Thewissen, D. Rueda [488] та ін.). Хоча висновки останніх досліджень на такі песимістичні, як раніше [213], і не передбачають знищення робочих місць або заміну людини на машину (однак, посилюють нестабільність на ринку праці через поляризацію між інсайдерами та аутсайдерами), тим не менш суттєво змінюють характер роботи та досягнення навичок [267; 288]. Цифрові платформи праці («цифрова платформа праці» – це загальний термін для різноманітного набору робочих місць, організованих за допомогою цифрових інтерфейсів, які пов'язують покупців та продавців робочої сили) перетворюють роботу, дозволяючи широко використовувати відрядну роботу та роботу на вимогу («підробіток»). За оцінками, це торкнулося 11 % європейської робочої сили і цей сектор щороку зростає на 10 % [464]. Цифрові трудові платформи стали важливим елементом нового соціального та економічного ландшафту, що формується. Сьогодні понад 28 мільйонів людей у ЄС працюють через цифрові трудові платформи. Очікується, що у 2025 р. їхня кількість досягне 43 мільйонів [429]. Ця ситуація викликає занепокоєння щодо наслідків для якості зайнятості та добробуту працівників. Робота на платформі здатна посилити існуючу нерівність і збільшити соціальні ризики, зокрема зростання низькооплачуваної роботи, виключення окремих категорій працівників із трудового законодавства, соціального захисту та трудового представництва. Це пов'язано з тим, що працівники платформ погано охоплені страховкою, а компанії платформ частково ухиляються від внесків, які вони мають фінансувати. Все це змушуватиме національні уряди здійснювати корегування державної політики в сфері освіти, соціального захисту та соціальної роботи.

Усвідомлення своєї ролі у створенні безпечної, безпечної та орієнтованої на людину цифрової трансформації, закріпленої в Європейській декларації про цифрові права та принципи, спонукало Європейський Союз вжити належних законодавчих заходів – були прийняті Закон про цифрові послуги [480], Закон про штучний інтелект [237], Європейський закон про свободу ЗМІ та комунікації у віртуальних світах [245].

Слід також звернути увагу на Європейську соціальну хартію Ради Європи [29], яка представляє собою інтегрований набір міжнародних стандартів, що захищає соціальні права, і механізм контролю за їх застосуванням у державах-членах. Хартія, зокрема, служить захистом від негативного впливу, який може виникнути внаслідок технологічного розвитку. Стаття 10 (п. 2, п.п. b) Хартії містить положення, спрямоване на започаткування або заохочення, у разі необхідності, спеціальних програм перепідготовки повнолітніх працівників, необхідність в яких виникає внаслідок технічного прогресу або нових тенденцій на ринку праці. Стаття 7 (п.10) містить положення, відповідно до якого з метою забезпечення ефективного здійснення права дітей та підлітків на захист на сторони покладається зобов'язок забезпечити особливий захист дітей та підлітків від фізичних і моральних ризиків, на які вони наражаються, і зокрема від тих ризиків, що безпосередньо або опосередковано впливають з виконуваної ними роботи. В контексті «забезпечення» або «сприяння» застосуванню права на рівне ставлення у коментарі стосовно застосування Європейської соціальної хартії зроблено акцент на професійній реінтеграції, яка охоплює, зокрема, перепідготовку, тобто будь-яке додаткове навчання за Європейською соціальною хартією, що надається працівникам, щоб вони могли адаптувати свої знання та навички до промислового, технологічного та наукового прогресу [172, с. 133].

Висновки до розділу 1

Соціальна держава – це не благодійна діяльність на національному рівні і не тотальний контроль за мірою праці та мірою споживання. Юридичний зміст соціальної держави полягає в тому, що національний уряд на конституційному чи законодавчому рівні визнає, а своєю соціально-економічною політикою і правозастосовною практикою гарантує соціальні, економічні, екологічні та культурні права своїх громадян, захищає їхню гідність, свободу та власність, забезпечуючи таким чином соціальний мир та безпеку в суспільстві.

У XXI ст. відбувається формування соціально-екологічної держави, адаптованої до сучасних викликів та загроз. Поява такої державно-правової моделі пов'язана з тим, що криза нерівності та екологічна криза переплітаються та доповнюють одна одну. Сучасні екологічні ризики набули колективного і глобального характеру, є соціально диференційованими. Соціально-екологічна держава організує соціально-екологічний перехід, щоб відповісти на зміни навколишнього середовища соціальним прогресом. Вона фінансується, зокрема, за допомогою справедливого екологічного оподаткування, що робить видимими значні приховані соціальні витрати на подолання екологічних криз і водночас скорочує соціальну нерівність.

Соціально-екологічна політика, яка є ядром оновленої соціальної держави, може стати тим державно-правовим інститутом, який виявиться здатним поєднувати екологічний і соціальний прогрес, необхідний для людства в нинішньому тисячолітті.

Розробка національної і загальноєвропейської соціально-екологічної політики вимагає попередньої ідентифікації та аналізу пов'язаного, а в окремих випадках і нерозривного зв'язку між соціальним та екологічним вимірами. Необхідно визнати наявність екологічної складової в соціальних питаннях, а також виявити соціальні наслідки екологічних проблем. Соціально-екологічні компроміси можна і навіть необхідно перетворити на соціально-екологічну синергію.

Поліпшення соціального забезпечення поряд із підвищенням безпеки та фінансової доступності є основними цілями, покликаними виправдати соціальні перетворення, пов'язані з переведенням населення європейських держав на централізовані системи даних. В результаті у багатьох європейських країнах виникають «цифрові соціальні держави», в яких системи соціального захисту та допомоги спираються на цифрові дані та технології, що використовуються для автоматизації, прогнозування, ідентифікації, моніторингу, виявлення та притягнення до відповідальності. Водночас слід визнати, що цифровізація систем соціального забезпечення часом супроводжується скороченнями загального бюджету соціального забезпечення, ліквідацією окремих послуг, звуженням кола бенефіціарів, запровадженням нав'язливих умов і більш жорстких режимів санкцій. Також відбувається перегляд традиційного уявлення про те, що держава має бути підзвітною людині: сучасна цифрова соціальна держава часто спирається на вихідне припущення, що людина є не правовласником, а заявником.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВІ ЗАСАДА РОЗБУДОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ОБ'ЄДНАННІ ЄВРОПІ

2.1. Етапи становлення та розвитку соціального права в об'єднаній Європі

Для сучасної юридичної науки аксіоматичним стало твердження про те, що однією із необхідних передумов реальності й захищеності прав і свобод людини є їх закріплення державою у формально загально-обов'язкових правилах поведінки – юридичних нормах. Це, зокрема, стосується і прав людини другого покоління, здійсненність яких визнається визначальною рисою соціальної держави: адже саме її можна вважати «лакмусовим папірцем», за допомогою якого чітко проявляються успіхи та прорахунки у процесі розбудови цієї держави. Саме тому, зазначає О. З. Панкевич, надзвичайно важливого значення набуває законодавче опосередкування «соціальності» такої держави. Воно здійснюється шляхом формування особливої складової національного права – так званого соціального права – і відповідної галузі законодавства – соціального законодавства [54, с. 88, 149].

На перших етапах європейського інтеграційного процесу установчі договори практично не забезпечували правової основи для вжиття заходів Європейських співтовариств у сфері соціальної політики. Так, хоча у преамбулі Римського договору (1957 р.) [487] йшлося про «постійне поліпшення умов життя і праці їхніх народів», а в його структурі був виділений розділ III «Соціальна політика» в Частині III, проте положення глави 1 «Соціальні положення» мали переважно програмний характер: «Держави-члени погоджуються з необхідністю сприяти поліпшенню умов праці та покращення рівня життя працівників, щоб уможливити їх гармонізацію з метою їх гармонізації при збереженні досягнутого прогресу» (стаття 117). Як наслідок, повноваження Європейської комісії в цій сфері були вкрай обмеженими: «Комісія має завдання сприяти тісному співробітництву між державами-членами в соціальній сфері, зокрема в питаннях, що стосуються: зайнятості; трудового законодавства та умов праці; базової та поглибленої професійної підготовки; соціального забезпечення; запобігання нещасним випадкам на виробництві та професійним захворюванням; гігієна праці; право на об'єднання та колективні переговори між роботодавцями та працівниками. З цією метою Комісія повинна діяти в тісному контакті з державами-членами, проводячи дослідження, надаючи висновки та організовуючи консультації як з проблем, що виникають на національному рівні, так і з питань, що становлять інтерес для міжнародних організацій» (стаття 118) [487]. З аналізу цих положень видно, що Європейська комісія не була наділена правом законодавчої ініціативи у зазначених галузях соціальної політики.

Римський договір здійснив правове закріплення принципу недискримінації за ознакою громадянства, принципу рівної оплати для чоловіків і жінок і принципу еквівалентності оплачуваних відпусток, а також політики, що стосується соціальної справедливості. Однак, відповідальність за дотримання вказаних принципів було покладено на національні уряди («Кожна держава-член на першому етапі забезпечує і згодом підтримує

застосування принципу ...» (ст. 119); «Держави-члени прагнуть підтримувати існуючу еквівалентність між системами оплачуваних відпусток» (ст. 120)). Певним проривом стало включення то структури Договору глави 2 «Європейський соціальний фонд». Завданням цієї нової інституції, управління якою доручили Європейській комісії, було полегшення працевлаштування працівників та підвищення їхньої географічної та професійної мобільності в межах Співтовариства (ст. 123) [487].

Панування такого підходу у правовому регулюванні соціальної політики було зумовлено тим, що розробники установчих договорів, по-перше, пам'ятали про невдалу спробу прискорити співробітництво в політичній та оборонній сферах, яке мало забезпечити посилення наднаціональних засад європейської інтеграції [87], і, по-друге, вважали, що лібералізація ринку сама по собі поступово призведе до соціального прогресу (ст. 117). Таке припущення базувалося на положеннях статті 117 Римського договору (1957 р.): держави-члени «...вважають, що такий розвиток стане наслідком не лише функціонування спільного ринку, який сприятиме гармонізації соціальних систем, але й завдяки процедур, передбачених цим Договором, а також наближення положень, встановлених законодавчими, нормативними або адміністративними актами» [487].

Однак, було б не правильно перекладати усю вину за гальмування процесу перенесення інтеграції на соціальну сферу виключно на Європейські співтовариства. Держави-члени, по-перше, вважали, що соціальна політика лежить в основі національного суверенітету, а отже розглядали її як важливий засіб збереження «цілісності та політичної стабільності їхніх політичних режимів». Саме тому вони не бажали передавати на наднаціональний рівень відповідну компетенцію, що б не посилити рівень його легітимності. Підстави для такого побоювання були, адже процес європейської інтеграції в 1970-ті роки визначався як процес, в якому «окремі національні середовища переконуються в необхідності перенести свою лояльність, очікування та політичну діяльність до нового центру, інститути

якого володіють або вимагають юрисдикції над існуючими національними державами» [291, с. 16]. По-друге, ряд держав-членів ЄС, насамперед ФРН, на противагу Франції, яка мала більш прогресивне соціальне законодавство, демонстрували найбільший опір процесу втручання Європейських співтовариств у сферу регулювання заробітної плати та цін. Західноєвропейські ордоліберальні сили¹ на наднаціональному рівні демонстрували відданість економічній раціональності та здоровій конкуренції, тоді як на національному рівні розвивали соціальну політику (здійснювали перерозподіл) [130, с. 1090]. З рештою, Римський договір втілює компроміс між французькою і німецькою позиціями: якщо статті 117–118 відображали позицію ФРН, то статті 119–120² та третій Протокол про «Деякі положення, що стосуються Франції» захищали інтереси французької промисловості [130, с. 1090].

Також слід згадати такі новації Римського договору як створення Економічного і соціального комітету зі статусом консультативного органу (статті 193–198); покладання на Європейську комісію обов'язку готувати для Європейського парламенту щорічний звіт щодо соціального розвитку (ст. 122); заснування Європейського соціального фонду (ст. 123), який у подальшому став фінансовим важелем реалізації соціальних ініціатив.

Європейські співтовариства і держави-члени також зробили важливий крок у напрямку координації соціальної політики в частині правового регулювання соціального забезпечення працівників-мігрантів (ст. 51). Слід зазначити, що Європейські співтовариства в цьому питанні певною мірою спиралися на досвід окремих європейських держав початку ХХ ст. Так, Італія, яка зіткнулася з міграцією своїх 230 000 громадян до Франції, у 1904 р. вирішила запропонувати італійським робітникам ті ж соціальні гарантії, що і Франція, щоб запобігти подальшому відтоку робочої сили [443]. Дане

¹ Ордолібералізм – це імецький варіант соціал-лібералізму.

² Вказані статті, які начебто були спрямовані на транснаціональну соціальну політику, насправді були спрямовані на удосконалення спільного ринку, а не на його коригування відповідно до стандартів соціальної справедливості.

положення отримало розвиток і деталізацію у низці регламентів (Регламент 3/58/ЄЕС, який було замінено Регламентом Ради ЄС 1408/71/ЄЕС щодо застосування схем соціального забезпечення до найманих працівників; Регламент №4/58/ЄЕС, який було замінено Регламентом №574/72/ЄЕС; Регламент № 1612/68/ЄЕС, який забороняв дискримінацію громадян ЄС за принципом їх громадянства) [52, с. 9].

Як би не парадоксально це звучало, але єдиний приклад виняткової компетенції Європейського Економічного Співтовариства у сфері соціальної політики в Римському договорі був розміщений за межами Розділу «Соціальна політика», а саме у Розділі III «Вільний рух людей, послуг та капіталу» Частини II (статті 48–51), який визначав принципи вільного пересування працівників. До речі, ще у доповіді міжурядового комітету під керівництвом Р.-Н. Спраак, підготовленій до підписання Римського договору (1956 р.), зазначалося, що вільний рух робочої сили має вирішальне значення для соціального процвітання [130, с. 1087].

Негативно на подальшому розвитку соціального права Європейського Союзу позначилося заперечення ролі гармонізації соціальної політики у процесі європейської інтеграції, яке у своїй доповіді виклав Р.-Н. Спраак (1956 р.), який у свою чергу спирався на доповідь експерта МОП Ohlin. З цього приводу слід зробити певне пояснення. Справа в тому, що Міжнародна організація праці зробила важливий внесок у сприяння мобільності робочої сили, допомагаючи в організації та координації національних служб зайнятості та систем професійного навчання, надаючи допомогу Європейським співтовариствам у забезпеченні свободи пересування між державами-членами (співпраця МОП з Європейським співтовариством вугілля і сталі була офіційно оформлена угодою в 1953 р., відповідно до якої МОП гарантував надання широких консультацій та технічної допомоги; МОП користувався беззаперечним міжнародним авторитетом у сфері експертизи соціального забезпечення, включаючи надання технічних консультацій). Водночас у середині 1950-х років і наступних десятиліттях

МОП фактично забезпечувала теоретичну підтримку економічному лібералізму¹ (у 1952 р. МОП прийняла Конвенцію про соціальне забезпечення (мінімальні стандарти) (С102)², положення якої в 1967 р. були відкореговані шляхом прийняття Конвенції МОП щодо інвалідності, старості та допомоги з приводу втрати годувальника (С128) та інших конвенцій МОП про соціальне забезпечення), на основі якого моделювався європейський спільний ринок, виступаючи проти вимог соціальної гармонізації як попередньої умови економічної інтеграції [392; 452]. Використання Конвенції С102, яку ратифікували усі держави-члени Європейського Союзу, як ядра Європейської соціальної моделі, засвідчує той факт, що у своїх національних законодавствах ці країни орієнтуються насамперед на мінімальні умови соціального захисту. Разом з тим і Ohlin, і Р.-Н. Spaak вимушені були визнати, що існує потреба у загальноєвропейських заходах, щоб виправити або усунути вплив конкретних викривлень конкуренції, які надають переваги або ставлять у невідгідне становище певні галузі діяльності [299].

На початкових етапах інтеграційного процесу вважалося, що оскільки робітники вільно переїжджатимуть із держав-членів ЄС, де робоча сила дешева і її багато, до держав-членів, які відчують потребу у робочій силі, працівники, які реалізують своє право на вільне пересування в межах Європейських співтовариств, виграють від підвищення своєї заробітної плати, а отже, і рівня життя [359]. Слід визнати, що формування спільного, а згодом – єдиного внутрішнього ринку Європейського Союзу як простору чотирьох свобод, зокрема свободи вільного пересування, мало прямий і позитивний вплив на здійснення соціального захисту в ЄС [343]. Однак процес інтеграції довів, що одні ринкові механізми не здатні забезпечити соціальний прогрес.

¹ Окремі дослідники вважають, що МОП сприяв погіршенню позиції державної соціальної політики, оскільки стандартні поради щодо, наприклад, параметричних пенсійних реформ часто склалися з підвищення ставок внесків і пенсійного віку в поєднанні з скорочення виплат [452].

² У 1964 р. Рада Європи ухвалила Європейський кодекс соціального забезпечення, який був майже ідентичний Конвенції МОП про соціальне забезпечення (мінімальні стандарти).

У 1972 р., напередодні першого розширення, глави урядів держав-членів Європейських співтовариств оприлюднили комюніке, в якому наголошувалося на тому, що енергійні дії в соціальній сфері є для них такими ж важливими, як і створення економічного та валютного союзу. Вони вважали за необхідне забезпечити зростаючу частку обох сторін промисловості в економічних і соціальних рішеннях Співтовариств.

Така позиція держав-членів позитивно позначилася на темпах законодавчої діяльності. Так, були прийняті Програма соціальних дій (1972–1974 рр.)¹, а також директиви у сфері дискримінації за ознакою статі, які були підтримані у рішенні Суду ЄС у справах *Gabrielle Defrenne* [325; 326] (зокрема було обґрунтовано принципи отримання рівної оплати за рівну працю чоловіків і жінок; рівних умов праці для чоловіків і жінок). Також було прийнято програму дій і низку директив у сфері охорони здоров'я та безпеки, а в умовах зростання безробіття були вжиті відповідні заходи [130, с. 1094]. Щоправда у підсумку виявилось, що прийняте законодавство хоча і було досить обширне, однак обмежувалося певними сферами трудового права (до речі його ухвалення потребувало одностайного рішення держав-членів відповідно до процедур, передбачених статтями 100 і 235 Римського договору), а не соціальною сферою в цілому, як можна було очікувати, аналізуючи комюніке 1972 р.

Починаючи з 1970-х років, низка послідовних реформ установчих договорів, розвиток законодавства Європейського Союзу та прецедентне право Суду Справедливості ЄС² поступово створили значний звід правил, що

¹ Основними цілями Програми були: (а) сприяння та забезпечення повної та кращої зайнятості у Співтоваристві; (б) забезпечення покращення умов життя та праці громадян Співтовариства; (с) допомога у збільшенні участі робітників у промисловості Співтовариства [219].

² Починаючи з 1970-х рр., тлумачення Суду Справедливості ЄС різних принципів, зокрема таких як рівність у ставленні (доступ до виплат), можливість експорту (право окремих працівників експортувати соціальні виплати) і додатковість (право додавати періоди соціального забезпечення, особливо пенсії), призвело до широкомасштабних наслідків для національних систем соціального забезпечення мобільних громадян ЄС. Поступово відбулося розширення матеріальної сфери координації соціального забезпечення, починаючи від таких сфер, як сімейні виплати до студентських стипендій [214, с. 138].

До речі, окремі автори в результаті досліджень приходять до нетривіального висновку, відповідно до якого Суд Справедливості ЄС виступає охоронцем верховенства соціального права ЄС [359],

не лише коригували ринкові сили заради соціальної справедливості, але й сприяли просуванню соціальних прав як у національному, так і в транснаціональному контексті. Щоправда слід зазначити, що прийняття більшості директив, ухвалених у сферах, що охоплюються нинішньою редакцією розділу «Соціальна політика» Договору про функціонування Європейського Союзу, припадає на доамстердамський період¹ або, в кращому випадку, вони були перероблені на початку 2000-х років. Як наслідок спроби поглибити реформування цієї сфери, наприклад, питань, пов'язаних з робочим часом або декретними відпустками, зазначає E. Muir, зайшли в глухий кут [398, с. 75].

Попри те, що за останню третину ХХ ст. було сформоване соціальне право ЄС, як певний звід законів, сфера охоплення ним соціальної політики далека від всеосяжної і, звичайно, не копіює національне соціальне право і соціальну політику в масштабах Європейського Союзу [130]. Це пов'язано з тим, що держави-члени передали ЄС не соціальну політику в цілому, а лише окремі аспекти цієї політики. Як зазначають D. M. Trubek та L. G. Trubek, доки національні ринки є відносно закритими, а національні бюджети відносно незалежними, соціальна політика залишалася переважно внутрішньою справою кожної країни. Однак, як тільки країни створюють спільну валюту і єдиний ринок, соціальна політика в одній країні стає актуальною для інших країн. Таким чином, взаємозалежності, породжені Економічним і валютним союзом, підштовхнули держави-члени ЄС до певної форми транснаціональної координації політики у сфері зайнятості, прикладом чого стала Директива про зайнятість [494].

Важливим кроком у розвитку соціальної політики і права став Єдиний європейський акт (далі – ЄСА), підписаний у 1986 р. [456]. У Преамбулі ЄСА було задекларовано ряд положень програмного характеру, що були прямо чи

що розширена судова практика Суду ЄС зробила важливий крок до того, щоб зробити Європу більш соціальною [160]. Інші ще більш категоричні в своїх висновках – P. Pierson та S. Leibfried взагалі роблять висновок, що національні соціальні держави стали «напівсуверенними» [419].

¹ Варто зазначити, що після 1977 р. і до середини 1980-х процес видання директив з соціальних питань суттєво загальмувався, а реалізація вже прийнятих часто блокувалася.

опосередковано пов'язані з розвитком соціальної політики: вказано на зв'язок розвитку демократії з правами людини і, зокрема з соціальними правами («...сповнені рішучості сприяти спільними зусиллями розвитку демократії, що спирається на основні права, визнані конституціями і законами держав-членів, Конвенцією про захист прав людини та основних свобод і Європейською соціальною хартією, у першу чергу на право свободи, рівності і соціальної справедливості»), а також серед цілей визначено мету соціального характеру – поліпшення економічного і соціального стану Економічного співтовариства шляхом розширення сфери дії загальної політики, постановки нових цілей і декларування наміру забезпечувати його більш гармонійне функціонування. Крім того, ЄСА вніс зміни у договір про Європейське економічне співтовариство, які торкалися соціальної політики (статті 118а та 118b), а також економічного і соціального об'єднання (130а–130е). Вказані доповнення носили переважно програмний характер. Так, гармонічний розвиток Співтовариства обумовлювався продовженням і розширенням діяльності, спрямованої на зміцнення свого соціального й економічного об'єднання (ст. 130а). Більш важливим було те, що ЄСА запровадив процедуру голосування кваліфікованою більшістю з питань охорони здоров'я та безпеки, чим скористалася Європейська комісія для створення інтервенціоністської нормативної бази та заохочення зміцнення соціального діалогу [418, с. 52; 421, с. 134].

Європейська комісія за президентства J. Delors (1985–1995 рр.) прагнула разом із посиленням економічної інтеграції створити соціальний простір, орієнтуючись при цьому на німецьку модель соціальної ринкової економіки. Першим успіхом J. Delors на шляху реалізації проголошених цілей стало те, що вдалося залучити профспілки та роботодавців до системи колективних переговорів на загальноєвропейському рівні [496, с. 79]. Початок цьому процесу було покладено в 1985 р. з рамках переговорів Val Duchesse у Брюсселі між UNICE та ETUC, під час яких UNICE погодилася на

проект єдиного ринку за умови включення до нього «соціального виміру» [339].

Наступний крок в процесі розвитку соціального права і політики об'єднаної Європи стало підписання в 1989 р. Хартії Співтовариства про основні соціальні права працівників [187], яка закріпила 12 категорій «основних прав працівників». У Хартії закріплювалися такі права: свобода пересування (статті 1–3); зайнятість та оплата праці (статті 4–6); покращення умов життя та праці (статті 7–9); соціальний захист (стаття 10); свобода об'єднань та ведення колективних переговорів (статті 11–14); професійне навчання (стаття 15); рівне поводження з чоловіками та жінками (стаття 16); інформація, консультації та участь працівників (статті 17–18); охорона здоров'я та безпека на робочому місці (стаття 19); захист дітей та підлітків (статті 20–23); люди похилого віку (статті 24–25); інваліди (стаття 26). Щоправда більшість прав Хартії вже були закріплені у національних законодавствах держав-членів, а тому цей документ не забезпечив суттєвого розвитку соціальної політики Співтовариства, хоча з ним і пов'язують спробу конкретизувати зміст Європейської соціальної моделі.

Програма дій з реалізації положень Хартії, запропонована Європейською комісією, передбачала подання сорока семи різних інструментів до 1 січня 1993 р., з яких директив було лише сімнадцять (десять з них стосувалися вузьких питань охорони здоров'я та безпеки, таких як безпека робочого місця [197], безпека робочого обладнання [198], безпека VDUs [199]). Це контрастувало з пропозиціями щодо майже 300 директив, поданих в рамках Білої книги для завершення формування внутрішнього ринку. Попри це Програма дій призвела до ухвалення важливих актів соціального законодавства, спрямованих на захист окремих працівників, включаючи директиви про підтвердження трудового договору [200], вагітних працівників [201], робочий час [202], молодих працівників [203] та відряджених працівників [216]. У цілому на початку 1990-х років політика Європейського Союзу у соціальній сфері реалізовувалася в рамках моделі

«інкапсульованого федералізму», що передбачала потужний прямий вплив Європейського Союзу, але в обмежених вузьких сферах, наприклад, гендерна рівність, охорона здоров'я та безпека на роботі, які не були пов'язані з основною перерозподільною функцією соціальної держави. І лише окремі ініціативи передбачали цілі, пов'язані з корекцією ринку, а отже мали далекосяжні наслідки. При обґрунтуванні таких ініціатив посилювалася на принцип рівності, а також основні соціальні права громадян Європейського Союзу навіть за межами вимоги забезпечення мобільності громадян.

Нова віха в історії європейської інтеграції була пов'язана з підписанням Маастрихського договору [493], який оформив створення Європейського Союзу. Після набуття чинності цим Договором поступово почали з'являтися нові форми непрямих і прямих механізмів управління і Європейський Союз через жорстку та м'яку¹ координацію соціальної політики почав впливати на основні перерозподільчі сфери, такі як пенсійне забезпечення та охорона здоров'я, програми допомоги по безробіттю та регулювання ринку праці [287].

Ще до підписання Договору про ЄС Європейський парламент 21 листопада 1990 р. прийняв спеціальну постанову, відповідно до якої Європейська комісія під час розробки будь-яких пакетів законодавчих документів повинна була обов'язково враховувати соціальну політику. Крім того, була проведена значна аналітична робота, за результатами якої підготовлено Білу книгу про зростання, конкурентоспроможність і зайнятість: виклики і шляхи для вступу в ХХІ ст. (1993 р.), Зелену книгу «Європейська соціальна політика: роздуми для Союзу» (1993 р.) і Білу книгу «Європейська соціальна політика: шлях для Союзу» (1994 р.) [53, с. 13, 16].

У статті В Договору про ЄС було визначено цілі ЄС, які переважно носили економічний характер (сприяння економічному і соціальному прогресу) і досягнення яких потребувало соціальної згуртованості, а також

¹ Механізми м'якої координації переважали в кризові періоди, зокрема фінансової кризи.

запровадження загально-європейського громадянства. Досягнення цілей ЄС передбачало:

- (і) політику у соціальній сфері, що включає Європейський соціальний фонд;
- (j) зміцнення економічної та соціальної згуртованості;
- (к) політику в галузі навколишнього середовища;
- (о) внесок у досягнення високого рівня охорони здоров'я;
- (р) внесок у якісну освіту та навчання, а також у розквіт культур держав-членів ЄС (ст. 3).

Позитивним кроком стало ініціювання прямих переговорів та зобов'язуючих угод між представниками праці та капіталу на європейському рівні, переважно Європейською конфедерацією профспілок (ETUC) та Союзом промисловців [275].

Маастрихтський договір доповнив Договір про заснування ЄЕС розділами VIII «Соціальна політика, освіта, професійне навчання і молодь» і XIV «Економічне і соціальне з'єднання», а також містив додатки – Угоду про соціальну політику й Протокол про соціальну політику (Велика Британія наполягла на тому, щою Угода про соціальну політику та Протокол про соціальну політику було винесено за межі Договору про Європейський Союз).

Угода про соціальну політику розширила коло питань, які могли бути прийняті кваліфікованою більшістю голосів, зокрема інформування та консультації з працівниками, рівність між чоловіками та жінками, а також інтеграцію тих, хто був виключений з ринку праці. Разом з тим з відання Європейської комісії було виключені питання оплати праці, право на об'єднання, право на страйк або право на локаут.

Угода посилила роль соціальних партнерів: з ними не лише консультуватимуться щодо можливого напряму дій Співтовариства та змісту передбачуваної пропозиції, але й, за їхнім бажанням, вони отримали право укладати колективні угоди, які за «рішенням» Ради, якщо Європейська

комісія вирішить запропонувати такий захід, матимуть ефект *erga omnes*¹ [130, с. 1108].

Про зміни підходів до реалізації соціальної політики свідчить запровадження низки програм, які мали соціальне спрямування (ADAPT, EURES, HELIOS, HORIZON, LEONARDO, NOW, RETRA, SAFE, SOCRATES, TESS, YOUTHSTART). Після Маастрихтського договору продовжилась законодавча (Регламент про реформу Європейського соціального фонду, доповнення до Регламенту щодо соціального забезпечення трудящихмігрантів (вихідців з третіх країн)) та аналітична діяльність (Повідомлення про недекларовану працю, Повідомлення про розвиток систем охорони здоров'я, Висновок відповідно до Директиви щодо прав на додаткові пенсії). Простежувалась й ще одна тенденція. Якщо у 1980-х роках UNICE відкидав укладання будь-яких зобов'язуючих угод з профспілками, то в 1990-х р. його позиція зазнає кардинальних змін, на що вказує його готовність вести переговори з ETUC і підписувати «Рамкові угоди» заради того, щоб відкласти або обґрунтувати недоцільність розробки та наступного прийняття певних директив.

Поштовх до активізації соціальної політики і гармонізації національного соціального законодавства забезпечив Амстердамський договір (1997 р.). М. Г. Окладна і І. В. Яковюк зазначають, що на концептуальному рівні починає формуватися більш змістовне бачення соціальної політики ЄС, під якою розуміють: розробку концепції діяльності ЄС у соціальній сфері; виявлення детермінант, що гарантують якість життя, усталений розвиток, конкурентоздатність та інші найважливіші показники всебічного зростання потенціалу ЄС; створення на цій основі комплексної системи заходів і програм, соціальних технологій, що забезпечують соціальну стабільність, подолання внутрішніх протиріч і боротьбу між різними суспільними силами; формування механізму забезпечення інтересів

¹ Директива Ради 96/34/ЄС про відпустку по догляду за дитиною була першим заходом, ухваленим цим шляхом.

ЄС і вирішення відповідних завдань у соціальній сфері; прогнозування соціального майбутнього ЄС [52].

В Амстердамському договорі Угоду про соціальну політику було включено до тексту Договору про ЄС у новий розділ «Союз і громадянин». Цей презентаційний крок мав підкреслити аспект соціального громадянства в Договорі. Також було створено новий Розділ про зайнятість. Включення цього розділу означало визнання державами єврозони зростаючої взаємозалежності між економічною політикою ЄС і соціальною політикою держав-членів ЄС.

Стаття 145 ДФЄС передбачає, що держави-члени та ЄС повинні працювати над «розробкою скоординованої стратегії у сфері зайнятості і, зокрема, над сприянням розвитку кваліфікованої, підготовленої і здатної до адаптації робочої сили та ринків праці, що реагують на економічні зміни» [39].

Стаття 146 Договору про функціонування Європейського Союзу зобов'язує держав-членів координувати свою політику сприяння зайнятості (яка розглядається як питання «спільного інтересу») в рамках Ради, відповідно до широких економічних керівних принципів, закладених в рамках ЕВС, які щорічно видаються Радою як частина процесу забезпечення економічної стабільності та конвергенції. Європейська Рада також повинна розробляти керівні принципи відповідно до статті 148 ДФЄС, які держави-члени зобов'язані враховувати у своїй політиці зайнятості. Згідно зі статтею 149 ДФЄС Рада може вживати стимулюючих заходів, спрямовані на заохочення співпраці між державами-членами [39]. Цей річний цикл формування, реалізації та моніторингу політики був започаткований у Люксембурзі в 1997 р. і став відомим як Європейська стратегія зайнятості [494, с. 348].

ЄС розробив нову модель управління, яка базується на використанні так званого «відкритого методу». Ця модель суттєво відрізняється від

централізованого підходу «зверху-вниз», який традиційно використовувався в соціальній політиці. Основними елементами цього методу є:

1. Спільне визначення державами-членами початкових цілей (загальних і конкретних), індикаторів, а в деяких випадках і керівних принципів.

2. Національні звіти або плани дій, які оцінюють результати діяльності у світлі поставлених цілей і показників та пропонують відповідні реформи.

3. Експертна оцінка цих планів, включаючи взаємну критику та обмін передовим досвідом, у деяких випадках підкріплений рекомендаціями.

4. Повторна розробка індивідуальних планів і, через менші проміжки часу, ширших цілей і показників у світлі ширших цілей і показників у світлі досвіду, набутого під час їхньої реалізації.

На Лісабонському саміті в березні 2000 р. Європейський Союз поставив перед собою амбітну, проте, як довела історія, нездійсненну стратегічну мету – стати до 2010 року «найбільш конкурентоспроможною і динамічною економікою світу, заснованою на знаннях, здатною до сталого економічного зростання з більшою кількістю і якістю робочих місць і більшою соціальною згуртованістю» [368].

Структура Стратегія мала три взаємозалежні напрями: економічний (підвищення конкурентоспроможності ЄС при збереженні стабільної економіки), екологічний (сталий розвиток) та соціальний (модернізація європейської соціальної моделі, інвестиції в людей та боротьба з соціальною ізоляцією). Цілі Стратегії мали бути досягнуті шляхом вдосконалення існуючих процесів, запровадження нового відкритого методу координації на всіх рівнях. Однак, під час середньострокового огляду Лісабонської стратегії, проведеного Європейською Радою на Брюссельському саміті в 2005 р., було визнано, що у досягненні цих цілей спостерігаються значні затримки, і у підсумковому документі не було зроблено жодного посилання на кінцевий термін – 2010 рік.

Повне визнання соціальних прав робітників у Союзі було закріплено Хартією основних прав Європейського Союзу [171], яка була проголошена в Ніцці 7 грудня 2000 р. та отримала повну юридичну силу, рівну з установчими договорами згідно з Лісабонським договором (2009 р.). Це сприяло найвищомі рівню визнання соціальних прав (право на освіту (ст. 14); свобода вибору професії та право на працю (ст. 15); недопущення дискримінації (ст. 21); рівноправність жінок та чоловіків (ст. 23); права дитини (ст. 24); права людей похилого віку (ст. 25); інтеграція інвалідів (ст. 26); право на колективні переговори та дії (ст. 28); право доступу до послуг працевлаштування (ст. 29); захист у разі невинуватого звільнення (ст. 30); справедливі умови праці (ст. 31); заборона дитячої праці та захист молоді на роботі (ст. 32); сімейне та професійне життя (ст. 33); соціальне забезпечення та соціальна допомога (ст. 34); охорона здоров'я (ст. 35); охорона навколишнього середовища (ст. 37); свобода пересування та проживання (ст. 45)) в Європейському Союзі. Таким чином економічні та соціальні права фактично пронизують усю Хартію та прямо згадуються в усіх її складових.

Завдяки віднесенню Хартії до категорії первинних джерел права ЄС Європейський Союз отримав набір юридично зобов'язуючих громадянських, політичних, економічних і соціальних прав не лише щодо Союзу та його інституцій, але й для держав-членів у реалізації законодавства ЄС [438]. Попри це у 2008 р. Європейський парламент ухвалив спеціальну Резолюцію про виклики колективним угодам в ЄС 2008/2085(INI), в якій ще раз наголосив на неприпустимості надавати перевагу економічним правам над соціальними, а також закликав держави-члени спільно виробити заходи, які б обмежили соціальний демпінг [247].

Європейський Союз за результатами дискусії, яка тривала майже сімдесят років, визнає важливість економічних і соціальних прав не як колективних прав, як визначального аспекту ідеологічних поглядів і політичних систем, а як індивідуальних прав. Отже, фундаментальні індивідуальні права сьогодні не можуть бути обмежені виключно

громадянськими та політичними правами, а мають включати також економічні та соціальні права кожної людини. При цьому економічні та соціальні права визнані найважливішими серед основоположних принципів Європейського Союзу. Вони визначають його ідентичність і є одними з передумов, що лежать в основі його легітимності. Принцип економічної та соціальної єдності є однією з визначальних рис об'єднаної Європи у рамках міжнародних економічних та соціальних моделей [438].

Сьогодні економічні та соціальні права є визначальними орієнтирами для відносин ЄС з іншими країнами. Від країн-кандидатів на вступ до Європейського Союзу вимагається забезпечення захисту економічних і соціальних прав. Захист цих прав також заохочується в усіх програмах політики сусідства, зокрема Східного партнерства. Положення про економічні та соціальні права присутні також в усіх угодах про асоціацію та стратегічне партнерство.

На початку XXI ст. Європейський Союз взяв на себе зобов'язання сприяти соціальному виміру глобалізації. У Повідомленні Європейської комісії COM(2001) 416 наголошувалося на тому, що громадяни ЄС вважають, що справедлива глобальна економічна система повинна сприяти соціальному розвитку та фундаментальним правам, а тому поточна модель управління, яка не відповідає цій вимозі (глобальне ринкове управління розвивається швидше, ніж глобальне соціальне управління), має зазнати трансформації. Визнання того факту, що стійке економічне зростання йде пліч-о-пліч із соціальною згуртованістю, що передбачає повагу до основних стандартів праці, відтепер повинно враховуватися при визначенні стратегічних цілей як економічної, так і соціальної політики ЄС [176].

Ця вимога знайшла відображення у Європейській соціальній програмі, яка була прийнята роком раніше на саміті Європейської ради в Німеччині (2000 р.). На саміті було підкреслено подвійну мету соціальної політики: порядок денний має посилити роль соціальної політики як продуктивного чинника; в той же час вона повинна дозволити їй бути більш ефективною у

досягненні своїх конкретних цілей щодо захисту людей, скорочення нерівності та соціальної згуртованості. При цьому були визначені завдання, які постали перед ЄС (досягти повної зайнятості та мобілізувати весь потенціал наявних робочих місць; розв'язувати мобільність; скористатися перевагами економічної та валютної інтеграції; боротися зі старінням населення; зміцнити соціальну згуртованість; досягти успіху в розширенні соціальної сфери; підтвердити соціальний вимір глобалізації) і які потребують спільного вирішення. При цьому наголошувалося на необхідності повною мірою враховувати принцип субсидіарності та відмінності між державами-членами у соціальних і трудових традиціях та ситуаціях.

Європейська рада за пропозицією Ради із зайнятості та соціальної політики затвердила наступні напрямки соціальної політики: більше та краще робочих місць; передбачення та отримання вигоди зі змін у робочому середовищі шляхом створення нового балансу між гнучкістю та безпекою; боротьба з бідністю та всіма формами ізоляції та дискримінації з метою сприяння соціальній інтеграції; модернізація соціального захисту; сприяння гендерній рівності; зміцнення аспектів соціальної політики розширення та зовнішніх зв'язків Європейського Союзу [189].

Європейська Рада також окремо наголосила на тому, що Європейський Союз для того, щоб підготуватися до майбутнього, повинен продовжувати просувати властиві йому цінності солідарності та справедливості, як це закріплено в Хартії основних прав. Європейська соціальна модель, яка характеризується, зокрема, системами, які пропонують високий рівень соціального захисту, важливістю соціального діалогу та послугами загального інтересу, що охоплюють діяльність, життєво важливу для соціальної згуртованості, сьогодні базується на розмаїтті соціальних систем держав-членів і водночас на спільному ядрі цінностей [189].

У травні 2004 р. Європейська комісія направила інститутам ЄС ще одне Повідомлення «Соціальний вимір глобалізації – політичний внесок ЄС у

поширення вигод всім». У Повідомленні зазначалося: щоб бути посправжньому стійкою, глобалізація має забезпечити справедливіший соціальний розвиток для всіх. Тому Європейський Союз прагне, як усередині ЄС, так і на міжнародному рівні, до того, щоб економічні вигоди глобалізації йшли пліч-о-пліч із соціальним прогресом [185].

Європейська комісія вказала на еволюцію соціальної політики ЄС: за часів спільного ринку соціальний вимір зосереджувався головним чином на правах працівників, гендерній рівності та соціально-економічній згуртованості через структурні фонди. Однак, завдяки поглибленню інтеграції, він розширився, щоб охопити ширший спектр цілей, включаючи повну зайнятість і більш якісні робочі місця, якість освіти та систем підготовки, адекватний і стійкий соціальний захист, сприяння соціальному діалогу та боротьбу з дискримінацією та соціальною ізоляцією. Вказана еволюція відображена в установчих договорах і висновках глав держав і урядів держав-членів ЄС на засіданнях Європейської ради. Європейська комісія також наголосила на необхідності встановлення балансу між економічними, соціальними та екологічними імперативами в політиці зовнішніх відносин. Безумовно, європейську економічну і соціальну моделі не можна автоматично перенести в інші частини світу, проте є низка аспектів цих моделей, які можуть зацікавити треті країни [185].

У Повідомленні Європейської комісії COM(2001) 416 також було звернуто увагу на труднощах забезпечення взаємодії між торгівлею та соціальними питаннями таким чином, щоб належним чином врахувати інтереси всіх сторін. Відтак дискурс європейських політиків з цього приводу в основному зосереджувався на просуванні трудових стандартів через торговельні інструменти ЄС.

Лісабонський договір (2007 р.) також вніс низку змін, які вплинули на соціальну політику ЄС. Найважливішою з них було включення до статті 3(3) Договору про Європейський Союз мети ЄС – розвивати «соціальну ринкову економіку». Дане поняття не має чіткого правового визначення, воно

запозичене з німецької конституційної теорії й практики. Суд Справедливості ЄС спробував визначити це поняття в своєму рішенні у справі *Iraklis*: «Слід додати, що стосовно переважаючих причин в інтересах суспільства ..., що, як видно зі статті 3(3) Договору про Європейський Союз, Європейський Союз повинен не тільки створити внутрішній ринок, але й працювати для сталого розвитку Європи, який базується, зокрема, на висококонкурентній соціальній ринковій економіці, спрямованій на повну зайнятість і соціальний прогрес, а також сприяти, серед іншого, соціальному захисту» [324].

У цілому слід пам'ятати, що соціальна політика належить до тих сфер правового регулювання, де Європейський Союз і держави-члени ділять повноваження відповідно до принципу субсидіарності: інститути ЄС можуть втручатися безпосередньо лише тоді, коли їх дії є більш ефективним, ніж у самих держав.

Відсутність позитивної динаміки у розвитку соціального права Європейського Союзу невідворотно призводить до відсутності прогресу у вирішенні широкого спектру соціальних питань. Разом з тим, оскільки соціальні проблеми проявляють себе дедалі більше в різних формах і сферах втручання ЄС, а назва «соціальна політика» виявилася складною для використання через упереджене ставлення і брак політичної підтримки, інститути ЄС вимушені були вдатися до розробки відповідей на соціальні виклики ще й поза межами соціальної політики (під соціальною політикою зазвичай прийнято було розуміти забезпечення мінімальних стандартів соціального захисту працівників). Наслідком такої фрагментації правового регулювання став незадовільний стан спектру та рівня соціального захисту в ЄС.

Сучасне вторинне законодавство ЄС, засноване не лише на статті 19 ДФЄС [39] і розділі IV «Солідарність» Хартії основних прав Європейського Союзу [171], але й пунктом 2 статті 3(3) ДЄС, згідно з яким ЄС фактично покликаний боротися з соціальною ізоляцією та дискримінацією, а також сприяти соціальній справедливості та захисту. Використання інструментів,

ухвалених поза межами розділу «Соціальна політика», спрямованих на досягнення важливих соціальних цілей (які виходять за межі забезпечення зайнятості), засвідчує, що соціальне право ЄС поступово вийшло за межі своїх внутрішніх ринкових витоків настільки, що тепер воно відіграє важливу роль у визначенні природи самого права ЄС, яке представляє собою сьогодні не тільки економічне право, але й соціальне право. Дослідники з цього приводу обговорюють практику функціонального переливу (*functional spillover*), який відбувається головним чином економічній сфері. Згідно з цією передумовою, інтеграція входить до інших сфер політики настільки, наскільки це необхідно для досягнення цілей єдиного ринку [49]. Таким чином розвиток соціальної політики, а отже і правового регулювання у відповідній сфері, зростав у міру виникнення ситуацій, коли досягнення тих чи інших важливих цілей Європейського Співтовариства/Європейського Союзу виявлялося заблокованим через відсутність співпраці у соціальній сфері. Незважаючи на обмежені повноваження Європейської комісії у сфері правового регулювання соціальної політики, згодом стало неможливо надалі виключати соціальні питання з порядку денного Європейських Співтовариств/ЄС [355, с. 200, 202].

У результаті сьогодні економічну інтеграцію, з одного боку, а соціальний захист, або недискримінацію і соціальні права, або втручання нанаціонального і національного рівнів влади, з другого, не слід розглядати як взаємовиключні явища в рамках бінарної опозиції. Така ситуація склалася завдяки тому, що, по-перше, перехід до наративу про фундаментальні права з чітким акцентом на вирішення ключових соціальних питань дозволило європейцям розширити розуміння обов'язку ЄС захищати людей, а також розробити новий спектр методів для досягнення цієї мети [37], а, по-друге, європейська інтеграція в процесі свого розвитку спонукала до переосмислення попередньо встановлених параметрів, оскільки без цього було б неможливо забезпечити її розширення та поглиблення.

Слід відзначити, що еволюція соціального права Європейського Союзу надала конкретного вираження певним соціальним цінностям (рівні можливості для всіх, соціальний діалог, добробут і солідарність), спільним для усіх держав-членів ЄС. Така система цінностей склала основу соціального права Європейського Союзу і визначає сутність Європейської соціальної моделі.

Показово, що вплив Європейського Союзу на систему соціальних цінностей часто відбувався поза межами соціальної політики, яку він проводив, і був наочним навіть тоді, коли це не було основною метою, що переслідується в процесі правового регулювання.

Соціальний вимір європейської інтеграції в різних сферах політики, зокрема в економічній, створює значний потенціал для адвокації та соціального прогресу. Це пов'язано з тим, що вплітіння соціальних цілей у внутрішній ринковий наратив, який протягом всієї історії інтеграції рухає законодавчий процес вперед, дозволяє робити об'єднання Європу більш соціальною. Побічний вплив законотворчості ЄС на соціальні цінності і стандарти поза межами традиційного соціального *acquis* (такий вплив виник в наслідок давніх дебатів про соціальний вимір процесу формування внутрішнього ринку ЄС), до речі, є важливою ознакою присутності «соціального» у правовому регулюванні поза межами соціальної політики Європейського Союзу. V. Kosta, який досліджував те, яким способом і в якій мірі захист основних прав реалізується через законодавство внутрішнього ринку ЄС, з цього приводу зауважує, що рівень захисту, який виникає таким чином, не обов'язково є найнижчим спільним знаменником для держав-членів; він може бути і вищим [343, с. 242–245]. Цей теоретичний висновок підтверджується емпірично: низка директив (наприклад, Council Directive 76/207/EEC [196] Council Directive 2001/23/EC [204]), що складає ядро соціального законодавства ЄС, виникли в процесі формування внутрішнього ринку [211, с. 356], а правовою підставою їх розробки були статті 114 та 115 та стаття 352 Договору про функціонування Європейського Союзу

(положення про гнучкість) [39], які санкціонували здійснення дій, необхідних для досягнення однієї з цілей Співтовариств під час функціонування спільного ринку.

Побічний вплив на соціальні цінності і стандарти Європейський Союз може здійснити, приймаючи на себе міжнародні зобов'язань в рамках окремих соціальних стандартів, шляхом приєднання до певних міжнародних договорів, участь в яких частково обґрунтовується потребами внутрішнього ринку та торгівлі. Прикладом таких міжнародних угод є, по-перше, Конвенція ООН про права людей з інвалідністю (2008 р.) [191], до якої Європейський Союз приєднався в 2009 р. [195] і, по-друге, Марракешська угода про полегшення доступу до опублікованих творів для сліпих, слабовидящих або іншим чином нездатних сприймати друковану інформацію [377], до якої Європейський Союз приєднався в 2018 р. [194]. Такі зовнішні зобов'язання можуть, у свою чергу, підтримувати внутрішню політику змін з підвищення соціальних стандартів, як це пропонується в пропозиції щодо

2.2. Соціальна політика Європейського Союзу: нова ера європейської інтеграції

Коли йдеться про феномен соціальної держави, цілком логічно постає питання про напрями її діяльності, про її функції. Функції держави є засобом вирішення завдань та досягнення цілей, що постали перед державою на певному етапі її історичного розвитку [25].

Соціальна держава реалізує традиційний для демократичної, правової держави набір функцій. Разом з тим, слід погодитися з думкою, що у неї є власні функції, через які реалізуються її основні характеристики та які

виявляються як атрибути або константні властивості [55, с. 110]. Сформулювати універсальний перелік таких функцій, нажаль, немає можливості через існування різних моделей соціальної держави та зміну змісту соціальної політики, яку вона проводить. У цьому зв'язку слід погодитися з О. М. Піщуліною, яка вважає, що системоутворюючий характер для соціальної держави має соціальна політика, яку вона визначає як її інтегральну функцію [55, с. 110]. Соціальна політика держави представляє собою діяльність держави в соціальній сфері. Вона переслідує певні цілі та спрямована на досягнення результатів, які обумовлені конкретно-історичною ситуацією. Соціальна держава за допомогою соціальної політики реагує на провали ринку скрізь, де має місце відхилення від оптимального результату, зокрема, на незастраховані ризики. Тому втручання соціальної держави є виправданим навіть у найбільш лібертаріанських системах, оскільки з часом воно підвищує економічну ефективність.

Усі функції соціальної держави, які виділяють як зарубіжні, так і вітчизняні дослідники, повною мірою охоплюються соціальною політикою. Так, На думку N. Barr, соціальна держава виконує три аналітично чітко визначені функції [132]:

а) функція перерозподілу у різний спосіб суспільних благ від більш заможних членів суспільства до тих, хто стикається з матеріальними чи іншими труднощами. Соціальні держави складаються з інститутів і механізмів, покликаних захищати від цих ризиків шляхом надання допомоги по бідності, забезпечення соціальним житлом, перерозподілу доходів і зменшення соціальної ізоляції. Регулювання ринку праці захищає від несправедливого звільнення та забезпечує права сучасних працівників. Соціальні ризики еволюціонували з часом і тепер включають такі аспекти, як неповні сім'ї та ізоляція пенсіонерів за віком від своїх родин;

б) функція «скарбнички», за допомогою якої держава дає можливість громадянам застрахувати себе від соціальних труднощів і більш надійно розподілити свої доходи протягом життя, основним елементом яких є пенсії;

в) функція соціального інвестування, яка дозволяє державі інвестувати в людський та (що складніше визначити) соціальний капітал країни. Це включає догляд за дітьми в дитячих садках, державну освіту від початкової школи до університету, навчання без відриву від виробництва та різні види податкових пільг, пов'язаних з роботою.

Балтачєєва Н. А., наприклад, виділяє наступні функції соціальної держави: захисна, стимулююча, інтегративна, інвестиційна, соціального контролю [2, с. 287].

На існування зв'язку між соціальною державою та соціальною політикою вказують й інші автори [4; 47]. Це й не дивно, адже розвиток вчення про соціальну державу пов'язаний з усталеними уявленнями стосовно періодизації генезису соціальної політики держави, який, в свою чергу, пов'язаний з етапами розвитку соціальної держави/держави добробуту в Західній Європі [62]. До завдань вітчизняної соціальної політики У. І. Моторнюк відносить наступні: створення умов для реалізації соціального потенціалу людини; сприяння розвитку соціальних, соціально-ринкових відносин; перетворення соціальних чинників на одну із доміант економічного зростання; розвиток соціально-трудова відносин; реформування системи соціального захисту, соціального страхування, пенсійного забезпечення; реформування ринку праці та зайнятості населення [47, с. 25]. Завдання соціальної політики як найповніше відображають органічний зв'язок між компонентами концепції демократичної, соціальної, правової держави, а також моделі соціальної ринкової економіки.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть в Європі, з одного боку під впливом процесів глобалізації та європейської інтеграції, а з другого – як реакція на чисельні кризи (економічні, фінансові, демографічні, міграційні та кліматичні, а також пандемії) відбувається поступова зміна логіки соціального захисту, який стає менш однорідним і гарантованим. Так, з середини 1990-х років спостерігався зсув у наданні соціальної допомоги в бік соціальних інвестицій. Соціальні інвестиції використовуються соціальною

державою для надання допомоги з працевлаштування для безробітних та працюючих бідних; надання можливості батькам поєднати кар'єру та сімейне життя; забезпечення гендерної рівності; підтримки розвитку дітей та надання соціальних послуг людям похилого віку. Таким чином соціальні інвестиції є всеосяжною стратегією розвитку, використання та захисту людського капіталу протягом усього життя на благо громадян, сімей, товариств та економіки [304, с. 19]. Тобто, соціальні інвестиції спрямовані на підвищення людського та соціального капіталу для запобігання майбутнім проблемам, які можуть потребуватимуть більш дорогих втручань [396]. Хоча цей термін допускає різні інтерпретації, «державу соціальних інвестицій» можна розуміти як концепцію, в якій держава намагається сприяти адаптивності, гнучкості, безпеці та можливості працевлаштування [137, с. 24]. Недоліком цієї концепції було те, що соціальна політика, що ґрунтується на інвестиціях, вимагає від бенефіціарів надання послуг на заміну, оскільки лише активні люди вважаються гідними інвестицій. При цьому на цих людей покладається низка зобов'язань, особливо щодо наявності роботи та підготовки до участі в оплачуваній роботі. Ці зобов'язання супроводжуються санкціями, що накладаються за їхнє невиконання. Цей акцент на індивідуальній відповідальності та пов'язаних з нею обмеженнях щодо доступу до соціальних допомог породжують нові форми маргіналізації. Суспільство поділяється на інсайдерів та аутсайдерів, збільшується ймовірність різних форм соціальної ізоляції [296, с. 657].

Разом з тим, зазначають I. Begg, F. Mushövel, R. Niblett, уряди продовжували збільшувати видатки на соціальний захист до і після фінансової кризи, чи то через те, що він виконував свою автоматичну стабілізаційну функцію, чи то з метою захисту певних верств населення з політичних міркувань, і все це відбувалося всупереч поширеному наративу «жорсткої економії». Загалом, важко скорочувати або навіть реструктуризувати соціальні виплати з тієї простої політекономічної причини, що ті, хто втрачає, голосно протестують. Це призводить до того, що

багато урядів вдаються до менш помітного скорочення державних інвестицій, коли державні фінанси перебувають під тиском [137, с. 20].

Соціальна держава вимушена адаптуватися до ситуацій з більшою деталізацією та конкретизацією засобів і моделей втручання, а її соціальна політика ґрунтується на варіантах, зосереджених на «непередбачуваності та адаптивності» [112]. Стратегічна адаптація до нових реалій призвела до зменшення ролі позитивної, інтервенціоністської держави та відповідного збільшення ролі регулюючої держави [371, с. 48].

На думку С. D. de Almeida та С. M. P. Albuquerque, в означений період відбувається поступовий перехід від логіки державного управління (держава забезпечує і контролює соціальне реагування) до логіки мережевого управління (держава є партнером інших акторів – державних, приватних чи волонтерських організацій у створенні та моніторингу соціальних реакцій) [114, с. 142]. Дослідники відзначають позитивні наслідки залучення недержавних колективних суб'єктів до процесу визначення політичних цілей та виконання державних завдань у сфері соціальної політики (для того, щоб якість послуг якнайкраще відповідала очікуванням бенефіціарів, необхідно підвищити суб'єктивну роль безпосередніх адресатів державної політики) [423].

Акцентування уваги на понятті «мережеве управління» має на меті підкреслити взаємодоповнюваність ролей, цілей і ресурсів різних партнерів для реагування на поточні складні та гострі соціальні проблеми та, водночас, наголосити на ролі нових акторів і викликів. Практика передачі елементів відповідальності держави організаціям громадянського суспільства під гаслом забезпечення соціальної відповідальності (логіка мережевого управління) з'являється в соціальних державах Європи як політика, спрямована на скорочення бідності та соціальної ізоляції.

Водночас до вирішення соціальних проблем на загальноєвропейському рівні долучаються інституції Європейського Союзу, діючи при цьому на субсидіарних засадах [27; 30; 102]. В. І. Сало (В. Г. Гуцель) наголошує на

тому, що формування соціальної державності в європейських країнах і поступова розбудова соціального співтовариства на рівні ЄС відбувалися паралельно як взаємообумовлені та взаємодоповнюючі процеси [26, с. 159]. Це стало можливим завдяки спільності цінностей, завдань і цілей держав-членів і Європейського Союзу в цілому, яка традиційно проголошується в установчих договорах [61, с. 81].

Соціальна політика Європейського Союзу спрямована на сприяння зайнятості, покращення умов життя та праці, забезпечення адекватного соціального захисту та боротьбу із соціальною ізоляцією. Соціальна політика, як вже зазначалося, спочатку належала до компетенції та відповідальності держав-членів ЄС, але сьогодні вона належить до спільної компетенції. Таким чином в сфері соціальної політики або Європейський Союз, або держави-члени здійснюють законодавчу діяльність і ухвалюють юридично обов'язкові акти. Це сприяє досягненню гомогенності системи права ЄС та дозволяє запобігти конфліктам та ефективно застосовувати заінтересованими сторонами принцип правової визначеності. Питання щодо того, який орган (національний чи наднаціональний) здійснюватиме відповідне повноваження, віднесене до сфери спільної компетенції, вирішуються з урахуванням вимог принципу субсидіарності. При здійсненні спільної компетенції держави-члени мають певну свободу дій. У цьому випадку запроваджується механізм співробітництва між ЄС та державами-членами [57, с. 60].

Хартія основних прав Європейського Союзу [171] (особливо після її віднесення до первинних джерел права Європейського Союзу у Лісабонському договорі) і Європейський стовп соціальних прав (EPSR), схвалений у листопаді 2017 р., надає нового імпульсу ініціативам щодо розбудови сильної соціальної об'єднаної Європи, справедливої, інклюзивної та повної можливостей.

Поєднуючи різні інтереси держав-членів ЄС, Європейська комісія намагається, з одного боку, адаптувати інструменти Європейського Союзу до

постійно мінливої політичної та економічної ситуації, а з другого – запобігти міждержавному суперництву. Метою поточних реформ, які вона ініціює, є адаптація структури ЄС до потреб ефективного вирішення проблем як внутрішніх, так і тих, що породжені міжнародним середовищем [515, с. 14].

Попри фінансову кризу, яка припала на час головування в Європейській комісії Ж. М. Баррозу (2004 – 2014 роки), в 2008 р. Європейська комісія направила Повідомлення до Європейського парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів «Поновлені зобов'язання щодо соціальної Європи: посилення відкритого методу координації для соціального захисту та соціального залучення». Відкритий метод координації було запроваджено Радою під час Лісабонського саміту Європейської ради у березні 2000 р. з метою визначення та просування найбільш ефективної соціальної політики. У період 2003–2006 років відбувалася підготовка до раціоналізації цього процесу (у 2005 р. було запроваджено соціальний відкритий метод координації). У 2008 р. Європейська комісія запропонувала посилити відкритий метод координації з питань соціального захисту та соціальної інтеграції (надалі «Соціальний ВМК») відповідно до цілей Оновленої соціальної програми [183] та висновків Ради від березня 2008 р. для покращення інтеграції економічної, соціальної політики та політики зайнятості. В Оновленій соціальній програмі зазначалася: дії в соціальній сфері насамперед є відповідальністю держав-членів і повинні здійснюватися найближче до громадян на національному та субнаціональному рівнях. Повноваження обов'язки ЄС і в соціальній сфері обмежені. Однак ЄС із його поєднанням спільних цінностей, спільних правил і механізмів солідарності має унікальні можливості для співпраці в партнерстві з державами-членами та зацікавленими сторонами та сприяння співпраці для управління соціально-економічними змінами, особливо змінами, викликаними глобалізацією та технологіями. Соціальний ВМК поширюється на сфери: викорінення злиднів та соціальної ізоляції; гарантій адекватних та стійких пенсійних систем;

забезпечення доступної, високоякісної та стійкої медичної допомоги та довгострокового догляду.

У 2010 р. Європейська комісія ухвалила стратегію «Європа 2020» [240], в якій вперше соціальну політику було поставлено в центр економічної стратегії Європейського Союзу. Це пов'язано з тим, що Європейський Союз, визначаючи та впроваджуючи свою політику та діяльність, зобов'язаний, згідно зі ст. 9 Договору про функціонування Європейського Союзу, враховувати вимоги, пов'язані зі сприянням високому рівню зайнятості, гарантуванням адекватного соціального захисту, боротьбою з соціальною ізоляцією та високим рівнем освіти, професійною підготовкою та охороною здоров'я людей [39].

У стратегії «Європа 2020» Європейський Союз визначив головні цілі та пріоритети щодо підвищення рівня зайнятості, скорочення передчасного залишення школи, збільшення частки тих, хто здобуває вищу освіту або її еквівалент і вивести щонайменше 20 мільйонів людей з бідності. Вказані цілі стали основою Стратегії розумного, сталого та інклюзивного зростання; вони формували сучасну та перспективну соціальну політику Європейського Союзу.

Наприкінці головування Ж. М. Баррозу Європейська комісія ухвалила низку важливих документів у сфері соціальної політики:

– Ініціатива соціального бізнесу (2011 р.). Громадські консультації виявили високий рівень інтересу до спроможності соціальних підприємств і соціальної економіки загалом надавати інноваційні відповіді на поточні економічні, соціальні та, в деяких випадках, екологічні виклики шляхом створення стійких робочих місць, соціальної інтеграції, покращення місцевих соціальних послуг, територіальної єдності тощо. Соціальне підприємство – це оператор соціальної економіки, основною метою якого є соціальний вплив, а не отримання прибутку для своїх власників чи акціонерів. Воно працює, надаючи товари та послуги на ринок у підприємницькій та інноваційній манері та використовує свій прибуток переважно для

досягнення соціальних цілей. Управління здійснюється відкритим і відповідальним способом і, зокрема, залучає працівників, споживачів і зацікавлених сторін, на яких впливає його комерційна діяльність [184]. Дана ініціатива спрямована на сприяння висококонкурентній соціальній ринковій економіці. Європейська комісія поставила соціальну економіку та соціальні інновації в центрі своїх проблем, як з точки зору територіальної згуртованості, так і пошуку нових рішень суспільних проблем, зокрема, боротьба з бідністю та відчуженням у рамках стратегії «Європа 2020», головної ініціативи «Союз інновацій», Європейської платформи проти бідності та соціального відчуження та Акту про єдиний ринок;

– Пакет зайнятості (2012 р.). Це набір політичних документів, що вивчають, як політика зайнятості ЄС перетинається з низкою інших галузей політики на підтримку розумного, сталого та інклюзивного зростання. Він визначає потенційні галузі працевлаштування в ЄС та найефективніші способи створення більшої кількості робочих місць для країн ЄС. Заходи пропонуються за такими напрямками:

а) підтримка створення робочих місць (прискорення створення робочих місць в економіці; використання потенціалу галузей з великою кількістю робочих місць; мобілізація коштів ЄС для створення робочих місць);

б) відновлення динаміки ринків праці (реформування ринків праці; інвестування у навички; перехід до європейського ринку праці);

в) поліпшення управління Європейським Союзом (посилення координації та багатостороннього нагляду; ефективне залучення соціальних партнерів до роботи європейського семестру; зміцнення зв'язку між політикою зайнятості та відповідними фінансовими інструментами) [186].

Та увага, яку ЄС приділяє проблемі зайнятості, пов'язаний з тим, що за статистичними даними у 2013 р. близько 26,6 мільйонів людей були безробітними в ЄС-28, в тому числі понад 19,2 мільйона в євроні. Майже

чверть економічно активних молодих людей в ЄС були безробітними: 23,4 % (5,6 млн.) в ЄС-28 і 24 % (3,5 млн.) в євросоні [178].

– Пакет зайнятості молоді (2012 р.) [181] . Цей документ містить конкретні пропозиції та заходи Європейської комісії, спрямовані на боротьбу з безробіттям серед молоді. Загальний бюджет ініціативи з працевлаштування молоді складає 8,9 млрд. євро на період 2014–2020 років. Початковий бюджет становив 6,4 мільярда євро. Однак, враховуючи постійно високий рівень безробіття серед молоді, ЄС збільшив цей бюджет у 2017, 2019 та 2020 роках на 2,5 мільярда євро у вигляді додаткових ресурсів;

– Програма «Гарантії молоді» (2013 р.) [206] спрямована на те, щоб гарантувати, що протягом 4 місяців після втрати роботи або припинення формальної освіти всі молоді люди віком до 25 років отримають якісну пропозицію: робота; безперервна освіта; учнівство чи стажування;

– Пакет соціальних інвестицій (2013 р.) [223] – це ініціатива Європейської комісії, яка сприяє соціальним інвестиціям протягом усього життєвого циклу, приділяючи особливу увагу підтримці дітей у ранньому віці та профілактичним підходам у подальшому житті. Вона містить рекомендації для держав-членів ЄС щодо стратегій інвестування у послуги з догляду за дітьми, системи довгострокового догляду, стратегії для бездомних, політику активної інтеграції та системи охорони здоров'я.

У 2013 р. Європейська комісія також направила Європейському парламенту та Раді Повідомлення «Посилення соціального виміру Економічного та валютного союзу» [178], в якому наголосила на тому, що через відкладання в наслідок політичних обставин необхідних реформи для корегування Економічного та валютного союзу Європейському Союзу і його громадянам прийшлося заплатити дуже високу економічну і соціальну ціну. Соціальний вимір ЕВС стосується здатності механізмів економічного управління та політичних інструментів виявляти, враховувати та вирішувати проблемні явища та виклики, пов'язані з зайнятістю та соціальною політикою в ЕВС. Посилення соціального виміру має допомогти всім

державам-членам ЄС реалізувати свій потенціал зростання і зайнятості, покращити соціальну згуртованість і запобігти збільшенню нерівності відповідно до Договору про заснування Європейського Союзу та стратегії «Європа 2020». Крім того було наголошено на тому, що хоча системи зайнятості та соціального забезпечення є переважно сферою відповідальності держав-членів ЄС, створення справжнього ЄВС із соціальним виміром означає розробку або посилення інструментів і механізмів зайнятості та соціальної політики в рамках існуючої системи управління. Необхідно досягти прогресу у включенні соціального виміру в нагляд за макроекономічними дисбалансами. Це також необхідно в більш широкому сенсі в рамках European Semester координації економічної політики і це може бути зроблено шляхом зміцнення існуючих рамок для координації політики зайнятості та соціальної політики.

Раз на рік під час огляду економічного та соціального прогресу кожної з держав-членів ЄС в рамках European Semester та формулювання рекомендацій для кожної держави, Європейська комісія визначає основні економічні та соціальні виклики для ЄС та єврозони. Таким чином, European Semester забезпечує належні рамки для управління та моніторингу економічних і соціальних реформ в державах-членах ЄС. Використання відкритого методу координації з питань соціального захисту та соціальної інтеграції сприяє управлінню структурними реформами у сферах соціальної політики.

Необхідність зміцнення соціального виміру європейської інтеграції та відновлення соціальної та економічної політики ЄС – особливо в євроні – стало ключовим завданням Європейської комісії під головуванням Ж.-К. Юнкера (2014 – 2019 рр.). Ця завдання набуло конкретизації у зверненні Ж.-К. Юнкера до Європейського парламенту 9 вересня 2015 р., в якому він повідомив про створення Європейської стовпа соціальних прав (EPSR) (у січні 2017 р. Європейський парламент проголосував за резолюцію на підтримку EPSR). Метою Європейського стовпу соціальних прав (EPSR)

було визнано зміцнення соціальних норм Європейського Союзу та сприяння висхідній соціальній конвергенції в країнах єврозони. Передбачалося, що EPSR розвиватиметься в зоні євро, одночасно дозволяючи іншим державам-членам ЄС приєднатися до нього, якщо вони виявлять таке бажання. Таким чином, EPSR буде спиратися на існуючі соціальні «acquis» на рівні ЄС і доповнювати їх, а принципи, що містяться в ній, будуть конкретно орієнтовані на задоволення потреб і вирішення проблем, що стоять перед зоною євро. Після свого створення «Основний компонент» має стати еталонною основою для перевірки зайнятості та соціальних показників держав-членів, що беруть участь, для стимулювання реформ на національному рівні і, конкретніше, служити компасом для відновлення конвергенції в зоні євро [180]. Ще раз до цього питання він повернувся у Повідомленні Європейської комісії 2015 р. щодо завершення формування Економічного та валютного союзу [177]. У Повідомленні Європейської комісії зазначалося, що стійкість ЄВС потребує подальшого зміцнення, щоб перезапустити процес висхідної конвергенції як між державами-членами ЄС, так і всередині суспільств, з підвищенням продуктивності, створенням робочих місць і соціальною справедливістю в основі. У 2015 р. детально обговорювалися питання зайнятості та соціального розвитку. Більшості країн-членів були надані рекомендації у цих сферах. Також наголошувалося на тому, що держави-члени повинні приділяти більше уваги внеску національних соціальних партнерів, зокрема щодо посилення їхньої відповідальності за проведення реформ. З цією метою Комісія заохочуватиме більш активне залучення соціальних партнерів до розробки національних програм реформ. Крім того, представництва Комісії в державах-членах ЄС консультуватимуться з національними соціальними партнерами.

Слід зазначити, що Ж.-К. Юнкер вважав, що реалізація Європейського стовпу соціальних прав сприятиме розвитку в ЄС висококонкурентної соціальної ринкової економіки. Фактично це ознаменувало спробу виробити новий підхід до регулювання, який повністю

враховує економічний, соціальний та екологічний вплив на місцях, щоб гарантувати, що кожна ініціатива досягає своєї мети якнайкраще [180].

Консультації, які розпочалися у зв'язку з наміром Європейської комісії розробити EPSR, переслідували низку цілей, зокрема [180]:

– проведення оцінки чинного «acquis» ЄС. Діяльність ЄС і держав-членів у сфері зайнятості повинна бути побудована таким чином, щоб сприяти переходу від економіки, заснованої на низькій вартості робочої сили, до інноваційної економіки. Ці дії повинні включати створення якісних робочих місць, підвищення продуктивності праці, приведення кваліфікацій працівників у відповідність до потреб сучасної економіки та ринку праці, розвиток галузей з найбільшим потенціалом зростання зайнятості – інформаційно-комунікаційні технології, «зелена економіка», «білі халати». Існувала потреба у визначенні того, якою мірою існуючі права реалізуються та залишаються актуальними для сучасних та майбутніх завдань, та чи не слід розглядати нові способи реалізації цих прав;

– заохочення виявлення та застосування передового досвіду та уроків соціальних інновацій;

– аналіз концепції Європейського стовпа соціальних прав (обговорення її масштабів та змісту, її ролі як частини соціального виміру ЄВС тощо).

Консультації мали допомогти державам-членам, які не входять до зони євро, визначити, чи слід їм брати участь у EPSR. В рамках означених консультацій у січні 2015 р. сім провідних європейських аналітичних центрів та фондів об'єднали свої зусилля у рамках консорціуму Vision Europe Summit для дослідження майбутнього соціальної держави, яка для багатьох громадян ЄС є основою того, що означає бути європейцем. Цінності, які лежать в її основі, – це те, що об'єднує європейські соціальні держави сильніше, ніж те, що їх роз'єднує. Учасники консорціуму дійшли висновку, що системи соціального забезпечення, вперше розроблені у повоєнні часи, повинні бути перероблені, щоб протистояти викликам сьогодення. Вони повинні враховувати масштабні суспільні трансформації, пов'язані зі старінням

населення, тіснішою глобальною економічною інтеграцією та побічними наслідками зміни клімату.

У «доповіді п'яти президентів» (2015 р.) перед Європейським Союзом було поставлено амбітне завдання: досягти соціального рейтингу «потрійного А» паралельно з досягненням «потрійного А» у фінансовому секторі. Також зазначалося, що European Semester (річний цикл координації економічної і фінансової політики ЄС) не повинен бути лише економічним та фінансовим процесом, але обов'язково має враховувати соціальний вимір Економічного та валютного союзу, зокрема через рекомендації для окремих країн [188]. Це було актуальне завдання, оскільки між 2011 і 2016 роками відбувалася поступова, але часткова «соціалізація» European Semester на рівні як основних політичних орієнтацій, так і процедури управління [523].

Разом з тим слід зазначити, що ініціатива Європейської комісії щодо Європейського стовпа соціальних прав викликала критику на рівні окремих держав-членів ЄС. Так, уряд Польщі зазначив, що він підтримує активні форми співпраці у сфері соціальних прав (наприклад, захист прав працівників, зокрема, пов'язаних з нетиповими формами зайнятості), однак стурбований тим, що запропоновані Європейською комісією європейські соціальні права базуються на прагненні уніфікувати соціальні стандарти в Європейському Союзі і можуть бути виправданням спроби нав'язати певні специфічні рішення на національному рівні¹. Встановлення жорстких соціальних стандартів призведе до ризику викривлення конкурентоспроможності держав-членів. Саме тому Польща вважає, що підвищення соціальних стандартів повинно відбуватися природним шляхом, а не нав'язуватися зверху. На думку польського уряду, в умовах, коли існують юридично обов'язкові міжнародні документи, що містять каталог соціальних прав, зокрема Хартія Європейського Союзу про

¹ The position of the Government of the Republic of Poland on European Commission's initiative: European Pillar of Social Rights.

основоположні права людини, Європейська соціальна хартія, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, основоположні конвенції МОП, прийняття Європейського стовпа соціальних прав потребує належного обґрунтування, яке б виходило за рамки політичної риторики [425].

З метою реалізації Європейського стовпа соціальних прав Європейська комісія почала діяти на декількох напрямках, а саме [180]:

- підвищена увага до соціальних питань у European Semester координації економічної політики, використання соціальних індикаторів у так званій процедурі макроекономічних дисбалансів, просування «соціального бенчмаркінгу»;

- включення соціальних цілей у флагманські ініціативи, такі як Інвестиційний план для Європи, Енергетичний союз та Єдиний цифровий ринок;

- подання стратегічного зобов'язання щодо забезпечення гендерної рівності на 2016–2019 роки;

- надання фінансової підтримки державам-членам ЄС для створення Молодіжної гарантії, яка передбачає, що всі молоді люди віком до 25 років мають отримати якісну, конкретну пропозицію протягом 4 місяців після того, як вони залишать формальну освіту або стануть безробітними;

- випуск керівних вказівок для держав-членів щодо реінтеграції довгостроково безробітних на ринок праці;

- пропозицію Європейського закону про доступність для полегшення доступу до основних товарів та послуг для людей з обмеженими можливостями на єдиному ринку;

- пропозиція про перегляд Директиви про розміщення працівників для просування принципу рівної оплати за рівну працю в тому самому місці.

Соціальні питання є пріоритетом і Європейської комісії під головуванням У. фон дер Ляйєн (2019 – 2024 рр.). Соціальна спрямованість політики Європейської комісії була відображена вже в передвиборчій

програмі У. фон дер Ляйєн. Зокрема було наголошено на меті ЄС – кліматично нейтральна та здорова планета. Реалізація цієї мети може бути досягнута завдяки сильній та стійкій соціальній ринковій економіці. Підкреслювалося, що унікальна європейська модель соціальної ринкової економіки дозволяє нашій економіці розвиватися, а бідності та нерівності – зменшуватися. Це засвідчує те, що соціальна справедливість і добробут стоять на першому місці [126].

20 червня 2019 р. Європейська рада погодила порядок денний Європейського Союзу на наступні п'ять років. «Новий стратегічний порядок денний на 2019-2024 роки» визначає пріоритетні галузі, які направлятимуть роботу Європейської ради та забезпечуватимуть керівництво для робочих програм інших інститутів Європейського Союзу. Серед шести пріоритетів Комісії на 2019–2024 роки слід звернути увагу на такі [122]:

1) Європейський зелений курс: Європа прагне стати першим кліматично-нейтральним континентом, ставши сучасною, ресурсо-ефективною економікою.

2) Європа, готова до цифрової ери: цифрова стратегія ЄС щодо розширення можливостей людей за допомогою технологій нового покоління.

3) Економіка, яка працює для людей: створити більш привабливе інвестиційне середовище та зростання, яке створить якісні робочі місця, особливо для молоді та малого бізнесу.

У Стратегії наголошується на тому, що перехід до більш екологічного, справедливого та інклюзивного майбутнього спричинить короткострокові витрати та проблеми. Це пояснює, чому так важливо супроводжувати зміни та допомагати спільнотам та окремим людям адаптуватися до нового світу. Це потребує пильної уваги до соціальних питань. Європейська рада вважає, що нерівність, яка особливо торкається молодих людей, є серйозним політичним, соціальним та економічним ризиком, крім того, розвивається поколінські, територіальні та освітні відмінності і виникають нові форми

ізоляції. Європейський стовп соціальних прав має реалізовуватися на рівні ЄС та держав-членів з належним обліком відповідних компетенцій [156].

Європейський стовп соціальних прав, який є результатом спільних зусиль інститутів ЄС, національної, регіональної та місцевої влади, соціальних партнерів та громадянського суспільства, – це не просто декларація намірів Європейського Союзу. 4 березня 2021 р. Європейська комісія представила План дій щодо повної реалізації Європейського стовпа соціальних прав [249], перетворюючи задекларовані у ньому принципи на конкретні дії ЄС на благо своїх громадян, а також підтримуючи процес відновлення після пандемії COVID-19. У ньому позначені три цілі на рівні ЄС, які мають бути досягнуті до 2030 року і які допоможуть спрямовувати національну політику та реформи:

- до 2030 р. щонайменше 78 % населення ЄС віком від 20 до 64 років повинні мати роботу. За рівня зайнятості в ЄС у 73,1 % у 2019 р. цільовий рівень зайнятості в Європі на 2020 рік у 75 % було майже досягнуто. Незважаючи на всі зусилля ЄС, криза Covid-19 зупинила шестирічний позитивний прогрес у сфері зайнятості: до третього кварталу 2020 р. рівень зайнятості склав 78,3 % серед чоловіків та 66,6 % серед жінок;

- щонайменше 60 % всіх дорослих повинні брати участь у навчанні щороку;

- до 2030 р. кількість людей, яким загрожує бідність чи соціальна ізоляція, має скоротитися щонайменше на 15 мільйонів, зокрема як мінімум на 5 мільйонів дітей.

Позицію Європейської комісії підтримує і Європейський парламент. У Резолюції про сильну соціальну Європу для справедливих переходів (17 грудня 2020 р.) він підкреслив, що прогрес на шляху до сталої, справедливої та інклюзивної соціальної Європи потребує твердої спільної прихильності як до просування Порядку денного ООН на період до 2030 року, так і реалізації та матеріалізації принципів та прав, що містяться в «Європейському стовпі розвитку», тобто соціальних прав [248].

На виконання завдань Нового стратегічного порядку денного на 2019-2024 роки Європейська комісія ухвалила протягом 2020 – 2023 років низку документів:

– новий план дій у сфері соціальної економіки (грудень 2021 р.) [157]. У плані дій Комісія запропонувала конкретні заходи, які допоможуть мобілізувати весь потенціал соціальної економіки, ґрунтуючись на результатах Ініціативи соціального бізнесу 2011 року та Ініціативи із запуску та розширення 2016 року. Організації соціальної економіки – це організації, які ставлять соціальні та екологічні цілі на перше місце, реінвестуючи більшу частину свого прибутку назад в організацію. У Європі існує 2,8 мільйона підприємств соціальної економіки, в яких зайнято 13,6 мільйона осіб та пропонують рішення ключових проблем у наших суспільствах. Вони охоплюють широкий спектр секторів та форм: від послуг з догляду до переробки; від кооперативів до соціальних підприємств. У 2022 р. Європейська комісія створила Європейський центр компетенції соціальних інновацій. У 2023 р. Комісія запустила новий Портал соціальної економіки ЄС, щоб гарантувати, що суб'єкти соціальної економіки зможуть знайти всю необхідну їм інформацію в одному місці про фінансування ЄС, політику, навчання та ініціативи;

– нова та посилена Стратегія прав людей з обмеженими можливостями на 2021–2030 роки. Незважаючи на прогрес, досягнутий за останнє десятиліття, люди з обмеженими можливостями в ЄС, як і раніше, стикаються зі значними перешкодами і зазнають більш високого ризику бідності та соціальної ізоляції (87 мільйонів людей у ЄС мають інвалідність. З них: більше 50 % почуваються дискримінованими; 50,8 % працюють; 40,9 % не можуть покрити непередбачені витрати; більше 1 мільйона чоловік віком до 65 років живуть в установах [491]). Стратегія спрямована на досягнення прогресу в усіх сферах Конвенції Організації Об'єднаних Націй про права інвалідів як на рівні ЄС, так і на рівні держав-членів. Стратегія передбачає наступні флагманські ініціативи: AccessibleEU (база знань, що містить

інформацію та передовий досвід забезпечення доступності у всіх секторах); Європейська карта інвалідності, яка поширюватиметься на всі країни ЄС; Рамкова програма надання передових соціальних послуг для людей з обмеженими можливостями; Пакет заходів щодо покращення становища людей з обмеженими можливостями на ринку праці; Платформа інвалідів; Оновлена кадрова стратегія Європейської комісії, включаючи дії щодо заохочення різноманіття та інтеграції людей з обмеженими можливостями [495];

– Стратегічна рамкова програма з охорони праці та техніки безпеки на 2021–2027 роки [179], яка визначає ключові пріоритети та дії щодо покращення здоров'я та безпеки працівників, враховуючи швидкі зміни в економіці, демографії та моделях праці;

– На період 2021–2027 років інститути ЄС інтегрували Ініціативу щодо зайнятості молоді до Європейського соціального фонду плюс (ESF+), зберігши при цьому акцент на зайнятості молоді. Усі держави-члени ЄС повинні будуть інвестувати відповідний обсяг своїх ресурсів ESF+ у цільові дії та структурні реформи для підтримки зайнятості, освіти та навчання молоді;

– Пропозиція Директиви Європейського Парламенту та Ради щодо покращення умов праці в роботі на платформі [429] (Європейський парламент і Рада погодили свою позицію щодо проекту цієї директиви у 2023 р.). Пропонована Директива підтримує реалізацію Європейського плану дій із забезпечення соціальних прав. Конкретними завданнями, за допомогою яких вирішуватиметься спільна мета, є:

1) гарантувати, що люди, які працюють через платформи, мають (або можуть отримати) правильний статус зайнятості з урахуванням їх фактичних відносин з цифровою платформою праці та отримують доступ до застосовних прав на трудову та соціальний захист;

2) забезпечити справедливість, прозорість та підзвітність в алгоритмічному управлінні в контексті роботи платформи;

3) підвищити прозорість, відстежуваність та поінформованість про події в роботі платформ, а також покращити дотримання застосовних правил для всіх людей, які працюють через платформи, у тому числі тих, хто працює через кордони.

Проведений аналіз засвідчує, що у пост лісабонський період соціальна політика визнається одним з пріоритетів діяльності кожного складу Європейської комісії, що дозволяє характеризувати Європейський Союз як соціальну Європу.

2.3. Європейська соціальна модель як результат конвергенції національних моделей соціальної держави

В установчих договорах Європейського Сюзу чітко закріплено соціальний вимір європейської інтеграції. Римський договір (1957 р.), а згодом Єдиний європейський акт (1986 р.), Хартія ЄС про основні права (2000 р.) заклали правові основи свободи пересування трудящих і дотримання їхніх прав, призвели до створення Європейського соціального фонду і дали поштовх формуванню загальноєвропейського законодавства у соціальній сфері. Соціальна місія та цілі об'єднаної Європи набули закріплення у Лісабонському договорі (2007 р.) (стаття 3 ДЕС та Розділ X «Соціальна політика» Договору про функціонування Європейського Союзу [39]). Завдяки міжурядовій співпраці в рамках Ради ЄС та діяльності Європейської комісії протягом кількох десятиліть сформувався блок вторинного законодавства ЄС у сфері захисту та розширення соціальних прав громадян.

Європейська інтеграція забезпечила Європі не лише майже вісімдесят років миру, але й економічний та соціальний прогрес. Центральним, основним принципом побудови і функціонування Європейського Союзу є принцип солідарності та згуртованості: економічне зростання має сприяти підвищенню загального соціального добробуту, а не обмежуватися задоволенням окремих сегментів суспільства.

Концепція Європейської соціальної моделі (ЕСМ) почала розроблятися за часів президентства J. Delors в Європейській комісії у середині 1980-х років (можна припуститись думки, що на погляди J. Delors вплинули розробки його радника з економічних питань M. Emerson, який опублікував разом з A. Dramais монографію, в якій висловив припущення про існування у європейських країн власної, відмінної від США, соціально-економічної моделі [231]) та офіційно була представлена у 1994 р. у Білій книзі «Європейська соціальна політика – шлях до Союзу» [242]. Формулювання цієї концепції прагнуло підкреслити цінності рівності, перерозподілу та оптимізації ресурсів, а також окреслити політичну модель соціальної держави, яка існує у більшості «старих» країн Європейського Союзу. Прихильники ЕСМ розглядали її як інструмент зміни балансу місії ЄС, яка переважно полягала у розвитку єдиного ринку в об'єднанні Європі [401, с. 70], а також з позиції забезпечення стійкості Європейського економічного та валютного союзу. Як зазначає F. Vandebroucke, «надмірні соціальні дисбаланси» загрожують валютному союзу так само, як і «надмірні економічні дисбаланси»; запобігання та боротьба з надмірним соціальним дисбалансом (ці дисбаланси – це не просто «схожі проблеми» у групі країн-членів із поганими показниками: вони мають бути предметом загального занепокоєння для всіх членів єврозони) передбачає досягнення оперативного консенсусу щодо соціальної моделі, якою мають наслідувати європейські соціальні держави [497].

Головування J. Delors в Європейській комісії сприяло популяризації ідеї соціальної Європи. Позиція J. Delors сприяла розширенню бюджету ЄС

та збільшенню видатків ЄС на згуртованість, структурні фонди та промислову політику, а також запровадження Соціальної хартії. Добробут було запропоновано розглядати як інвестиції у населення в контексті підвищення національної конкурентоспроможності. Такий підхід виправдовував більш значну роль держави у субсидуванні розвитку навичок як інструменту, що робить людей гнучкими і водночас надає національній економіці більшої конкурентоспроможності [396]. Водночас ці кроки не могли забезпечити побудову повноцінного європейського соціального простору з новою нормативною базою.

За часів головування J. Delors у Європейській комісії концепція Європейської соціальної моделі почала адаптуватися до вимог законодавства ЄС, насамперед до Хартії Співтовариства про основні соціальні права трудящих (1989 р.), в якій був закріплений принцип субсидіарності, за допомогою якого політика Союзу доповнює у соціальній сфері дії держав-членів [102]. Відтоді головною метою розбудови соціальної Європи стало формування більш рівноправного суспільства: гарантувати увесь комплекс прав людини, покінчити зі злиднями, забезпечити надання основних послуг та дохід, який дозволить кожному громадянину ЄС жити гідно.

Ідея стосовно формування ЄСМ стала частіше фігурувати в політичних дебатах в Європейському Союзі, зокрема між представниками профспілок та роботодавців [485] щоб у широкому сенсі довести переконаність у тому, що економічний прогрес та соціальний прогрес неподільні. Європейська конфедерація профспілок визначила п'ять основних елементів Соціальної Європи:

- 1) фундаментальні соціальні права, включаючи свободу об'єднань, право на страйк, захист від необґрунтованого звільнення, справедливі умови праці, рівність та недискримінацію;

- 2) соціальний захист, що надається через високорозвинені універсальні системи та заходи перерозподілу багатства, такі як мінімальний дохід чи прогресивне оподаткування;

3) соціальний діалог з правом укладання колективних договорів, на представництво та консультації працівників, а також національні та європейські виробничі ради;

4) соціальне регулювання та регулювання зайнятості, що охоплює, наприклад, здоров'я та безпеку, обмеження робочого часу, відпустки, охорону праці та рівні можливості;

5) відповідальність держави за повну зайнятість, за надання послуг, що становлять спільний інтерес, а також за економічну та соціальну згуртованість [484].

Я. Надольська та І. Павленко відзначають, що групи інтересів є неодмінними складовими інтеграції. Вони набувають транснаціональної орієнтацію, інтегруючись та трансформуючись у транснаціональні структури. Вони підтримують процес інтеграції, тому що бачать переваги його розвитку для досягнення своїх власних цілей. З цієї точки зору групи інтересів є союзниками Європейської комісії та одним з найважливіших двигунів інтеграції [49].

Отже, прагнення сформувати Європейську соціальну модель – це не лише привід для академічних дискусій і пошуків, але й насамперед питання політичної актуальності з точки зору європейської інтеграції. З цього приводу слід зазначити, що Європейська комісія зробила пряме посилення на «Європейську соціальну модель» з метою просування спільного порядку денного соціальної політики та залучення соціального партнера до цього процесу [224, с. 1].

Як вже зазначалося раніше, G. Esping-Andersen з групою однодумців у 2001 р. поряд з чотирма європейськими моделями соціальної держави згадав Європейську соціальну модель, хоча й не описали її характерні риси. Проблема формування Європейської соціальної моделі з того часу обговорюється науковцями держав-членів ЄС В. Ebbinghaus [224], А. Nemerijck [305], А. Sapir [448], F. W. Scharpf [449] та багато інших. Попри

це єдиного офіційно прийнятого і визнаного всіма державами-членами ЄС терміна ЄСМ не вироблено.

Серед вітчизняних дослідників розробку цієї проблеми започаткував В. І. Сало (В. Г. Гуцель) [26], М. Г. Окладна і Х. С. Якименко [51], ідеї яких були розвинені в працях І. В. Яковюка [52], В. О. Гайдамаки [8; 14], Е. Гідденс [16], О. С. Головащенко [18; 21; 24], Н. Б. Ларіна [43], О. І. Ткача [69] та ін. Проте слід зазначити, що наукові розробки згаданих авторів все ж не дають комплексного бачення ані змісту ЄСМ, ані особливостей функціонування національних моделей соціальної держави в умовах формування Європейської соціальної моделі. Вітчизняні науковці, досліджуючи це питання, звертають увагу на те, що інструментом ЄСМ є соціальна політика [43, с. 241; 69, с. 89].

Єдиної ідеальної умови розвитку держави і суспільства не існує, а отже, відсутня і єдина мета розвитку. Відповідно, ідея «соціальної якості» («social quality»), яка закладена в соціальній природі людства (люди прагнуть брати участь у соціальному, економічному та культурному житті різних спільнот в умовах підвищення їхнього добробуту та індивідуального потенціалу [135]), на думку європейських вчених, має бути одним із інструментів в руках політиків для вимірювання соціального та економічного прогресу. Поняття соціальної якості було введено у науковий обіг в 1977 р. як альтернатива економічному зростанню і як міра соціально-економічного прогресу. При цьому ідея соціальної якості не тотожна ідеї якості життя [503]. 10 червня 1997 р. в Амстердамі група європейських вчених презентували Амстердамську декларацію про соціальну якість Європейського Союзу, яку підтримали згодом понад 1000 вчених. В Декларації зазначалося, що в умовах глобалізованої економіки конкурентоспроможність повинна йти разом з просуванням соціальної згуртованості та реалізацією повного потенціалу кожного громадянина Європи. Зміст соціальної якості розкривався фактично через широкий

перелік прав, головне місце серед яких було приділено соціально-економічним і екологічним правам [119].

Одним з перших «соціальну якість використало як керівний принцип для оцінки своєї політики Міністерство добробуту та спорту Нідерландів. З 2000 р. Європейська комісія включила посилення на соціальну якість та «якість» при обговоренні ключових тем європейської соціальної політики [503].

Дослідники відзначають, що скорочення соціально-економічних прав часто залежить від конкретної конфігурації політичної системи держави. Існують випадки, коли ліві уряди виявляються більш успішними, ніж праві, у політиці скорочення таких прав [113]. У деяких країнах важливу роль у координації наряду реформ відіграють соціальні партнери, зокрема профспілки, асоціації пенсіонерів тощо («соціальні пакти»), які призводять до скорочення соціальної допомоги. Загалом слід визнати, що питання передумов укладання таких «соціальних пактів» та ролі соціальних партнерів у цьому процесі є малодослідженим, особливо в порівняльному контексті [174].

Нормативний вимір використовується для визначення прийняттого рівня соціальної якості в конкретній країні чи регіоні. Що стосується інституційних змін і процесів, то соціальна якість не надає переваги якомусь конкретному способу її забезпечення.

Селективна європеїзація функцій держави в рамках ЄС призвела до ситуації, коли тривалий час не лише не сприймалася ідея поширення інтеграції на соціальну сферу, але й реалізовувалася політика, що певним чином перешкоджала функціонуванню соціальної державності в державах-членах ЄС. Це пов'язано з тим, що Європейський Союз був і залишатиметься насамперед економічним проектом. Відтак виключно соціальною Європейська соціальна модель не може бути, оскільки фундаментальним чином залежить від економічного добробуту та перерозподілу доходів [16, с. 7]. Як наслідок, з самого початку інтеграції виникла конституційна

асиметрія між політикою, що спрямована на забезпечення ефективності ринку, та політикою, що сприяє рівності та соціальному захисту населення. В результаті соціальні держави в ЄС виявилися юридично та економічно обмежені вимогами лібералізації та законодавства про конкуренцію. Європейська соціальна політика, яка первісно (починаючи з 1970-х рр.) була підпорядкована цим вимогам (у резолюції Європейського Парламенту щодо Білої книги «Європейська соціальна політика – шлях до Союзу» (1994 р.) робився наголос на тому, що ЄСМ базується на соціальній ринковій економіці [439]), політично ускладнила функціонування національних моделей соціальної політики, які відрізняються не лише рівнями економічного розвитку, але, що значно важливіше, своїми нормативно закріпленими соціальними стандартами та інституціональними структурами [449, с. 645–648]. Як відомо, держави-члени єврозони втратили можливість самостійно здійснювати емісію грошової маси, девальвувати чи револьвувати валюту, змінювати ставки рефінансування відповідно до поточної економічної ситуації в країні, крім того через європейські правові обмеження значно скоротилася здатність національних урядів впливати на зайнятість і зростання економіки. Створення Єдиного внутрішнього ринку, в рамках якого функціонує простір чотирьох свобод, зокрема свободи вільного пересування, породжує для окремих держав-членів проблему напливу мігрантів, а отже зайвого навантаження на бюджет. Відповідно у окремих держав-членів ЄС виникає спокуса вплинути на процес притоку мігрантів шляхом зниження національних соціальних стандартів. Також слід звернути увагу на те, що дотримання економічного критерію набуття членства в ЄС, а також входження до складу Економічного і валютного союзу ЄС створює проблеми для функціонування соціальної держави, які вимушені проводити політику жорсткої економії.

Ситуація почала змінюватися після підписання Єдиного європейського акту (1987 р.) [456], завдяки якому соціальна політика ЄС була визнана одним з ключових інструментів інтеграції, оскільки було

встановлено, що успіх створення Єдиного внутрішнього ринку залежить від соціального виміру. Це пояснюється тим, що спільнота, яка склалася в рамках Європейських співтовариств, почала презентувати себе як соціально-політичну цивілізацію нового типу, основу якої становлять демократії європейського зразка, соціально орієнтована ринкова економіка, правова і соціальна держава [500, с.12; 52].

Одна з небагатьох спроб дати визначення ЄСМ була зроблена на саміті в Ніцці (2000 р.), на якому було наголошено, що «Європейська соціальна модель із її розвиненими системами соціального захисту має лежати в основі переходу до економіки знань», а також висловлено припущення, що Європейська соціальна модель впливає із «загального ядра цінностей», що стосуються забезпечення високого ступеня соціального захисту, визнання важливості діалогу між соціальними партнерами та необхідності сприяння соціальній згуртованості як найважливішого елемента процесу європейської інтеграції [189]. Відповідно до такого підходу ЄСМ представляє собою щось більше, аніж сукупність понад 70 директив та інших законодавчих інструментів, які спрямовані на вплив на європейську соціальну політику переважно у сферах трудового права, рівних можливостей на робочому місці, гігієни та безпеки праці та вільного пересування робочої сили [512, с. 10–11].

З моменту свого створення Європейський Союз послідовно позиціонував себе не лише як політичний та економічний, але й як соціальний союз, як провісник соціальної Європи. Було висунуто тезу, згідно з якою ЄС відрізняється від решти світу своєю Європейською соціальною моделлю, завдяки якій об'єднана Європа має особливі соціальні якості. Соціальний прогрес та соціальна згуртованість посіли важливе місце у порядку денному ЄС, доповнюючи політичну та економічну інтеграцію. Високі соціальні стандарти захищаються як з нормативної, так і економічної точки зору, стверджуючи, що продумана соціальна політика – це ефективна економічна політика. Така соціальна самооцінка ставить ЄС на високу

моральну позицію та впливає на його ставлення до решти світу. Європейський Союз став претендувати на нормативну роль, яка включає зовнішнє поширення своїх соціальних цінностей та стандартів з метою підвищення соціальних стандартів у третіх країнах. Європейська комісія керується тезою про те, що ЄС зобов'язаний не лише перед своїми громадянами та громадянами нових держав-членів, а також перед своїми нинішніми та майбутніми сусідами забезпечувати постійну соціальну згуртованість та економічний динамізм [334].

Щоб реалізувати своє бачення «соціальної Європи у глобальній економіці», Європейський Союз, на думку S. Gstohl, прагне не лише модернізувати Європейську соціальну модель, а й «розповсюджувати за межами Союзу цінності та досвід ЄС, моделі розвитку, що поєднують економічне зростання та соціальну справедливість». Хоча ця соціальна модель «не може бути просто перенесена до інших частин світу», Європейська комісія вважає, що деякі аспекти становлять інтерес для країн-сусідів ЄС. Комісія проголосила «включення європейської соціальної моделі до зовнішнього діалогу та заходів на двосторонньому, регіональному та багатосторонньому рівні» метою зовнішніх відносин і прагне співпраці з цього питання «насамперед із країнами-кандидатами, державами-сусідами та іншими країнами», а також з міжнародними організаціями, такими як МОП, ОЕСР та ООН, а також з організаціями, які займаються економічним управлінням (МВФ, Світовий банк, СОТ), щоб краще враховувати соціальні аспекти глобалізації та соціальну основу сталого розвитку» [277].

У 2015 р. своє бачення Європейської соціальної моделі висловила Парламентська асамблея Ради Європи, на думку якої, це набір спільних принципів із різними виразами, характерними для окремих країн на всьому континенті [144, с. 478]. З концептуальної точки зору, зазначає J. Bilbao-Ubillos, ЄСМ представляє собою історичну спробу створити в Європі систему рівних можливостей з економічним зростанням, засновану на добре розвиненій державно-фінансованій системі соціального захисту, відносно

високому податковому тягарі з компонентом прогресивного оподаткування, високому рівні соціальної згуртованості та справедливості у розподілі доходів, високому рівні відносно якісної зайнятості, регулятивному втручанні у функціонуванні ринку праці та постійному соціальному діалозі між соціальними суб'єктами щодо соціально-економічних умов [144]. У подальшому запровадження й розвиток ЄСМ розглядалося в контексті політичної легітимізації та інституціоналізації ЄС як наднаціональної моделі управління [85; 91; 320, с. 239].

Слід зазначити, що за умов, коли емпірично доведено, що соціальні держави європейських країн еволюціонують, критичного значення набуває відповідь на питання: сходяться вони до однієї соціальної моделі чи, залежно від національного шляху, розходяться, рухаючись за своїми власними особливими напрямками розвитку, забезпечуючи тим самим збереження різних соціальних моделей? Більшість дослідників вважають, що існування ЄСМ стало можливим саме завдяки тому, що різні моделі соціальної держави європейських країн демонструють поступовий рух до зближення [293], а окремі автори наголошують на тому, що Європейська соціальна модель навіть виступає засобом модернізації європейських соціальних держав (С. Annesley [124], J. Hopkin, D. Wincott [312], В. Strath [469], В. Swedenborg [473]) та їх європеїзації (S. Kuhnle [345], J. Kvist, J. Saari [346]). І навіть більше – окремі автори (J.-C Barnier [131], Н. Jorgensen, Р. К. Madsen [323], R. Rogowski [441], I. Schmidt [450]) відзначають роль ЄСМ у зближенні політики всередині ЄС. Це стало можливим завдяки тому, що в основу їх покладено спільні риси, такі як загальні інститути та цінності, а їх функціонування спирається на систему таких загальних принципів, як антидискримінація, рівні можливості, повна зайнятість, державні послуги, регіональна згуртованість, соціальний діалог, соціальна інклюзивність, транснаціональна соціальна політика та інструменти, справедлива заробітна плата, участь працівників та права трудящих тощо [498]. Як наслідок чотири європейські моделі соціальних держав змогли сформувати «європейський

соціальний ландшафт», за умов якого формується Європейська соціальна модель [314]. На думку колишнього глави СОТ Р. Ламу, саме Європейська соціальна модель разом з європейською економічною моделлю є втіленням «європейського способу життя» і «цивілізованою версією глобалізації», виступає ядром європейської інтеграції [347].

Відсутність чіткого визначення Європейської соціальної моделі (у дискусіях ЄСМ часто розглядається як поняття, що саме собою розуміється, а отже не потребує уточнення свого змісту) і теоретичної глибини «соціального» компоненту в ній [504] зумовлена потужним тяжінням економічної політики ЄС до неолібералізму [192, с. 2]. Це пояснює, чому досі періодично висловлюються сумніви з приводу правомірності інтеграції в соціальній сфері: її опоненти вважають ЄСМ «оспорюваним ідеалом» [508], політичною, а не науковою конструкцією, яку правомірно застосовувати лише до «старих» держав-членів ЄС [504, с. 218].

Перше легальне визначення Європейської соціальної моделі ми зустрічаємо у підготовленій Європейською комісією в 1994 р. Білій книзі «Європейська соціальна політика – шлях до Союзу» [250]. У цьому документі викладається максимально абстрактне бачення ЄСМ – вона трактується через систему спільних цінностей держав-членів, а саме: демократію, особисті свободи, ринкову економіку, економічний і соціальний добробут, соціальну згуртованість, колективні переговори, високий загальний рівень життя, соціальний діалог, рівність можливостей для всіх, адекватне соціальне забезпечення і солідарність з людьми, що опинилися в складній життєвій ситуації.

В літературі можна зустріти й інші підходи до визначення Європейської соціальної моделі, в яких робиться наголос на тому, що ЄСМ – це транснаціональне явище; динамічний європейський проект, що розвивається, який є інструментом для модернізації/адаптації до економічних умов, що змінюються; інструмент для єднання і формування європейської ідентичності; система загальних поглядів і принципів з приводу різних

соціальних питань та їхнього значення для розбудови Європейського Союзу; набір правил і методів ЄС і держав-членів; розкриття його змісту через мету: досягнення повної зайнятості, адекватного соціального захисту і рівності; потенційний механізм «колективного захисту» існуючої архітектури соціального регулювання в державах-членах перед обличчям зовнішнього тиску, спрямованого на порушення прав трудящих на національному рівні (M. Jepsen, A. S. Pascual [320], R. Hyman [316], D. Vaughan-Whitehead [498], F. W. Scharpf [449], J. M. Servais [455]).

Уточнення змісту ЄСМ та її розбудова на практиці ускладнюється існуванням в межах ЄС різноманітних національних режимів, інститутів і соціальних стандартів. Попри це у держав-членів ЄС, насамперед у «старих» державах-членах, можна виділити певні спільні підходи, які можна вважати їхнім спільним здобутком (при цьому їх реалізації в кожній країні може мати свої особливості), завдяки яким вони будуть відрізнятися від соціальних держав з інших регіонів світу. Так, до спільних підходів ЄСМ окремі автори відносять: значне базове соціальне забезпечення для усіх громадян, відносно егалітарний розподіл доходів, узгоджені домовленості про заробітну плату тощо (M. Ferrera, A. Hemerijck, M. Phodes [260], J. Visser [499], J. Grahl, P. Teague [283]).

Слід зазначити, що процес формування Європейської соціальної моделі відбувався б набагато простіше і швидше, якщо б батьки-засновники Європейських співтовариств в 1956 р. сприйняли пропозицію прем'єр-міністра Франції G. A. Mollet, підтриману французькими промисловцями, про те, що гармонізація соціальних норм та фіскальних обтяжень повинні стати передумовою інтеграції промислових ринків. Позиція Франції під час переговорів з приводу Римського договору свідчить про те, що Франція була не єдиною країною, яка закликала до соціальної гармонізації. Однак, в той час як країни Бенілюксу вимагали гармонізації соціальної політики країн-учасниць, Франція закликала до гармонізації трудового законодавства,

стверджуючи, що розбіжності в існуючих національних нормативних актах призводять до нерівних умов конкуренції [471, с. 85].

Можна припуститися думки, що в цьому випадку соціальні політики шести держав-засновниць Європейських співтовариств, які представляли собою варіації моделі соціального забезпечення Бісмарка, було б набагато простіше гармонізувати, аніж змістовно і структурно неоднорідні соціальні політики п'ятнадцяти держав, коли виникла ідея запровадження ЄСМ [449, с. 646]. Соціальні стандарти і рівень соціального захисту, який прийнятний для одних європейських країн, вочевидь не може бути забезпечений іншими державами-членами ЄС. Так, наприкінці 1990-х рр. ВВП на душу населення по паритету купівельної спроможності в Данії був вдвічі більше ніж в Греції і в три-шість разів вище за країни Центральної і Східної Європи (за виключенням Словенії) [338]. Крім того, слід враховувати, що розвиток процесу європейської інтеграції до 1973 р. виключно в межах континентальної Європи призвів до того, що соціальна політика держав-членів та Європейських Співтовариств в цілому була тісно пов'язана з комбінованим соціально-християнсько-демократичним розумінням ролі держави та ринку у сприянні економічному зростанню, повній зайнятості, адекватній оплаті праці, політиці зайнятості та соціального захисту поза сферою зайнятості [161], що ускладнило її узгодження з соціальною політикою Великої Британії після її вступу. Справа в тому, що в ЄС склався певний симбіоз моделей капіталізму, систем загального добробуту та виробничих відносин, що визначаються насамперед національними умовами, соціальними та економічними структурами, які, переплітаючись, надають певної інерційності їх розвитку, що перешкоджає радикальним структурним змінам протягом другої половини ХХ ст. в Європейському Союзі. В результаті під тиском глобалізації відбувається не руйнування, а поступова гібридизація національних моделей капіталізму, систем загального добробуту і виробничих відносин [145, с. 14–15].

Успішне функціонування Європейської соціальної моделі значною мірою залежить від реалізації принципів конвергенції (економічного та соціального вирівнювання держав-членів ЄС) та гармонізації національних систем соціального захисту [52, с. 20]. Розширення Європейського Союзу призводить до певного конфлікту між «старими» та «новими» членами ЄС через конкуренцію на ринку праці, який значно загострився через міграційну кризу.

Соціальний демпінг легальних мігрантів з країн Центральної та Східної Європи (ЦСЕ) та мігрантів з-поза меж ЄС підриває фінансову спроможність соціальної держави в найбагатших державах-членах Європейського Союзу. У 2008 р. Європейський парламент був змушений прийняти спеціальну резолюцію, яка закликала національні уряди до спільної роботи з метою обмеження соціального демпінгу між державами-членами ЄС [170; 247].

Європейський Союз має обмежені правові та інституційні можливості безпосередньо впливати на соціальну політику держав-членів, особливо тих, що не входять до єврозони. ЄСМ передбачає координацію соціальної політики держав-членів ЄС. Уникнення гармонізації умов життя та праці зумовлене відсутністю спільного бачення шляхів подолання значного розриву між соціальними стандартами держав-членів ЄС. J. Maciejewska з цього приводу зазначає, що самі по собі європейські стандарти – керівні засади національної політики – не є проблемою. Але коли органи, які контролюють їхню реалізацію, найчастіше керуються виключно соціальними установками, претендують і на виключне право їхньої інтерпретації, виникає принципова проблема – хто визначає пріоритети соціальної політики [370].

Не в інтересах більш розвинених держав-членів встановлювати нижчі стандарти на рівні ЄС (так, моделі соціальної політики Данії та Нідерландів є більш прогресивними, ніж у більшості держав-членів ЄС, принаймні у сфері трудового права. Однак гнучкість соціальної політики ЄС з початку 2000-х років не означає, що данський або нідерландський підходи були прийняті рештою держав-членів ЄС. Більше того, в результаті такої гнучкості

стандартні трудові договори в деяких державах-членах погіршилися, в результаті чого вони гарантують менше соціальних прав і забезпечують менший захист зайнятості [283, с. 682]) або визнавати свої національні стандарти загальноєвропейськими. В останньому випадку це перекладе на країни-донори фінансовий тягар приведення соціальних стандартів менш розвинених держав-членів ЄС до європейського рівня.

Формально одним із можливих шляхів поглиблення інтеграції у соціальній сфері може стати механізм «поглибленої співпраці» (прояв методу диференційованої інтеграції), в рамках якого група держав-членів ЄС з приблизно схожими інститутами соціальної держави, які страждають від подібних соціальних проблем, переходила б від координації соціальної політики до гармонізації соціального законодавства. Очевидно, що прийняття спільного рішення в рамках однорідної групи соціальних держав є більш вірогідним, ніж для всіх держав-членів ЄС. Однак, хоча цей механізм співпраці передбачений установчими договорами, держави-члени ставляться до нього з певним упередженням і не поспішають його використовувати.

Слід зазначити, що Європейська соціальна модель – це явище, яке є чутливим до широкого спектру викликів (фінансова криза (2008 р.), Brexit, міграційна криза (2015 р.), пандемія COVID-19 (2020 р.)), оскільки політика жорсткої економії та структурні реформи (головна мета таких реформ полягає в тому, щоб змінити інституційну структуру, що регулює питання зайнятості та соціального забезпечення, а також інші аспекти економіки), ухвалені під час тієї чи іншої кризи, ставлять під загрозу функціонування Європейської соціальної моделі [307], змушуючи її перебувати в стані постійної адаптації до нових викликів [111; 307]. Лісабонська стратегія (2000 р.), яка являла собою більше неоліберальну програму, аніж план оновлення європейської соціальної моделі (Лісабонська стратегія все ж передбачала модернізацію ЄСМ, інвестування в людей і боротьбу з соціальною ізоляцією поряд з підтриманням здорових економічних перспектив і сприятливих перспектив зростання шляхом застосування відповідних комбінацій

макроекономічної політики), робила наголос на необхідності структурних реформ, щоб зробити Європу найбільш конкурентоспроможною економікою до 2010 р.

Голова Європейського центрального банку М. Драгі в інтерв'ю Wall Street Journal у лютому 2012 р. заявив, що Європейська соціальна модель «пішла в минуле» [402], схожі думки висловлюють й окремі дослідники. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття науковцями і політиками розроблялися концепції «конкурентної держави» [272; 167–169] або «шумпетеріанської держави загального добробуту» [321; 415], які розглядалися в контексті еволюції держави загального добробуту. «Конкурентна держава» поєднувала в собі ідеї процвітання та конкурентоспроможності, притаманних скандинавським моделям держави добробуту. Перехід до «конкурентної держави» міг супроводжуватися як радикальною зміною старих інститутів і наповненням їх новими функціями, так і без таких змін (інститути держави загального добробуту модифікуються під «конкурентну державу»), як це було в Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії та Швеції. Але «конкурентна держава» не була різновидом держави загального добробуту і навіть не асоціювалася з національною суверенною державою як такою. Якщо держава загального добробуту виховує почуття національної ідентичності, солідарності через політику культурної та етнічної гомогенізації та асиміляції меншин, то «конкурентна держава» байдужа до ідентичності, вона базується на прагматичній уніфікації та заохочує соціальне, культурне та етнічне розмаїття як виробничий ресурс. Зміст «конкурентної держави» розкривається через інституційне вдосконалення глобального механізму розподілу бізнесу, проведення неоліберальних реформ [272].

D. Vaughan-Whitehead вважає, що глобалізація та постійне розширення ЄС підривають ЄСМ [498]; на думку J. Mills [393] та P. Teague [476; 477], через Економічний і валютний союз ЄС опинився у траєкторії низького зростання та високого рівня безробіття; M. Frangakis та ін. [265]

і V. P. Daniel [209] стверджують, що лібералізація, ініційована на рівні ЄС та держав-членів, сприяє утвердженню неолібералізму в Європі, а St. Leibfried [356] наголошує на тому, що ЄС був заснований на негативній концепції інтеграції, тобто акцентував увагу на усуненні бар'єрів на шляху до вільного ринку, а не на позитивній концепції і що установчі договори ЄС обмежували дію соціальної політики на рівні ЄС. Однак, попри такі заяви Європейський Союз все ж не збирається відмовлятися від ЄСМ. Про це свідчать низка фактів.

1. У грудні 2010 р. було запущено Європейську платформу боротьби з бідністю та соціальною ізоляцією, яка є однією з семи флагманських ініціатив стратегії «Європа 2020».

2. У листопаді 2017 р. у Римі лідери держав-членів, Європейський парламент, Рада та Європейська комісія спільно підписали урочисту Міжінституційну декларацію «Європейський стовп соціальних прав» (EPSR) [486], який покликаний допомогти ЄС та його державам-членам більш ефективно реагувати на поточні та майбутні соціальні виклики, відновити довіру громадян Союзу [483]. Римська декларація підкреслила важливість сильної соціальної Європи, заснованої на сталому зростанні, яка сприяє економічному та соціальному прогресу, а також згуртованості та конвергенції, для ЄС-27 у майбутньому. При цьому варто зазначити, що EPSR не передбачає такі фундаментальні соціальні права як право на максимальний щотижневий робочий час, адекватні періоди відпочинку та оплачувану щорічну відпустку [273], як це передбачено в Хартії ЄС про основні права, Директиву про робочий час 2003/88/ЄС та інші акти галузевого законодавства.

Усі підписанти Римської декларації зобов'язалися працювати у тому числі у напрямку побудови [486]:

а) процвітаючої та стійкої Європи: Союз, який створює зростання та робочі місця, в якому докільля чисте та безпечне;

б) соціальної Європи: Союз, який сприяє економічному та соціальному прогресу, а також згуртованості та конвергенції, що бере до уваги різноманітність національних систем та ключову роль соціальних партнерів; який просуває рівність між жінками та чоловіками, а також права та рівні можливості для всіх; який бореться з безробіттям, дискримінацією, соціальною ізоляцією та бідністю; в якому молоді люди здобувають кращу освіту та підготовку і можуть навчатися та знаходити роботу по всьому континенту; який зберігає нашу культурну спадщину та просуває культурну різноманітність.

EPSR, як зазначає А. Л. Федорова і О. С. Головащенко, визначає соціальний захист та інклюзивність як одну з трьох ключових областей [71, с. 240]. EPSR дав поштовх низці законодавчих ініціатив: Директива (ЄС) 2019/1152 про прозорі та передбачувані умови праці [217], Регламент (ЄС) 2019/1149 про створення Європейського органу з праці [437], Рекомендацію Ради про доступ до соціального захисту для працюючих та само зайнятих [205], Директива (ЄС) 2022/2041 про адекватну мінімальну заробітну плату, спрямовану на боротьбу з бідністю серед працюючих [218].

Підписання Римської декларації стало найбільш масштабною спробою підвищити значущість соціальної політики за два десятиліття з моменту включення глави про зайнятість до Амстердамського договору (1999 р.) та формулювання Європейської стратегії зайнятості (1997 р.) [424]. Нажаль, Європейський стовп соціальних прав не має юридичної сили. Як наслідок, окремі особи не можуть прямо посилатися на нього в судових розглядах, якщо вони вважають, що «прав», які містяться в EPSR, не були дотримані; Європейська комісія, у свою чергу, не може ініціювати розгляд порушення прав проти держав-членів, якщо вони не відповідають стандартам Компоненту.

Разом з тим не варто применшувати значення вказаного документу.

По-перше, практично всі права та принципи, які містить Декларація, є юридично обов'язковими для ЄС та/або його держав-членів на підставі:

Хартії ЄС про основні права, Європейської соціальної хартії, Хартії Співтовариства про основні соціальні права працівників, низки конвенцій Міжнародної організації праці. Створення ще одного обов'язкового інструменту соціальних прав на рівні ЄС із дублюючим змістом було б невиправданим.

По-друге, значення EPSR полягає у його програмному характері, відповідно лише його реалізація здатна розкрити його справжню цінність. З цього приводу варто пригадати прецедент Хартії Співтовариства про основні соціальні права трудящих (1989 р.) з Програмою дій, що супроводжує її: чимало соціальних норм ЄС поступово приймалася на цій основі. На користь такого висновку свідчить той факт, що Європейський Союз прийняв нову Директиву 2019/1152 про передбачувані та прозорі умови праці [217], яка замінює Директиву про письмову заяву 91/533/ЕЕС. Також у 2018 р. Європейська комісія рекомендувала державам-членам комплекс заходів щодо підвищення незалежності та ефективності органів з питань рівності, зокрема щодо їх здатності забезпечувати, щоб окремі особи та групи, що піддаються дискримінації, могли повною мірою користуватися своїми правами. Відповідно до Рекомендацій держави-члени ЄС повинні забезпечити органи з питань рівності мали необхідні ресурси для боротьби з дискримінацією за такими ознаками: пол/гендер, раса, етнічне походження, релігія чи переконання, інвалідність, вік та сексуальна орієнтація [175]. У грудні 2022 р. Європейська комісія ухвалила дві пропозиції щодо зміцнення органів з питань рівності, зокрема їх незалежності, ресурсів та повноважень, щоб вони могли більш ефективно боротися з дискримінацією в Європі [229].

По-третє, цінність EPSR полягає також у тому, що він дає уявлення про те, як держави-члени ЄС і політичні інститути Євросоюзу наразі розуміють соціальні права і принципи і як вони можуть реалізувати їх у майбутньому в контексті їхньої нинішньої соціальної політики. Відповідно Суд Справедливості Європейського Союзу, як і національні суди держав-членів,

може використовувати EPSR як джерело тлумачення прав та принципів, викладених в інших документах.

3. Стратегія «Європа 2020» [240] задекларувала спільну для усіх держав-членів ЄС мету: боротьба з бідністю та соціальною ізоляцією. Її реалізація передбачала скорочення кількості європейців, які живуть за національною рисою бідності, на 25 % та виведення зі стану бідності понад 20 мільйонів осіб до 2020 р. Оскільки ця мета не була досягнута, Комісія у 2021 р. визначила нову основну мету плану дій «Європейський компонент соціальних прав» – скорочення кількості людей, які живуть у бідності, не менше ніж на 15 мільйонів, з них не менше ніж 5 мільйонів дітей, до 2030 р. Аналогічні цілі були задекларовані на рівні держав-членів ЄС у 2022 р. [71, с. 240].

Зважаючи на вище зазначене не дивно, що у «Білій книзі про майбутнє Європи: роздуми та сценарії для ЄС-27 до 2025 року» (2017 р.) Європейська комісія зазначила: «Європа вже має найдосконаліші у світі системи соціальної держави, які можуть запропонувати вирішення суспільних проблем у всьому світі» [243].

Підводячи підсумок сказаному, слід визнати, що дискусії, пов'язані з Європейською соціальною моделлю, свідчать про те, що на даний момент це не добре продумана, внутрішньо послідовна структура, повністю реалізована на практиці, а отже, сприйнята на рівні держав-членів ЄС. Насправді продовжують існувати значні розбіжності між соціальною політикою та політикою зайнятості, що проводиться окремими державами-членами, у той час як новоприйняті держави-члени ЄС спочатку свого членства взагалі часто проводять абсолютно різну політику зайнятості та соціальну політику, щоб забезпечити в першу чергу економічну конкурентоспроможність на фоні нижчих показників продуктивності, аніж в «старих» державах-членах ЄС. Таким чином, нинішня форма соціального виміру європейської інтеграції є скоріше мінімалістською версією повноцінної системи соціального захисту, що ідеалізується при обговоренні ЄСМ.

На сьогодні створені правові передумови для формування й функціонування Європейської соціальної моделі. При цьому слід наголосити на тому, що хоча об'єднана Європа в умовах розширення і поглиблення інтеграції відчуває нагальну потребу в універсалізації соціальних політик держав-членів ЄС, проте, обговорюючи ідею «Соціальної Європи», йдеться не про досягнення суцільної спільності, Європейська соціальна модель має містити елементи, спільні для всіх держав-членів ЄС і водночас бути відмежованою від зовнішнього середовища [6, с. 7]. Також слід зважати на те, що продовжують існувати різного роду перешкоди об'єктивного і суб'єктивного характеру, які ускладнюють процес формування Європейської соціальної моделі, а саме:

по-перше, хоча Світовий банк назвав ЄС справжньою «машиною конвергенції» [276], продовжують існувати значні міждержавні відмінності в основних компонентах європейських національних соціальних моделей, яка закріплювалися в національних соціальних інститутах протягом століть;

по-друге, національні режими регулювання, зокрема в сфері соціальної політики та промислових відносин, виконують важливу інтегративну функцію для держав-членів ЄС, в наслідок чого національні уряди неохоче передають повноваження на наднаціональний рівень;

по-третє, сфера застосування соціальної політики в аспекті перерозподілу і транснаціонального регулювання трудових відносин в ЄС досить обмежена, особливо в таких питаннях, як соціальне страхування, закони про страйк або представництво на робочому місці [224, с. 2; 376];

по-четверте, відсутні ідеологічні (перегляд договорів ЄС з метою переорієнтації європейського інтеграційного проекту у напрямку позитивної інтеграції вимагало б одночасного обрання лівих урядів у всіх державах-членах, що є недосяжною метою) та належні фінансові ресурси для успішної побудови соціальної моделі на європейській основі;

по-п'яте, ЄСМ стикається з прогресуючою ерозією або розмиванням у глобалізованій економіці, про що свідчить начебто технічні, але насправді

ідеологічно навантажені дії, такі як «модернізація системи соціального захисту» та «забезпечення стабільності пенсійної системи», які приховують реформи, які послаблюють зв'язок солідарності, встановлений у різних країнах Європи та між різними соціальними групами, що лежить в основі моделі [144, с. 479].

Висновки до розділу 2

Європейський Союз був і залишатиметься насамперед економічним проектом. Як наслідок Європейська соціальна модель не може бути виключно соціальною, оскільки її функціонування фундаментальним чином залежить від економічного добробуту та перерозподілу доходів. Разом з тим успішне функціонування Єдиного внутрішнього ринку, Економічного і валютного союзу залежить від соціального виміру. Це пояснюється тим, що Європейський Союз презентує себе як соціально-політичну цивілізацію нового типу, основу якої становлять демократії європейського зразка, соціально орієнтована ринкова економіка, правова і соціальна держава.

Висока соціальна самооцінка Європейського Союзу впливає на його ставлення до решти світу. Сучасний ЄС претендує на нормативну роль, яка включає зовнішнє поширення своїх соціальних цінностей та стандартів з метою підвищення соціальних стандартів у третіх країнах. Європейська комісія керується тезою, згідно з якою ЄС зобов'язаний не лише перед своїми громадянами та громадянами нових держав-членів, а також перед своїми нинішніми та майбутніми сусідами забезпечувати постійну соціальну згуртованість та економічний динамізм.

Соціальна політика відповідно до свого призначення має бути гнучкою і реагувати на зміни, які відбуваються не тільки в суспільстві, але й в окремих регіонах і навіть в світі в цілому. Дії в соціальній сфері є насамперед сферою відповідальності національних держав, а отже повинні бути ухвалені на національному та субнаціональному рівнях. Повноваження

Європейського Союзу у соціальній сфері є обмеженими. Однак ЄС, з його поєднанням спільних цінностей, загальних правил поведінки і механізмів солідарності, має унікальну можливість працювати в партнерстві з державами-членами та іншими зацікавленими суб'єктами, здійснюючи управління соціально-економічними змінами, особливо тими, що зумовлені глобалізацією, кліматичними змінами та новітніми технологіями.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано вирішення наукового завдання, яке полягає в отриманні нових результатів у формі наукових висновків щодо визначення теоретико-правових засад розбудови соціальної державності в умовах європейської інтеграції, виявленні проблемних аспектів її функціонування, а також формулюванні обґрунтованих пропозицій і рекомендацій для їх вирішення.

Основними науковими й практичними результатами дослідження, отриманими у процесі виконання наукового завдання, є наступні.

1. Розроблена Л. фон Штейном концепція соціальної держави стала виразом нового історичного підходу до бачення соціальних функцій держави, який полягав у тому, що держава повинна взяти на себе обов'язок щодо участі у забезпеченні матеріальних умов життєдіяльності своїх підданих (громадян), насамперед працівників найманої праці, з метою підтримання стабільності громадянського суспільства і правової держави.

2. Становлення й розвиток соціальної держави обумовлений політичними і соціально-економічними процесами в рамках національних держав, а отже має свої унікальні відправні точки в кожній країні: їхні політичні аргументи були визначені різними національними проблемами з економічним, політичним і ціннісним контекстом, а попередні інституційні рішення визначали подальший прогрес.

3. Сприйняття ідеї соціальної держави і становлення її національних моделей в країнах Західної і Центральної Європи варто розцінювати не як породження соціальних революцій початку ХХ століття, а як результат цілеспрямованих послідовних соціально-політичних реформ, кумулятивні наслідки яких проявилися лише в ретроспективі як такі, що мають прогресивну спрямованість.

4. Соціальна держава ефективно вирішує проблему соціальної інтеграції (соціального залучення), забезпечує соціальний мир і злагоду в суспільстві з мінімальним використанням державних репресій та, що не менш важливо, широку еволюцію людських можливостей як усередині, так і поза економічною сферою, що позитивно впливає на продуктивність праці і конкурентоздатність країн.

5. Вплив соціальної держави є всеосяжним, він позначається на можливостях усіх верств суспільства, а не лише тих, хто наразі претендує на певні пільги. Для більшості соціальних груп те, що вони отримують протягом життя від соціальної держави в цілому може бути зіставлене з їхнім власним внеском. Лише верхній дециль розподілу доходів висуває відносно менші вимоги до систем соціального забезпечення, тоді як нижній дециль отримує відносно більше.

6. Під моделлю соціальної держави розуміється певний образ конкретної країни, який визначають суб'єкти, джерела, обсяги і напрями фінансування соціальної сфери. Моделі соціальної держави різняться залежно від меж втручання держави у соціальну, економічну, а знедавна – і в екологічну сфери і має на меті забезпечення добробуту суспільства в цілому. На сьогодні не існує єдиної уніфікованої моделі соціальної держави, так як кожна національна модель має своє історичне підґрунтя, принципи, якими оперує, а також спирається на економічні, політичні і культурні особливості країн, яким вона притаманна. Як наслідок, кожна модель соціальної держави є певною мірою неповторною, однак, у зв'язку із плином часу та інтеграційними і глобалізаційними процесами, з'являються і змішані моделі соціальної держави, яким притаманні риси декількох моделей.

7. Спільні соціальні цінності є невід'ємною складовою європейської ідентичності, що виступає фундаментом європейського об'єднавчого проекту. Європейська історія – це успішний процес «соціальної конвергенції», який відбувається в міру зміцнення економік держав-членів ЄС. У цьому процесі важливу роль відіграють європейські норми, правила і

керівні принципи ЄС. Таке зближення є свідченням міцності спільних європейських соціальних цінностей, бажання та здатності Європейського Союзу підтримувати їхній розвиток.

8. Європейські демократичні держави на межі ХХ–ХХІ століть трансформуються у новий вид соціально-правової держави. Його основні риси:

а) акцент на екологічній складовій, що дозволяє говорити про соціально-екологічну державу, яка сприймає реалізацію екологічної функції як один із ключових державних імперативів;

б) цифровізацію соціальної держави, завдяки чому остання стає більш суверенною, стійкою і конкурентоспроможною в цифровому відношенні.

Головною пружиною, що приводить у рух правовий механізм функціонування цієї удосконаленої моделі соціальної державності, є напруга, що існує між її економічними та соціальними засадами. Їхня взаємодія визначає основні характеристики цієї державності – функції, правові механізми їх реалізації, принципи державно-правового будівництва. Головна особливість еволюції цієї моделі державності полягає в тому, що об'єктивно-історично відбувається посилення її соціальних, екологічних і технологічних засад, хоча визначальним фактором розвитку залишаються правові та економічні засади.

9. Європейський Союз, як і національні держави, стає соціальним не завдяки прийняттю політичних програм і законодавчих актів, а внаслідок досягнення певного рівня правового, економічного та соціально-політичного розвитку, коли соціальні права та соціальна політика сприймаються як невід'ємна складова самоідентифікації ЄС як цивілізаційного інтеграційного об'єднання.

10. Концепція екологічної («зеленої») держави розробляється в розвинених країнах Заходу з кінця ХХ ст. в рамках теорії демократичної, соціальної, правової держави. При цьому серед дослідників продовжуються дискусії з приводу того, чи є «екологічна держава» відносно автономним

елементом цієї теорії, чи її зміст охоплюється принципом «соціальної держави», а тому не потребує доповнення конституцій новим принципом «екологічної держави».

11. У широкому розумінні екологічну державу розглядають як певну теоретичну абстракцію, зміст якої виводиться шляхом аналізу положень конституції, чинного законодавства, судової практики, а також ратифікованих державою міжнародних договорів у сфері екологічного права. Країни, що реалізують концепцію екологічної держави, відрізняються одна від одної моделями нормативного обґрунтування, формами інституціоналізації, пріоритетами і проблемними областями, ступенем успішності і стійкості, демонструючи різний стан напруги між екологічною, економічною, енергетичною та іншими областями державної політики.

12. «Екологічна держава» тісно пов'язана з принципами демократичної, соціальної і правової держави. Відтак новий принцип конституційного ладу може бути доданий до чинної концепції державності лише за умови, що для цього виникне об'єктивна потреба і коли такий принцип буде сумісний з концепцією в цілому, тобто його дія буде узгоджена з дією інших конституційних засад. Екологічна держава не може існувати поза межами цілісної концепції демократичної, соціальної і правової державності, в наслідок чого вона буде вирізнятися від інших держав, які хоча й проводять екологічну політику, але не можуть бути віднесені до категорії демократичних, соціальних і правових. Переосмислення соціального призначення держави відповідно до принципів екологічної демократії сприяє набуттю нею ролі екологічного управлінця і посередника у транскордонній демократії.

13. Формування та розвиток цифрової реальності призвело до суттєвих змін у взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства та окремими індивідами: з одного боку, спостерігається підвищення її ефективності через цифровізацію надання державних послуг у соціальній сфері, стимулювання інновацій у сфері надання послуг, запровадження

електронного документообігу, нових результативних форм зворотного зв'язку між структурами державної влади та громадянином, оптимізацію витрат, впровадження форм електронної демократії, але, з іншого боку, з'являються нові ризики і загрози: громадяни, які з різних причин не мають можливості підключитися до Інтернету, опиняються поза сферою широкого спектру державних послуг; періодично мають місце системні помилки або збої, що створюють серйозні проблеми для великої кількості бенефіціарів; істотно зростає можливість тотального державного контролю за громадянами. У результаті, замість того, щоб соціальна держава була підзвітна громадянинові в питанні забезпечення адекватного рівня життя, тягар відповідальності покладається на громадянина, який має довести, що він цього заслуговує. Впровадження жорстких технологічних вимог часто унеможлиблює або суттєво ускладнює для окремих осіб ефективне відстоювання своїх соціальних прав.

14. Європейська інтеграція сприяє наповненню новим змістом поняття «соціальна держава». Інтеграційний процес обумовив асиметрію між політикою, спрямованою на створення та ефективне функціонування вільного ринку, та політикою, що втілює цінності соціальної держави. Якщо економічна політика швидко європеїзувалася, то соціальна політика тривалий час залишалася прерогативою національних урядів. Як наслідок, соціальна держава була «конституційно» обмежена приматом норм європейського права, пріоритетом якого є забезпечення економічної інтеграції, функціонування Єдиного ринку, Економічного та валютного союзу, що суттєво обмежувало її фінансові можливості. Така ситуація зумовила необхідність європеїзації соціальної політики, результатом чого стало запровадження Європейської соціальної моделі.

15. Забезпечення стійкості Економічного та валютного союзу в рамках ЄС потребує консенсусу щодо соціального виміру об'єднаної Європи. Для того, щоб такий консенсус мав широку основу, він має бути пов'язаний із нормативно визначеними цілями соціальної політики, загальними для

європейських соціальних держав, що в свою чергу передбачає створення Європейської соціальної моделі.

16. Розбудова Європейської соціальної моделі – це європейський проєкт, інструмент забезпечення єдності європейців, а також засіб легітимізації європейських інститутів влади. Європейський Союз використовує відкритий метод координації в процесі розробки та реалізації соціальної політики. Цей метод сприяє просуванню спільних цілей та індикаторів шляхом використання порівняльних оцінок ефективності національних соціальних політик. Водночас, він залишає за державами-членами ЄС свободу вибору ефективної політики на національному рівні.

17. Використання соціального відкритого методу координації є свідченням того, як добровільна співпраця держав-членів ЄС за підтримки інститутів Європейського Союзу сприяє практичній реалізації принципу субсидіарності в їх спільних зусиллях по боротьбі з бідністю та соціальною ізоляцією, а також для забезпечення функціонування сучасних, стійких і справедливих систем соціального забезпечення.

18. Розвиток соціального виміру європейської інтеграції носив «спазматичний» характер: соціальне право ЄС, що сформувалося за понад сімдесятирічний період, являє собою «мозаїчну матерію» європейського соціального регулювання та інших політик, а не повноцінну соціальну політику з установами соціального забезпечення та захистом «від народження до могили». Воно не передбачає те, що є центральним ядром соціальної політики на національному рівні, а саме: соціальне страхування, державна допомога, послуги охорони здоров'я та соціального забезпечення, а також житлова політика. Під термінами «соціальна політика» і «соціальне право» маскується те, що фактично є сегментом соціальної політики, який пов'язаний з зайнятістю, і при цьому є еkleктичним набором норм трудового права. Європейський Союз створив звід законів, які доповнюють, а іноді і обмежують існуючу національну соціальну політику.

19. Розбудова Європейського Союзу як соціальної спільноти в ідеалі означає, що ЄС у майбутньому матиме достатні важелі для того, щоб впливати на розвиток національних соціальних держав за допомогою загальних соціальних стандартів та цілей, залишаючи шляхи та засоби реалізації соціальної політики державам-членам. Це передбачає досягнення консенсусу щодо цілей соціальної політики, а також загальноєвропейської солідарності, яка ґрунтується на взаємності у відносинах між державами-членами ЄС.

20. У ХХІ ст. чотири європейські моделі соціальних держав змогли сформувати європейський соціальний ландшафт, в умовах якого формується Європейська соціальна модель, яка разом з європейською економічною моделлю є втіленням європейського способу життя і розглядається як цивілізована версія глобалізації і ядро європейської інтеграції.

21. Європейська соціальна модель у процесі свого становлення і розвитку стикається з безпрецедентними викликами, які насамперед пов'язані із різного роду кризами, але в більш загальному плані впливають із остраху посилення наднаціональності в правовій природі Європейського Союзу. Однак, у Європейській соціальній моделі є майбутнє. Історія інтеграційного процесу демонструє, що Європейська соціальна модель здатна відновлюватися, адаптуючись до нових викликів і умов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бадида А. Ю. Соціальна держава в умовах глобалізації: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. 200 с.
2. Балтачєєва Н.А. Вплив світового досвіду на вибір української моделі соціальної політики. *Проблеми розвитку внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект*: сборник научных трудов. Ч. III. Донецк: ДонНУ, 2010.
3. Барабаш Ю. Г. Соціальні права громадян та можливості їх захисту Конституційним Судом України : (частина перша). *Публічне право*. 2011. № 4. С. 15–23.
4. Бондаренко С. М., Бугас Н. В. Соціальна політика держави як основа забезпечення соціального розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 2. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1981> DOI: 10.32702/2307-2156-2021.2.40. (дата звернення: 21.11.2023).
5. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Нац. акад. прав.наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; редкол. В. Я. Тацій [та ін.]. Харків : Право, 2016. Т. 3 : Загальна теорія права / гол. редкол. О. В. Петришин. 2017. 952 с.
6. Вітте Л. Європейська соціальна модель і соціальна згуртованість: яку роль відіграє ЄС? / Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні та Білорусі. Київ : Заповіт, 2006. 44 с.
7. Гайдамака В. О. Екологічна держава та її місце в теорії демократичної, соціальної правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 21–24.

8. Гайдамака В. О. Європейська соціальна модель: сучасний стан розвитку. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. ст. за матеріалами IV Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, м. Харків, 19 листоп. 2020 р. Харків, 2020. С. 16–19.
9. Гайдамака В. О. Концепція екологічної держави. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами III наук.-практ. конф., м. Харків, 13 травн. 2021 р. Харків, 2021. Ч. I. С. 14–17.
10. Гайдамака В. О. Соціальна держава та права людини. *Права людини і демократія* : зб. наук. ст. за матеріалами II наук. практи. конф. з європ. права, м. Харків, 15 трав. 2020 р. Харків, 2020. С. 198–203.
11. Гайдамака В. О. Соціальна державність: еволюція моделей. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, м. Харків, 15 листоп. 2019 р. Харків, 2019. С. 24–29.
12. Гайдамака В. О. Соціальне право: проблеми визначення. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 286–292.
13. Гайдамака В. О. Соціальні права в системі прав людини. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу : теоретичні та практичні аспекти* : матеріали V Всеукр. за міжнар. участю наук.-практ. конф., м. Полтава, 22 жовт. 2020 р. Полтава : Россава, 2020. С. 34–36.
14. Гайдамака В. О. Функціонування соціальної держави в умовах європейської інтеграції. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. ст. за матеріалами II Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, м. Харків, 15 трав. 2019 р. Харків, 2019. С. 41–45.
15. Гайдамака В. О. Role of Welfare State in Democratic Society. *Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців* : матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції інозем. мовами. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2019. С. 32–34.

16. Гідденс Е. Майбутнє європейської соціальної моделі. К.: Заповіт, 2006. 56 с.
17. Головащенко О. С. Європейська соціальна модель держави та сучасні виклики. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. науков. праць. 2021. Вип. 41. С. 38–47. DOI: 10.35774/app2019.04.022.
18. Головащенко О. С., Окладна М. Г. Європейський соціальний простір: проблеми формування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 12–14.
19. Головащенко О. С. Проблеми формування європейської соціальної моделі на сучасному етапі. *Форум права*. 2015. № 4. С. 61–64.
20. Головащенко О. С. Соціальна держава та виклики глобалізації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 32. С. 3–11.
21. Головащенко О. С. Соціальна правова держава в умовах європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. науков. праць. 2007. Вип. 14. С. 167–173.
22. Головащенко О. С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2008. 20с.
23. Головащенко О. С. Соціальна та правова держави: аналіз співвідношення моделей. *Форум права*. 2010. № 1. С. 50–55.
24. Головащенко О. С. Сучасні аспекти існування європейської соціальної моделі держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : зб. науков. праць. 2019. Вип. 38. С. 163–171.
25. Гуцель В. Г. До питання про оновлення теорії функцій держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. Харків : Право, 2006. Вип. 11. С. 226–228.
26. Гуцель В. Г. Особливості реалізації соціальної функції держав-членів ЄС в умовах розбудови соціального співтовариства ЄС. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. Харків : Право. 2004. Вип. 8. С. 158–167.

27. Гуцель В. Принцип субсидіарності та його роль у реалізації функцій держави (на прикладі країн Європейського Союзу). *Вісник Академії правових наук України*. 2005. №3 (42). С. 234–242.
28. Дашковська Н. К. Правова природа та сутність екологічної держави: загальнотеоретична характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2022. № 59. С. 8-11. DOI <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.59.2>.
29. Європейська соціальна хартія (переглянута). URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0121CEA73C>. (дата звернення: 21.11.2023).
30. Єлагін В. П. Соціальна держава та принцип субсидіарності в системі владних відносин провідних держав світу. *Актуальні проблеми державного управління*. 2009. № 1. С. 359–367.
31. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2002. 176 с.
32. Житинський О. В, Трихліб К. О. Демократична правова держава: соціальна vs ліберальна. *Право і суспільство*. 2020. № 2. С. 38–45. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-1.7>.
33. Ковтун В. І. Конституційно-правова доктрина соціальних прав та свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №2. С. 148–152.
34. Ковтун В. І. Соціальні параметри іспанської Конституції. *Форум права*. 2016. № 5. С. 63–67.
35. Ковтун В. І. Соціальні права в аспекті системи прав людини. *Право і суспільство*. 2016. № 3(1). С. 17–21.
36. Ковтун В. І. Сучасні виклики щодо захисту соціальних прав : конституційні аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 33–36.
37. Ковтун В. І. Соціальні права і свободи людини в контексті європейської інтеграції: теоретичні наопрацювання. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Том 1. С. 161–65. <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.1.22>.

38. Колот А. М., Герасименко О. О., Поплавська О. М. До формування нової моделі соціальної держави. *Україна : аспекти праці*. 2017. № 1–2. С. 3–15.
39. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text. (дата звернення: 21.11.2023).
40. Конституційно-правові засади становлення української державності / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, О. Г. Данильян та ін.; за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Тодики. Харків: Право, 2003. 256 с.
41. Конституція Німецької імперії (Веймарська) (1919). *Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн*. - Т.2: Навч. посіб. для юр. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / За ред. В.Д. Гончаренко. Київ : Ін Юре, 1998.
42. Кресіна І. О., Хома Н. М. Моделі соціальної держави: модернізуючий вплив глобалізації. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 185–196.
43. Ларіна Н.Б. Перспективи становлення європейської соціальної моделі. *Актуальні проблеми державного управління*. 2014. № 2. С. 239–247.
44. Ломака В. С. Європеїзація правової культури: дослідницький нарис. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 192–211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.273873>.
45. Маліков В. В., Дегтяр О. А. Світовий досвід становлення і розвитку громадянського суспільства і соціальної держави. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2014. Вип. 1. С. 25–34.
46. Марков К. А. Проблема визначення поняття соціальної держави в науці. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. Вип. 5. С. 27–36.
47. Моторнюк У. І. Соціальна політика як необхідна умова функціонування соціальної держави. *Економіка та держава*. 2016. № 12. С. 23–26.

48. Муравйова С. В. Екологічні та кліматичні кризи як фактор розвитку сучасного конституціоналізму та екологічної безпеки. *Проблеми законності*. 2022. №159. С. 129-159. DOI : <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268292>.

49. Надольська Я., Павленко І. Інституціоналізація європейської соціальної політики з точки зору неофункціоналізму. *Економіка і організація управління*. 2019. 4 (36), 235–245.

50. Намчук В. А. Розвиток соціальної держави в країнах ЄС. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. № 2. С. 423–430.

51. Окладна М. Г., Якименко Х. С. Соціальна політика Європейського Союзу: уроки для України. *Актуальні проблеми сучасного міжнародного права* : зб. наук. ст. за матеріалами І Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М. В. Яновського і В. С. Семенова, Харків, 27 листоп. 2015 р. : у 2 ч. Харків, 2015. Ч. 1. С. 193–199.

52. Окладна М. Г., Яковюк І. В. Соціальна політика Європейського Союзу: становлення і розвиток. Харків : ТОВ «Оберіг», 2016. 40 с. (Серія «Наукові доповіді», вип. 19).

53. Панкевич О. З. Соціальна держава: поняття та загальнотеоретична характеристика : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2003. 19 с.

54. Панкевич О. З. Соціальна держава: проблеми загальної теорії: монографія / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П.М. Рабіновича. Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, 2004. 183 с.

55. Пищуліна, О. М. Соціальна політика як інтегральна функція соціальної держави. *Стратегічні пріоритети*. 2011. № 2. С. 110–114.

56. Погребняк С. Соціальна держава: обґрунтування концепції. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 2. С. 15–25.

57. Право Європейського Союзу: основи теорії : підручник / [Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова, О. Я. Трагнюк, І. В. Яковюк та ін.] ; за заг. ред. І. В. Яковюка. Харків : Право, 2021. 360 с.

58. Процюк І. В., Бойчук Д. С. Від соціальної держави до європейської соціальної моделі: еволюція підходів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 7. С. 57–60. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-7/11>.

59. Процюк І. В., Бойчук Д. С. Допомога Європейського Союзу Україні під час війни як втілення ідеї соціальної державності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 42–45. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/7>.

60. Процюк І. В., Бойчук Д. С., Чижов Д. А. Інтеграція України в Європейський соціальний простір: проблеми та перспективи. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 24–44. Doi: 10.21564/2414-990X.160.274298.

61. Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 220 с.

62. Севрюков Д. Г. Еволюція соціальної держави в Західній Європі : історико-теоретичні аспекти : монографія. Київ : «Талком», 2014. 422 с.

63. Сіленко А.О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ, 2000. 38 с.

64. Сковронський Д. М. Становлення соціальної держави в Україні в контексті соціальних принципів Європейського Союзу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 60. С. 373–380.

65. Сковронський Д. М. Сучасні моделі соціальної держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 850. С. 264–271.

66. Сковронський Д. М. Теоретичне підґрунтя концепту соціальна держава. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Серія: Юридичні науки*. 2016. №. 837. С. 332–338.

67. Смирнова К., Федорова А. Імплементация Угоди про асоціацію між Україною та ЄС у сфері трудових відносин: проблеми та перспективи. *Український часопис міжнародного права*. 2019. № 1. С. 69–78.
68. Соломка О. М. Економічні моделі соціального захисту в країнах ЄС: основні напрями трансформації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2014. Вип. 24. С. 98–104.
69. Ткач О.І. Перспективи становлення Європейської соціальної моделі: досвід для України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. 2013. Вип. 4 (114). С. 88–91.
70. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво від 4 липня 2002 р. (в редакції від 08.11.2019 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_194#Text. (дата звернення: 21.11.2023).
71. Федорова А.Л., Головащенко О.С. Виклики як рушійна сила модернізації соціальної державності в Європі. *Проблеми законності*. 2023. № 161. С. 230–252. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.161.281091>.
72. Федорова А. Л. Соціальний вимір інтеграції: політика ЄС щодо людей з інвалідністю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 201–204. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/44>.
73. Харченко О. С. Особливості методології дослідження соціальної держави. *Гілея: Науковий вісник*. 2012. Вип. 65.
74. Хома Н. М. Моделі соціальної держави: світовий та український досвід : автореф дис. ... д. політ, наук : 23.00.02. Київ, 2013. 32 с.
75. Хома Н. М. Нові підходи до розуміння моделей соціальної держави. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 60. С. 455–461.
76. Хома Н.М. Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 618–623.
77. Чернега А. П. Етапи формування та моделі соціальної держави. *Часопис Київського університету права*. 2010. N 4. С. 37–41.

78. Шутаєва О.О., Побірченко В.В. Моделі соціальної політики ЄС: основні напрямки трансформації. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского Серия: «Экономика и управление»*. 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 174–182.
79. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 1998. Т. 5: П – С. 2003. 736 с.
80. Яковюк І. В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: проблеми реалізації. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : збірник наукових праць*. Харків : Право, 2012. № 24. С. 37–49.
81. Яковюк І. В. Адаптація і гармонізація законодавства в умовах інтеграції: проблема співвідношення. *Вісник Національної академії правових наук України*. Харків : Право, 2012. № 4. С. 29–42.
82. Яковюк І., Анісімова Г., Трагнюк О. Європеїзація екологічного права держав-членів Європейського Союзу. *Проблеми законності*. 2022. №158. С.82–109. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.158.263248>.
83. Яковюк І. В. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2. С. 25–34.
84. Яковюк І. В. Європейський регіоналізм у контексті розбудови Європейського Союзу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування : збірник наукових праць*. Харків : Право, 2004. № 8. С. 57–68.
85. Яковюк І. В. Історичні передумови і основні етапи європейської інтеграції. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 4. С. 82–92.
86. Яковюк І. В., Купрійова О. О. «Екологічний» конституціоналізм як правова основа політики національної безпеки в ХХІ сторіччі. *Актуальні питання становлення та розвитку сучасного конституціоналізму в Україні (до 26-ї річниці Конституції України)* : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Одеса, 23 черв. 2022 р. Одеса, ОДУВС, 2022. С. 46–49.

87. Яковюк І. В., Орловський Р. Р. Європейське оборонне співтовариство: витоки становлення інтеграції в оборонній сфері. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 264–277.

88. Яковюк І. Особливості впливу наднаціональної організації на державний суверенітет країн-кандидатів та країн-сусідів (на прикладі Європейського Союзу). *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 3. С. 19–31.

89. Яковюк І. Права людини в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. №1 (56). С. 55–64.

90. Яковюк І. В. Права людини і становлення соціальної держави. *Права людини в умовах реформування правової системи України (До 50-ї річниці Загальної декларації прав людини)*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 1998. С. 11–13.

91. Яковюк І. В. Правові основи європейської інтеграції: загальнотеоретичний аналіз. Харків : Право, 2013. 760 с.

92. Яковюк І. В. Проблеми становлення й розвитку соціального права в Європі: історико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 164–167.

93. Яковюк І. В. Про обсяг поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України). *Право України*. 1998. № 11. С. 26–28.

94. Яковюк І. В. Реалізація соціальної функції держави в умовах європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. Вип. 7. Харків : Право, 2004. С. 40–48.

95. Яковюк І. В. Розвиток концепцій соціально-економічних прав як передумова формування соціальної держави. *Проблеми законності*. 1998. Вип. 35. С. 22–27.

96. Яковюк І. В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 3. С. 37–47.

97. Яковюк І. В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2000. 199 с.
98. Яковюк І. В. Соціальна доктрина Католицької церкви. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. Вип. 52. С. 15–21.
99. Яковюк І. В. Соціальна і правова держава: співвідношення понять. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. Харків : Право, 2001. № 1. С. 99–105.
100. Яковюк І. В. Співвідношення принципів соціальної держави і федералізму. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України, 1999. Вип. 39. С. 3–8.
101. Яковюк І. В. Становлення галузі соціального права як один із пріоритетів реформування вітчизняної системи права. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 62. С. 3–11.
102. Яковюк І. В. Субсидіарність як принцип взаємовідносин національних держав і Європейського Союзу. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4. С. 22–30.
103. Яковюк І. В. Функція забезпечення і захисту соціальних прав людини. *Проблеми законності*. Харків, 2001. Вип. 49. С. 3–10.
104. Яковюк І. В. Християнсько-демократична модель соціальної держави (історія та теорія). *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. Харків : Право, 2002. № 3. С. 24–33.
105. Яковюк І. В. Цифрова соціальна держава: проблеми становлення. *Актуальні питання розвитку галузей науки*: матеріали II Міжнародної наукової конференції, м. Чернігів, 1 грудня, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2023. С. 171–173.

106. Adler, M., & Henman, P. (2001). e-justice: A comparative study of computerization and procedural justice in social security. *International Review of Law, Computers & Technology*. 15(2), 195–212.
107. Adnett, N. (2001). Modernizing the European Social Model : Developing the Guidelines. *Journal of Common Market Studies*. Vol. 39, No. 2. Pp. 353–364.
108. Agenda 2030 for Sustainable Development: UN Goals for the Infrastructure of the Future. URL: <https://www.webuildvalue.com/en/infrastructure-news/agenda-2030-sustainable-development.html>. (дата звернення: 21.11.2023).
109. Aidukaite J. (2009). Old welfare state theories and new welfare regimes in Eastern Europe: Challenges and implications. *Communist and Post-Communist Studies*. 42 (1): 23–39. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2009.02.004>.
110. Aidukaitė, J. (2010). Welfare reforms in Central and Eastern Europe: a new type of welfare regime?. *Ekonomika*, 89(4), 7–24.
111. Ainhoa Lasa López, Jone I. Elizondo Urrestarazu (2016). The Transcendental Construction of the Social Dimension of the European Union: The Challenges of the EU Social Model During and After the Crisis. *Democratic Legitimacy in the European Union and Global Governance*. Palgrave Macmillan. Pp. 239–258. Doi: 10.1007/978-3-319-41381-5_11.
112. Albuquerque, C.P., Amaro da Luz, H. (2016). Políticas sociais em Tempos de Crise. Perspetivas, tendências e questões críticas. Pactor - Edições de Ciências Sociais, Forenses e de Educação, Lisboa.
113. Allan, J.P., Scruggs, L. (2004). Political Partisanship and Welfare State Reform in Advanced Industrial Societies. *American Journal of Political Science*. 48(3): 493–512.
114. Almeida, C. D. de, Albuquerque, C. M. P. (2020). Welfare State in Portugal delegated powers or disclaims responsibility? *GIGAPP Estudios Working Papers*. Vol. 7. Núm.147, Pp. 141–157.

115. Alston, P. (2019). Extreme Poverty and Human Rights. *Ga* /74/493, 17564, October, 1–23.
116. Alston, P. G. (2021). L'État-providence numérique et les droits de l'homme. *L'intelligence artificielle en questions – revue quart monde*. N°259. P. 36–39.
117. Amable, B., Demmou, L., & Ledezma, I. (2009). The Lisbon strategy and structural reforms in Europe. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 15(1), 33–52.
118. Amirante, D., Bagni, S. (Eds.). (2022). Environmental Constitutionalism in the Anthropocene: Values, Principles and Actions (1st ed.). Routledge. 306 p. <https://doi.org/10.4324/9781003175308>.
119. Amsterdam Declaration on Social Quality of Europe. URL: <https://socialquality.org/about-iasq/amsterdam-declaration-of-1997/>. (дата звернення: 21.11.2023).
120. Andersen, T. M., Holmström, B., Honkapohja, S. and other (2007). The Nordic Model. Embracing globalization and sharing risks. Helsinki. 165 p.
121. Andreß, H.-J., Heien, Th. (2001). Four Worlds of Welfare State Attitudes? A Comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*, Vol. 17. №. 4. Pp. 337–356.
122. A new strategic Agenda 2019-2024. URL: <https://era.gv.at/policies/strategic-agenda-2019-24/a-new-strategic-agenda-2019-2024/>. (дата звернення: 21.11.2023).
123. A New Welfare Architecture for Europe? Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union (Final version, September 2001) by G. Esping-Andersen, D. Gallie, A. Hemerijck, and J. Myles. URL: https://www.researchgate.net/publication/238758771_A_NEW_WELFARE_ARCHITECTURE_FOR_EUROPE_Report_submitted_to_the_Belgian_Presidency_of_the_European_Union. (дата звернення: 21.11.2023).

124. Annesley, C. (2007). Lisbon and Social Europe : Towards a European 'Adult Worker Model' Welfare System. *Journal of European Social Policy*. Vol. 17, No. 3. Pp. 195–205.
125. Atkinson, A. (2002). Globalisation and the European welfare state at the opening and the closing of the twentieth century. In: Kierzkowski H, ed., *Europe and Globalisation*. New York, NY, Palgrave-MacMillan.
126. A Union that strives for more: My agenda for Europe. By candidate for President of the European Commission Ursula von der Leyen Political Guidelines for the next European Commission 2019-2024. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2020-04/political-guidelines-next-commission_en_0.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).
127. Avi-Yonah, R. S. (2000). Globalization, Tax Competition, and the Fiscal Crisis of the Welfare State. *Harvard Law Review*, Vol. 113, No. 7, pp. 1573–1676.
128. Bailey, D. (2015). The environmental paradox of the welfare state: The dynamics of sustainability. *New Political Economy*, 20(6): 793–811. Doi: 10.1080/13563467.2015.1079169.
129. Baldwin, P. (1996). Can We Define a European Welfare State Model?. In: Greve B. (eds). *Comparative Welfare Systems: The Scandinavian Model in a Period of Change*. London : Palgrave Macmillan. Pp. 29–43.
130. Barnard, C. (2020). EU 'Social' Policy From Employment Law to Labour Market Reform. Apollo - University of Cambridge Repository. Pp. 1085–1165. <https://doi.org/10.17863/CAM.58772>.
131. Barnier, J.-C. (2008). Social Europe and the Limits of Soft Law : The Example of Flexicurity. In R. Rogowski (Ed.) *The European Social Model and Transitional Labour Markets*. Farham (Surrey) : Ashgate.
132. Barr, N. (2012). *The Economics of the Welfare State*. 5th ed., Oxford: Oxford University Press. 386 p.
133. Barry, J. and Eckersley, R. eds. (2005). *The state and the global ecological crisis*. MIT Press. 333 p.

134. Barry, J. (2006). Resistance is fertile : From environmental to sustainability citizenship. In A. Dobson & D. Bell (Eds.), *Environmental citizenship*. MIT Press. Pp. 21–48.
135. Beck, W., van der Masesn, L. and Walker, A. (1998). *The Social Quality of Europe*, Bristol, Policy Press.
136. Beer, P. de, Koster, F. (2009). Threats and opportunities: The impact of globalization on the welfare state. *Sticking Together or Falling Apart? : Solidarity in an Era of Individualization and Globalization*, Amsterdam University Press. Pp. 125–156.
137. Begg, I., Mushövel, F., Niblett, R. (2015). The welfare state in Europe – Visions for reform. *Vision Europe Summit. Redesigning European welfare states – Ways forward*. P. 12–37.
138. Bekker, S. (2021). Fundamental rights in digital welfare states: The case of SyRI in the Netherlands. *Netherlands Yearbook of International Law 2019: Yearbooks in International Law: History, Function and Future*. Pp. 289–307.
139. Béland, D. and others (eds). *The Oxford Handbook of the Welfare State*, 2nd edn, Oxford Handbooks. 2021. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198828389.001.0001>.
140. Bell, D. R. (2005). Liberal environmental citizenship. *Environmental Politics*, 14(2), 179–194. <https://doi.org/10.1080/09644010500054863>.
141. Benecke, D. W. (2008). Social and Ecological Market Economy. A General Overview. *The Social and Ecological Market Economy – A Model for Asia?*, Ed. By Deutsche Gesellschaft für Technische Zusammenarbeit (GTZ) GmbH, Eschborn 2008. Pp. 23–52.
142. Bhatt, Ch., Seckinelgin, H. (2012). European Social Space or Europe's Social Spaces? *Journal of Civil Society*: 8(3). P. 207–212. DOI:10.1080/17448689.2012.732447.
143. Bilbao-Ubillos, J. (2016). Is there still such a thing as the «European social model»? *International Journal of Social Welfare*. 25 (2): 110–25.

144. Bilbao-Ubillos, J. (2021). The Crisis of the European Social Model in the Adverse Environment of Globalization. *Review of Radical Political Economics*. Vol. 53(3) 478–500. s://doi.org/10.1177/0486613421997235.
145. Blanke, T., Hoffmann, J. (2008). Towards a European social model: preconditions, difficulties and prospects of a European social policy. *International Journal of Public Policy*. № 1/2. 24 p. Doi: 10.1504/ijpp.2008.017124.
146. Blasius, D. (1971). Lorenz von Steins Lehre vom Königtum der sozialen Reform und ihre verfassungspolitischen Grundlagen. *Der Staat*. Vol. 10, issue. 1. Pp. 33–51.
147. Blühdorn I. (2020). The legitimation crisis of democracy: emancipatory politics, the environmental state and the glass ceiling to socio-ecological transformation. *Environmental Politics*, 29:1, 38–57. Doi: 10.1080/09644016.2019.1681867.
148. Bonoli, J. (1997). Classifying welfare states: a two - dimension approach. *Journal Social Policy*. Vol. 26, Issue 3. Pp. 351–372. Doi: 10.1017/S0047279497005059.
149. Börzel, T. A. (1999). Towards Convergence in Europe? Institutional Adaptation to Europeanization in Germany and Spain. *Journal of Common Market Studies*, 39 (4). Pp.573–596.
150. Börzel, T. A. & Risse, T. (2000). When Europe Hits Home: Europeanization and Domestic Change. *European Integration online Papers (EIoP)*, Vol. 4. Issue. 15.
151. Bourban, M. (2018). *Penser la justice climatique*, Presses universitaires de France. 432 p.
152. Boyte-White, C. 5 Developed Countries Without a Minimum Wage. URL: <https://www.investopedia.com/articles/investing/080515/5-developed-countries-without-minimum-wages.asp>. (дата звернення: 21.11.2023).
153. Brady, D, Beckfield, J., Seeleib-Kaiser, M. (2005). Economic globalisation and the welfare state in affluent democracies, 1975–2001. *American Sociological Review*. 70: 921–948.

154. Breg, M., & Saikkonen, P. (2019). Chapter 8: The eco-social Nordic welfare state – A distant dream or a possible future? In Hänninen, S., Lehtelä, K. M., & Eglaronline, S. P. (Eds.), *The relational Nordic welfare state*. Cheltenham: Edward Elgar.

155. Briefing note for the meeting of the EMPL Committee 5 October 2009 regarding the exchange of views on the Lisbon Strategy and the EU cooperation in the field of social inclusion. URL: https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/empl/dv/lisbonstrategybn_/lisbonstrategybn_en.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

156. Building a climate-neutral, green, fair and social Europe (A new strategic agenda 2019-2024, European Council). URL: <https://knowww.eu/nodes/5d11d33c7a541fbdad23b3be>. (дата звернення: 21.11.2023).

157. Building an economy that works for people: an action plan for the social economy. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&newsId=10117&furtherNews=yes#navItem-1>. (дата звернення: 21.11.2023).

158. Bullock, J. B. (2019). Artificial intelligence, discretion, and bureaucracy. *American Review of Public Administration*. 49(7), 751–761.

159. Busch, M. (1898). Bismarck: Some secret pages from his history; in three volumes. London : Macmillan and CO., Limited ; New York : The Macmillan Company. Vol. II (of 3). URL: <https://www.gutenberg.org/files/70943/70943-h/70943-h.htm>. (дата звернення: 21.11.2023).

160. Caporaso, J. A., & Tarrow, S. (2009). Polanyi in Brussels: Supranational institutions and the transnational embedding of markets. *International Organization*, 63(4), 593–620.

161. Carmel, E., Papadopoulos, T. (2016). Detached, Hostile, Adaptable and Liberalising: The Chameleon Qualities of the UK's Relationship with EU Social Policy. *The Political Quarterly*. № 2. Pp. 228–237. Doi: 10.1111/1467-923X.12263.

162. Castles, F. G. (2010). Black swans and elephants on the move: the impact of emergencies on the welfare state. *Journal of European Social Policy*. 20 (2), 91–101. <https://doi.org/10.1177/0958928709358793>.

163. Castles, F.C., Ferrera, M. (1996). Home Ownership and the Welfare State: Is Southern Europe Different?. *South European Society & Politics*. 1/2 (Autumn). Pp.163–185.

164. Castles, F. G. (2004). The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities. *International Journal of Health Services*. 32(2).

165. Centrelink scandal: tens of thousands of welfare debts wiped or reduced. URL: <https://www.theguardian.com/australia-news/2017/sep/13/centrelink-scandal-tens-of-thousands-of-welfare-debts-wiped-or-reduced>. (дата звернення: 21.11.2023).

166. Cerami, A. (2007). Europeanization, Enlargement and Social Policy in Central and Eastern Europe. *Les Cahiers européens de Sciences Po*, n° 01. 20 s.

167. Cerny, P., Evans, M. (1999). New Labour, Globalization, and the Competition State. Working Paper No. 70, Center for European Studies, Harvard University.

168. Cerny, P. G. (1997). Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization. *Government and Opposition*. 32 (2): 251–274.

169. Cerny, P. G. (2010). The Competition State Today: From Raison d'État to Raison du Monde. *Policy Studies*. 31 (1): 5–21.

170. Challenges to collective agreements in the EU European Parliament resolution of 22 October 2008 on challenges to collective agreements in the EU (2008/2085(INI)). *Official Journal of the European Union*. C 15E. 21.1.2010. Pp. 50–58.

171. Charter of fundamental rights of the European Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

172. Charte sociale européenne Recueil de textes (7e édition). Mise à jour: 1er janvier 2015. 510 p. URL: <https://rm.coe.int/168048b058>. (дата звернення: 21.11.2023).

173. Chunquan, Z. (1997). The niche ecostate-ecorole theory and expansion hypothesis. *Acta Ecologica Sinica*, 17(3), Pp.324–332.

174. Clasen, J., Siegel, N.A. (eds). Investigating Welfare State Change: The Dependent Variable Problem in Comparative Analysis. Cheltenham: Edward Elgar. 2007. 352 p.

175. Commission Recommendation of 22.6.2018 on standards for equality bodies. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2022-03/commission_recommendation_on_standards_for_equality_bodies.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

176. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee: Promoting core labour standards and improving social governance in the context of globalisation. Brussels, 18.7.2001, COM(2001) 416 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2001:0416:FIN:EN:PDF>. (дата звернення: 21.11.2023).

177. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council and the European Central Bank. On steps towards Completing Economic and Monetary Union, COM (2015) 600 final of 21 October 2015. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015DC0600&rid=3>. (дата звернення: 21.11.2023).

178. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council : Strengthening the social dimension of the Economic and Monetary Union. Brussels, 2.10.2013 COM(2013) 690 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2013:0690:FIN:EN:PDF>. (дата звернення: 21.11.2023).

179. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committaa of the

Regions: EU strategic framework on health and safety at work 2021-2027 Occupational safety and health in a changing world of work. COM/2021/323 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021DC0323&qid=1626089672913#PP1Contents>. (дата звернення: 21.11.2023).

180. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions : Launching a consultation on a European Pillar of Social Rights. COM(2016) 127 final, Strasbourg, 8.3.2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52016DC0127&rid=1>. (дата звернення: 21.11.2023).

181. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions : Moving Youth into Employment (SWD(2012) 406 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52012DC0727&rid=1>. (дата звернення: 21.11.2023).

182. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: on digitalisation in social security coordination: facilitating free movement in the Single Market. Brussels, 6.9.2023 COM(2023) 501 final. URL: file:///C:/Users/Windows/Downloads/COM_2023_501_1_EN_ACT_part1_v4.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

183. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Renewed social agenda: Opportunities, access and solidarity in 21st century Europe. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0412:FIN:EN:PDF>. (дата звернення: 21.11.2023).

184. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Social Business Initiative. Creating a favourable climate for social enterprises, key stakeholders in the social economy and innovation {SEC(2011)

1278 final}. URL: [file:///C:/Users/Windows/Downloads/COM\(2011\)682_0.pdf](file:///C:/Users/Windows/Downloads/COM(2011)682_0.pdf). (дата звернення: 21.11.2023).

185. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: «The social dimension of globalisation – the EU's policy contribution on extending the benefits to all» Brussels, 18.5.2004 COM(2004) 383 final. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---wcsdg/documents/publication/wcms_079124.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

186. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Towards a job-rich recover. COM/2012/0173 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52012DC0173>. (дата звернення: 21.11.2023).

187. Community Charter of the Fundamental Social Rights of Workers. URL: <http://aei.pitt.edu/4629/1/4629.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

188. Completing Europe's Economic and Monetary Union: Report by J.C. Juncker in close cooperation with Dijsselbloem J., Draghi M. and Schulz M., 22 June 2015. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2016-03/5-presidents-report_en.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

189. Conclusions of the Presidency European Council - Nice 7-10 december 2000. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/nice2_en.htm. (дата звернення: 21.11.2023).

190. Constitution de 1946, IVe République. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique>. (дата звернення: 21.11.2023).

191. Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>. (дата звернення: 21.11.2023).

192. Corbett, S., Walker, A.C. (2018). Between neoliberalism and nationalist populism: What role for the 'European Social Model' and social quality

in post-Brexit Europe? *Social Policy and Society*. № 1, Pp. 93–106. Doi:10.1017/S1474746418000349.

193. Costituzione della Repubblica italiana del 27 dicembre 1947. URL: https://www.rgs.mef.gov.it/_Documenti/VERSIONE-I/Selezione_normativa/LeggiCostituzionali/Costituzione19471227.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

194. Council Decision (EU) 2018/254 of 15 February 2018 on the conclusion on behalf of the European Union of the Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons who are Blind, Visually Impaired, or otherwise Print Disabled. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2018/254/oj>. (дата звернення: 21.11.2023).

195. Council Decision of 26 November 2009 concerning the conclusion, by the European Community, of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32010D0048>. (дата звернення: 21.11.2023).

196. Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31976L0207>. (дата звернення: 21.11.2023).

197. Council Directive 89/654/EEC of 30 November 1989 concerning the minimum safety and health requirements for the workplace (first individual directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31989L0654>. (дата звернення: 21.11.2023).

198. Council Directive 89/655/EEC of 30 November 1989 concerning the minimum safety and health requirements for the use of work equipment by workers at work (second individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31989L0655>. (дата звернення: 21.11.2023).

199. Council Directive 90/270/EEC of 29 May 1990 on the minimum safety and health requirements for work with display screen equipment (fifth individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31990L0270>. (дата звернення: 21.11.2023).

200. Council Directive 91/533/EEC of 14 October 1991 on an employer's obligation to inform employees of the conditions applicable to the contract or employment relationship. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A31991L0533>. (дата звернення: 21.11.2023).

201. Council Directive 92/85/EEC of 19 October 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding (tenth individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31992L0085>. (дата звернення: 21.11.2023).

202. Council Directive 93/104/EC of 23 November 1993 concerning certain aspects of the organization of working time. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31993L0104>. (дата звернення: 21.11.2023).

203. Council Directive 94/33/EC of 22 June 1994 on the protection of young people at work. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A31994L0033>. (дата звернення: 21.11.2023).

204. Council Directive 2001/23/EC of 12 March 2001 on the approximation of the laws of the Member States relating to the safeguarding of employees' rights in the event of transfers of undertakings, businesses or parts of undertakings or businesses. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32001L0023>. (дата звернення: 21.11.2023).

205. Council Recommendation of 8 November 2019 on access to social protection for workers and the self-employed 2019/C 387/01. URL: <https://eur->

lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019H1115(01). (дата звернення: 21.11.2023).

206. Council Recommendation of 22 April 2013 on establishing a Youth Guarantee. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32013H0426%2801%29>. (дата звернення: 21.11.2023).

207. Courts and the Legal Enforcement of Economic, Social and Cultural Rights. Comparative experiences of justiciability. Geneva, 2008. 132 p.

208. Cowles, M. G., Caporaso, J., Risse, T. (2001), eds., *Transforming Europe: Europeanization and Domestic Change*, Cornell University Press, Ithaca and London.

209. Daniel V. P. *Dismantling Social Europe : The Political Economy of Social Policy in the European Union*. London : First Forum Press, 2009.

210. Dean, H. (2004). Popular discourse and the ethical deficiency of “Third Way” conceptions of citizenship. *Citizenship studies*. 8, 65–82.

211. De Baere, G., & Gutman, K. (2017). The Basis in EU Constitutional Law for Further Social Integration. In F. Vandenbroucke, C. Barnard, & G. De Baere (Eds.), *A European Social Union after the Crisis*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 309–343. doi:10.1017/9781108235174.015.

212. De Briey, L. (2015). *Peut-on renoncer au productivisme sans renoncer à l'Etat-Providence?*, Papers of the 2nd Interdisciplinary Symposium on Sustainable Development.

213. Degryse, C. (2016). Digitalisation of the economy and its impact on labour markets. ETUI Research Paper, Working Paper 2016.02. European Trade Union Institute. 81 p.

214. De la Porte, C. and Madama, I. (2022). Researching social Europe on the move. *Social Policy in Changing European Societies. Research Agendas for the 21st Century*. Pp. 136-153. <https://doi.org/10.4337/9781802201710.00017>.

215. Dencik, L., & Kaun, A. (2020). Datafication and the welfare state. *Global Perspectives*. 1(1): 12912. <https://doi.org/10.1525/gp.2020.12912>.

216. Directive 96/71/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 1996 concerning the posting of workers in the framework of the provision of services. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A31996L0071>. (дата звернення: 21.11.2023).

217. Directive (EU) 2019/1152 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on transparent and predictable working conditions in the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32019L1152>. (дата звернення: 21.11.2023).

218. Directive (EU) 2022/2041 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on adequate minimum wages in the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022L2041>. (дата звернення: 21.11.2023).

219. Dodo, M. (2014). Historical Evolution of the Social Dimension of the European Integration : Issues and Future Prospects of the European Social Model. *L'Europe en Formation*. 372, 51–66. <https://doi.org/10.3917/eufor.372.0051>.

220. Draxler, J., and O. van Vliet. 2010. European Social Model: No Convergence from the East. *Journal of European Integration*. Vol 32, issue 1: 115–135.

221. Dryzek, J., Downes, D., Hunhold, C., Schlosberg, D. and Hernes, H. (2003). *Green States and Social Movements: Environmentalism in the United States, United Kingdom, Germany and Norway*, Oxford: Oxford University Press.

222. Duit, A., Feindt, P. H. & Meadowcroft, J. (2016). Greening Leviathan: the rise of the environmental state? *Environmental Politics*. Vol. 25, Issue 1: Greening Leviathan? The Emergence of the Environmental State. Pp. 1–23. Doi: 10.1080/09644016.2015.1085218.

223. EAPN's Approach to the Social Investment Package, 8 February 2013. URL: <https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2013/02/2013-EAPN-input-Social-Investment-Package.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

224. Ebbinghaus, B. (1999). Does a European Social Model Exist and Can It Survive? in: Gerhard Huemer, Michael Mesch, and Franz Traxler (eds.), *The*

Role of Employer Associations and Labour Unions in the EMU. Institutional Requirements for European Economic Policies, Aldershot: Ashgate. Pp. 1–26.

225. Eckersley, R. (2020). The Green State in Transition: Reply to Bailey, Barry and Craig. *New Political Economy*. Vol. 25. Issue 1. Pp. 46–56.

226. Eckersley, R. (2004). *The Green State: rethinking democracy and sovereignty*. The MIT Press, Cambridge, MA. 347 p. Doi: 10.7551/mitpress/3364.001.0001.

227. Ecological transition: what it means and the role of the construction industry. URL: <https://www.webuildvalue.com/en/infrastructure-news/ecological-transition.html>. (дата звернення: 21.11.2023).

228. Edmiston, D. (2017). Welfare, Austerity and Social Citizenship in the UK. *Social Policy and Society*. 16, 2. Pp.1–9. <https://doi.org/10.1017/S1474746416000531>.

229. Equality Package: Commission proposes to strengthen equality bodies to fight discrimination. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_7507. (дата звернення: 21.11.2023).

230. Electronic Exchange of Social Security Information (EESSI). URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1544&langId=en>. (дата звернення: 21.11.2023).

231. Emerson, M., Dramais, A. (1988). *What Model for Europe?* Mit Pr. 167 p.

232. Engagements de l'État pour des services publics écoresponsables. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/download/pdf/circ?id=44936>. (дата звернення: 21.11.2023).

233. Erhard, L., Müller-Armack, A. (1972). *Soziale Marktwirtschaft, Ordnung der Zukunft: Manifest '72*. Ullstein, 419 s.

234. Esping-Andersen, G. (1996). *After the golden age? Welfare state dilemmas in a global economy*. London : SAGE Publications Ltd. 288 p.

235. Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. OUP Oxford.

236. Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Polity Press. 248 p.

237. EU AI Act: first regulation on artificial intelligence. URL: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/society/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence>. (дата звернення: 21.11.2023).

238. EU, “European Social Agenda,” in Presidency Conclusions : Nice European Council Meeting, 7-9 December 2000, EN SN 400/00, ADD1 (Annex 1).

239. EU legislation. Social security coordination regulations. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=867&langId=en>. (дата звернення: 21.11.2023).

240. Europe 2020 : A European strategy for smart, sustainable and inclusive growth. URL: <https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

241. European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Inclusion, *The future of social protection and of the welfare state in the EU*, Publications Office of the European Union, 2023, URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2767/35425>. (дата звернення: 21.11.2023).

242. European Commission, *White Paper on Social Policy*. Brussels : European Commission, 1994.

243. European Commission. *White Paper on the Future of Europe: Reflections and Scenarios for the EU27 by 2025*. Brussels: European Commission. 2017. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2017:2025:FIN>. (дата звернення: 21.11.2023).

244. European Declaration on Digital Rights and Principles. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles>. (дата звернення: 21.11.2023).

245. European Media Freedom Act. URL: <https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european->

democracy/european-democracy-action-plan/european-media-freedom-act_en.

(дата звернення: 21.11.2023).

246. European observatory of Transition. URL: <https://www.transition-europe.eu/en/page/definitions-2#:~:text=The%20ecological%20transition%20refers%20to,agriculture%20by%20an%20organic%20one>). (дата звернення: 21.11.2023).

247. European Parliament resolution of 22 October 2008 on challenges to collective agreements in the EU (2008/2085(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0513_EN.html. (дата звернення: 21.11.2023).

248. European Parliament resolution of 17 December 2020 on a strong social Europe for Just Transitions (2020/2084(INI)). URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0371_EN.html. (дата звернення: 21.11.2023).

249. The European Pillar of Social Rights Action Plan. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1607&langId=en>. (дата звернення: 21.11.2023).

250. European Social Policy – A Way Forward for the Union. A White Paper. Part A. COM (94) 333 final, 27 July 1994. URL: http://aei.pitt.edu/1118/1/social_policy_white_paper_COM_94_333_A.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

251. European Social Security Pass. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1545&langId=en>. (дата звернення: 21.11.2023).

252. European Welfare States: Information and resources, How to Conceptualize the Welfare State, 2012. URL: <http://www.pitt.edu/~heinisch/eusocial.html>. (дата звернення: 21.11.2023).

253. Europe's Digital Decade: digital targets for 2030. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_en. (дата звернення: 21.11.2023).

254. Fairness, Inequality and Inter-Generational Mobility. URL: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2652>. (дата звернення: 21.11.2023).
255. Fay, S. B. (January 1950). Bismarck's Welfare State. *Current History*. XVIII (101): 1–7. doi:10.1525/curh.1950.18.101.1.
256. Featherstone, K. (2003). “Introduction: In the Name of Europe”, in *The Politics of Europeanization*, eds. K. Featherstone & C. Radaelli, Oxford University Press, Oxford, pp. 3–26.
257. Fedorova, A., Lysenko, O. The European Social Charter standards of right to housing: Ukraine’s compliance with commitments. *Actual problems of International relations*. 2020. Vol 1. № 143. Pp. 34–44.
258. Fenger, H. J. M. (2007). Welfare Regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post-communist countries in a welfare regime typology, *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*. URL: http://www.learneurope.eu/files/9913/7483/4204/Welfare_regimes_in_Central_and_Eastern_Europe.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).
259. Ferge, Z. (2001). Welfare and ‘Ill-Fare’ Systems in Central-Eastern Europe. In *Globalization and European Welfare States: Challenges and Change*, ed. R. Sykes, B. Palier, and M. Prior. Basingstoke, UK: Palgrave. Pp. 127–152.
260. Ferrera, M., Hemerijck, A., Phodes, M. (2000). The Future of Social Europe. Recasting Work and Welfare in the New Economy. Report prepared for the Portuguese Presidency of the European Union. Oeiras: Celta Editora.
261. Ferrera, M. (1997). The Four Social Europe’s: Between Universalism and Selectivity, in Y. Mény and M. Rhodes (eds), *A New Social Contract? Charting the Future of European Welfare*, London: Macmillan.
262. Ferrera, M. (1996). The «Southern Model» of Welfare in Social Europe. *Journal of European Social Policy*. 6(1): 17–37.
263. Final Report Summary – WSF (Welfare State Futures). URL: <https://cordis.europa.eu/project/id/618106/reporting>. (дата звернення: 21.11.2023).

264. First report on the State of the Digital Decade calls for collective action to shape the digital transition. 27 September 2023. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_23_4619. (дата звернення: 21.11.2023).

265. Frangakis, M., Hermann, Ch., Huffschmid, J., Lóránt, K. (Eds.) *Privatization against the European Social Model : A Critique of European Policies and Proposals for Alternatives*. Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2009.

266. Fraser, N. (1994). After the Family Wage: Gender Equity and the Welfare State. *Political Theory*, Vol. 22, No. 4, pp. 591–618.

267. Frey, C. B., & Osborne, M. A. (2017). The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation? *Technological Forecasting and Social Change*. Vol. 114. Pp.254–280.

268. Furniss, N. and Tilton, T. (1977). *The Case for the Welfare State*, Bloomington, IN: Indiana University Press. Pp. xii + 249.

269. Garland, D. (2014). The Welfare State: A Fundamental Dimension of Modern Government. *European Journal of Sociology*, Vol. 55, No. 3, Critical Studies, Pp. 327–364.

270. Gaydamaka, V. (2021). Environmental, welfare state: conceptualization problems. *Recht der Osteuropäischen Staaten*. ReOS. №5. Pp. 4–12.

271. Gaydamaka, V. A. European social model: a new paradigm of social state development. *Problems of Legality : Collection of Scientific Works*. Kharkiv : Yaroslav Mudryi National Law University, 2020. Issue 150. Pp. 313–331.

272. Genschel, P., Seelkopf L. (2014). The Competition State. URL: https://www.researchgate.net/publication/271444192_The_Competition_State. (дата звернення: 21.11.2023).

273. Gerhard Schultz-Hoff v Deutsche Rentenversicherung Bund (C-350/06) and Stringer and Others v Her Majesty's Revenue and Customs (C-520/06). URL: <https://eu.vlex.com/vid/judgment-of-the-court-838721469>. (дата звернення: 21.11.2023).

274. Gerven, van M. (2022). Chapter 16: Studying social policy in the digital age. *Social Policy in Changing European Societies. Research Agendas for the 21st Century*. Pp. 251–264. <https://doi.org/10.4337/9781802201710.00025>.

275. Geyer, R., Springer, B. (1998). EU Social Policy After Maastricht: The Works Council Directive and the British Opt-Out, in Laurent P. H., Maresceau, M. (Eds.), *The State of the European Community*. Vol.4 Deepening and Widening. London, Lynne Rienner, pp. 207–223.

276. Gill, I. S., Raiser, M. (2012). Golden Growth: Restoring the Lustre of the European Economic Model. N 6016 in World Bank Publications - Books. 508 p.

277. Gstohl, S. (2008). The social dimension of EU neighbourhood policies. Orbie, J., & Tortell, L. (Eds.). *The European Union and the Social Dimension of Globalization: How the EU Influences the World* (1st ed.). London : Routledge.

278. Glatzer, H., Rueschemeyer, D. (eds.) (2005). *Globalisation and the Future of the Welfare State*. Pittsburgh, PA, University of Pittsburgh Press.

279. Gough, I. (1989). The Welfare State. *The New Palgrave Social Economics*. New York: W.W. Norton, Pp. 276–281.

280. Gough, I. (2016). Welfare states and environmental states: a comparative analysis. *Environmental Politics*, 25 (1), 24–47. doi:10.1080/09644016.2015.1074382.

281. Government expenditure accounted for 48.1% of GDP in the EU in 2014. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6899478/2-07072015-AP-EN.pdf/797f4af9-c37f-4631-8211-5dd0b32fcb31>. (дата звернення: 21.11.2023).

282. Grabbe, H. (2001). How Does Europeanization Affect CEE Governance? Conditionality, Diffusion, Diversity. *Journal of European Public Policy*, 8 (6), pp. 1013–1031.

283. Grahl, J., Teague, P. (1997). Is the European Social Model Fragmenting? *New Political Economy*. 2(3): 405–26.

284. Grahl, J., Teague, P. (2013). Reconstructing the eurozone: the role of EU social policy. *Cambridge Journal of Economics*. № 3. Pp. 677–692. Doi: 10.1093/cje/bet011.
285. Grandner, M. (1996). Conservative Social Politics in Austria, 1880–1890. *Austrian History Yearbook*. 27: 77–107. doi:10.1017/S006723780000583X.
286. Graziano, P. R. (2009). Choosing Welfare or Losing Social Citizenship? Citizens' Free Choice in Recent Italian Welfare State Reforms. *Social Policy & Administration*. Vol. 43. N. 6. Pp. 601–616. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2009.00683.x>.
287. Graziano, P., & Vink, M. (2007). Europeanization: New Research Agendas. Palgrave Macmillan. XII, 419 p. <https://doi.org/10.1057/9780230584525>.
288. Greve, B. (2019). The digital economy and the future of European welfare states. *International Social Security Review*. 72(3): 79–94.
289. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23 Mai 1949. URL: <https://www.bundestag.de/gg>. (дата звернення: 21.11.2023).
290. Gruyter W. de (1986). Dilemmas of law in the welfare state. European University Institute, Series A-Law, 3.
291. Haas, E. B. (1968). The uniting of Europe; political, social and economic forces, 1950-57. Stanford, California University Press. 552 p.
292. Hagen, K. (2000). Towards a Europeanisation of social policies? A Scandinavian perspective. *Politique européenne*, № 2, Pp. 67–86.
293. Hantrais, L. (2007). Social Policy in the European Union, Third Edition. Basingstoke : Palgrave Macmillan? 304 p.
294. Hasanaj, V. (2023). The shift towards an eco-welfare state: Growing stronger together. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 39(1), 42-63. doi:10.1017/ics.2023.2.
295. Ha, Shang E., and Seung-Jin Jang. (2015). National Identity, National Pride, and Happiness: The Case of South Korea. *Social Indicators Research*. Vol. 121, issue. 2. Pp. 471–482.

296. Hauss, G. (2014). Generating productive citizens or supporting the weak? Ambivalences and contradictions in working with young welfare recipients. *European Journal of Social Work*. 17: 656–71.
297. Hausknot, D. (2020). The environmental state and the glass ceiling of transformation. *Environmental Politics*. Vol. 29, Issue 1: Beyond the environmental state? The political prospects of a sustainability transformation. Pp. 17–37.
298. Heath, J. (2011). Three Normative Models of the Welfare State. *Public Reason*. 3 (2): 13-43.
299. Heilperin, M. A. (1957). Freer Trade and Social Welfare: Some Marginal Comments on the Ohlin report. *Int'l Lab. Rev.*, 75.
300. Heimann E. (1934). Planning and the market system. *Social Research*. Vol. 1, № 4. Pp. 486–504.
301. Heimann, E. (1929). *Soziale Theorie des Kapitalismus. Theorie der Sozialpolitik*. C. B. Mohr (Paul Siebeck). viii 234 p.
302. Heimann E. (1935). Types and Potentialities of Economic Planning. *Social Research*. Vol. 2, №. 2. Pp. 176–194.
303. Heise, A., Khan, A. S. (2019). The Welfare State and Liberal Democracy: A Political Economy Approach. *World Review of Political Economy*, Vol. 10, No. 2, Pp. 220–245.
304. Hemerijck, A., ed. (2017). Social Investment and Its Critics. In *The Uses of Social Investment*. Oxford: Oxford University Press, Pp. 3–40.
305. Hemerijck, A. (2002). The self-transformation of the European social model (s). *Internationale Politik und Gesellschaft*, (4), 39-67.
306. Henman, P. (2022). Digital Social Policy: Past, Present, Future. *Journal of Social Policy*. 51(3). 535–550. doi:10.1017/S0047279422000162.
307. Hermann, Ch. (2016). Crisis, structural reform and the dismantling of the European Social Model(s). *Economic and Industrial Democracy*. № 1, pp. 51–68. Doi: URL: 10.1177/0143831x14555708. (дата звернення: 21.11.2023).

308. Hicks, A, Zorn C. (2005). Economic globalisation, the macro economy, and reversals of welfare: Expansion in affluent democracies, 1978–94. *International Organization*. 59: 631–662.

309. High-Level Group presents its recommendations on the future of social protection and the welfare state. 06.02.2023. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=89&furtherNews=yes&newsId=10506#:~:text=The%20High%2DLevel%20Group%20report,term%20care%20in%20old%20age>. (дата звернення: 21.11.2023).

310. Hilson, M. (2020). The Nordic Welfare Model. *Introduction to Nordic Cultures*, UCL Press, Pp. 70–84.

311. Hoedl, E. (2014). European Transition into a Socio-ecological Market Economy. *CADMUS*. Vol. 2, N.3. Pp. 84–93.

312. Hopkin, J., Wincott, D. (2006). New Labour, Economic Reform and the European Social Model. *British Journal of Politics and International Relations*. Vol. 8, No. 1. Pp. 50–68.

313. Horizon 2020. Details of the EU funding programme which ended in 2020 and links to further information. URL: https://research-and-innovation.ec.europa.eu/funding/funding-opportunities/funding-programmes-and-open-calls/horizon-2020_en. (дата звернення: 21.11.2023).

314. Huemer, G., Traxler, F. (1999). Does a European Social Model Exist and Can It Survive ? in G. Huemer and F. Traxler (Eds.) *The Role of Employer Associations and Labour Unions in the EU*. Aldershot : Ashgate.

315. Hundsdörfer, R. (2016). Die ökologisch-soziale Marktwirtschaft: Ökonomische Effizienz plus soziale Verantwortung. *CSR und Energiewirtschaft*, 49–55.

316. Hyman, R. (2005). Trade Unions and the Politics of the European Social Model. *Economic and Industrial Democracy*. № 1. Pp. 9–40. Doi: 10.1177/0143831x05049401.

317. Impact du numérique sur l'environnement : quelles sont les 3 sources de pollution ? URL: <https://www.hellocarbo.com/blog/calculer/impact-du-numerique-sur-l-environnement/>. (дата звернення: 21.11.2023).

318. Inequalities, Interventions and New Welfare State. URL: <https://invest.utu.fi/new-welfare-state/>. (дата звернення: 21.11.2023).

319. Jakobsson, N., Muttarak, R., Schoyen, Mi Ah. (2017). Dividing the pie in the eco-social state: Exploring the relationship between public support for environmental and welfare policies. *Environment and Planning C: Politics and Space*. 36 (2). Pp.313–339. Doi: 10.1177/2399654417711448.

320. Jepsen, M., Pascual, A. S. (2005). The European Social Model: an exercise in deconstruction. *Journal of European Social Policy*, № 3, pp. 231–245. Doi: [10.1177/0958928705054087](https://doi.org/10.1177/0958928705054087).

321. Jessop, B. (1994). Post-Fordism and the State. in *Ash Amin (ed), Post-Fordism, A Reader*, Oxford: Blackwell, pp. 251–79.

322. Jones, H. W. (1958). The Rule of Law and the Welfare State. *Columbia Law Review*, Vol. 58, No. 2, Pp. 143–156. <https://doi.org/10.2307/1119825>.

323. Jorgensen, H., Madsen, P. K. (Eds.). *Flexicurity and Beyond : Finding a New Agenda for the European Social Model*. Copenhagen : DJØF Publishing, 2007.

324. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 21 December 2016. Case C-201/15. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A62015CJ0201>. (дата звернення: 21.11.2023).

325. Judgment of the Court of 8 April 1976. *Gabrielle Defrenne v Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena*. Reference for a preliminary ruling: Cour du travail de Bruxelles - Belgium. The principle that men and women should receive equal pay for equal work. Case 43-75. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61975CJ0043>. (дата звернення: 21.11.2023).

326. Judgment of the Court of 15 June 1978. *Gabrielle Defrenne v Société Anonyme Belge de Navigation Aérienne Sabena* (preliminary ruling requested by the Cour de Cassation, Belgium). Equal conditions of employment for men and women. Case 179/77. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:61977CJ0149&from=FI>. (дата звернення: 21.11.2023).

327. Kaeser, J. Social-Ecological Market Economy – the Model for the Future. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/social-ecological-market-economy-model-future-joe-kaeser/>. (дата звернення: 21.11.2023).

328. Kahn, A. J. (2002). The Foundations of the Welfare State. *Social Service Review*, Vol. 76, No. 1, 75th Anniversary Issue. Pp. 189–195.

329. Katrougalos, G.S. (1996). The South European Welfare Model: The Greek Welfare State in Search of an Identity. *Journal of European Social Policy*. 6/1. Pp. 39–60.

330. Kaufmann, Franz-Xaver. (2012). European foundations of the welfare state ; translated from the German by J. Veit-Wilson, with the assistance of Th. Skelton-Robinson. New York, Oxford : Berghahn Books. 388 p.

331. Kelly R. C. (2023). Mixed Economic System: Characteristics, Examples, Pros & Cons. URL: <https://www.investopedia.com/terms/m/mixed-economic-system.asp>. (дата звернення: 21.11.2023).

332. Kenton, W. (2021). Nordic Model: Comparing The Economic System to the U.S. URL: <https://www.investopedia.com/terms/n/nordic-model.asp#citation-1>. (дата звернення: 21.11.2023).

333. Kettunen, P. The transnational construction of national challenges – the ambiguous Nordic model of welfare and competitiveness. *Kettunen P., Petersen K. (2011). Beyond Welfare State Models: Transnational Historical Perspectives on Social Policy*. Cheltenham : Edward Elgar Pub. Pp. 16–40.

334. Keune, M. (2008). EU enlargement and social standards: Exporting the European social model? Orbie, J., & Tortell, L. (Eds.). *The European Union and the Social Dimension of Globalization: How the EU Influences the World* (1st ed.). London : Routledge.

335. Key challenges for the European Welfare States. JRC Working Papers Series on Labour, Education and Technology 2019/04 R. M. de Bustillo Llorente. URL: <https://joint-research-centre.ec.europa.eu/system/files/2019-08/jrc117351.pdf>.

336. Khoma, N., Vdovychyn, I. (2020). Deconstruction of the Welfare State: The Impact of Globalization and Technological Factors. *Revija za socijalnu politiku*. 27 (3). Pp. 285–285.

337. Kim, T. K., Zurlo, K. (2009). How does economic globalisation affect the welfare state? Focusing on the mediating effect of welfare regimes. *International Journal of Social Welfare* : 18: 130–141. DOI: 10.1111/j.1468-2397.2008.00575.x.

338. Kittel, B. (2002). EMU, EU Enlargement and the European Social Model: Trends, Challenges, and Questions. MPIfG Working Paper 02/1, Cologne. URL: <http://www.mpi-fg-koeln.mpg.de/pu/workpap/wp02-1.htm>. (дата звернення: 21.11.2023).

339. Knudsen, H. (1995). *Employee Participation in Europe*, London: Sage. 192 p.

340. Koch, M., Fritz, M. (2014). Building the Eco-social State: Do Welfare Regimes Matter? *Journal of Social Policy*, Vol.43, Issue 4. Pp. 679-703. doi:10.1017/S004727941400035X.

341. Kogan, I., Gebel, M., & Noelke, C. (Eds.). (2008). *Europe enlarged: A handbook of education, labour and welfare regimes in Central and Eastern Europe*. Policy Press.

342. Korpi, W., and J. Palme. (1998). The Paradox of Redistribution and the Strategy of Equality: Welfare State Institutions, Inequality and Poverty in the Western Countries. *American Sociological Review*. Vol. 63, issue 5: 661–687.

343. Kosta, B. (2015). *Fundamental Rights in EU Internal Market Legislation*. Hart. 330 p.

344. Koziuk, V., Dluhopolskyi, O., Hayda, Yu. and Shymanska, O. (2018). Typology of welfare states: quality criteria for governance and ecology. *Problems*

and Perspectives in Management, Vol. 16(4). Pp. 235–245.
doi:10.21511/ppm.16(4).2018.20.

345. Kuhnle, S. (Ed.) *Survival of the European Welfare State*. Abingdon (Oxfordshire) : Routledge, 2000. 268 p.

346. Kvist, J., Saari, J. (Eds.). *The Europeanization of Social Protection*. Bristol : Policy Press, 2007.

347. Lamy: Social model distinguishes Europe from the rest of the world, 2014. URL: <https://www.euractiv.com/section/trade-society/interview/lamy-social-model-distinguishes-europe-from-the-rest-of-the-world/>. (дата звернення: 21.11.2023).

348. Laperrière, M., Orloff, A. S. (2018). Gender and Welfare States. In B. J. Risman, C. M. Froyum, W. J. Scarborough (edit.) *Handbook of the Sociology of Gender*. Springer Cham. Pp. 227–244. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76333-0_17.

349. La pollution numérique, qu'est-ce que c'est ? URL: <https://www.greenpeace.fr/la-pollution-numerique/>. (дата звернення: 21.11.2023).

350. Larasati, Z. W., Yuda, T. K., & Syafa'at, A. R. (2023). Digital welfare state and problem arising: an exploration and future research agenda. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 43(5/6), 537–549.

351. Laurent, É. (2021). From the welfare state to the social-ecological state. In: Laurent É, Zwickl K (eds). *The Routledge handbook of the political economy of the environment*. London: Routledge. Pp.211–225.

352. Laurent, E. (2020). L'État social doit se métamorphoser en un État social-écologique. Tribune Fonda N°248 - Penser la valeur pour défendre nos valeurs. URL: <https://fonda.asso.fr/ressources/letat-social-doit-se-metamorphoser-en-un-etat-social-ecologique>. (дата звернення: 21.11.2023).

353. Laurent, E. (2005). Social-Ecology : exploring the missing link in sustainable development. OFCE-Sciences Po Working Paper, March 2015. URL: <https://www.ofce.sciences-po.fr/pdf/dtravail/WP2015-07.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

354. Laurent, E. (2020). The four worlds of the social-ecological state. URL: <https://www.socialeurope.eu/the-four-worlds-of-the-social-ecological-state>. (дата звернення: 21.11.2023).
355. Leibfried, St., Pierson, P. (1998). Polityka społeczna, [w:] H. Wallace, W. Wallace (red.), Proces tworzenia polityk wspólnotowych w Unii Europejskiej, Instytut Europejski, Łódź.
356. Leibfried, St. Towards a European Welfare State ?. In C. Jones (Ed.) *New Perspectives on the Welfare State*. Abingdon (Oxfordshire) : Routledge, 1993.
357. Leibfried, S. (1992). Towards a European Welfare State. In *Social Policy in a Changing Europe*, ed. Z. Ferge and J.E. Kolberg, Frankfurt: Campus. Pp. 245–280.
358. L'empreinte environnementale du numérique. URL: <https://www.arcep.fr/la-regulation/grands-dossiers-thematiques-transverses/lempreinte-environnementale-du-numerique.html>. (дата звернення: 21.11.2023).
359. Lenaerts, K., Gutiérrez-Fons, J. A. (2017). The European Court of Justice as the Guardian of the Rule of EU Social Law. In Vandebroucke, F. (Editor); Barnard, C. (Editor); De Baere, G. (Editor) *A European Social Union after the Crisis*. Cambridge University Press, Pp. 433-456. DOI: 10.1017/9781108235174.018.
360. Leonardi, P. M., & Treem, J. W. (2020). Behavioral visibility: A new paradigm for organization studies in the age of digitization, digitalization, and datafication. *Organization Studies*. 41(12), 1601–1625.
361. Leruth, B. (2017). The Europeanization of the Welfare State : The Case for a “Differentiated European Social Model”, in Peter Taylor-Gooby, Benjamin Leruth, and Heejung Chung (eds), *After Austerity: Welfare State Transformation in Europe after the Great Recession*. Oxford, 2017; online edn, Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198790266.003.0009>

362. Les algorithmes auront-ils la peau de l'État providence ? URL: <https://www.france24.com/fr/20191017-onu-pauvrete-technologie-etat-providence-intelligence-artificielle>. (дата звернення: 21.11.2023).

363. Levin, K, Cashore, B, Bernstein, S, et al. (2012). Overcoming the tragedy of super wicked problems: Constraining our future selves to ameliorate global climate change. *Policy Sciences*, 45 (2): 123–152. doi:10.1007/s11077-012-9151-0.

364. Lijphart, A., T.C. Bruneau, P. Nikiforos Diamandourous and R. Gunther (1988). A Mediterranean Model of Democracy? The Southern European Democracies in Comparative Perspective. *West European Politics*. 11/1 (Jan.). Pp.7–25.

365. Lim, S. (2020). Embedding technological transformation: The welfare state and citizen attitudes toward technology. *European Political Science Review*. 12(1), 67–89.

366. Linxin He (2023). Auf dem Weg zu einem sozial-ökologischen Staat. *MPISOC Research Paper Series*. № 2. 18 p.

367. Lipsky, M. (1980). *Street-Level Bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Service*. Russell Sage Foundation. 272 p.

368. Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Presidency Conclusions. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm. (дата звернення: 21.11.2023).

369. Machin, A., Tan, E. (2022). Green European citizenship? Rights, duties, virtues, practices and the European Green Deal. *European Politics and Society*. <https://doi.org/10.1080/23745118.2022.2118984>.

370. Maciejewska, J. (2006). Model europejskiego państwa opiekuńczego a międzynarodowe standardy społeczne - dyskusja w Radzie Europy. *Polski Przegląd Dyplomatyczny*. Issue 3. P. 93–106.

371. Majone, G. (2015). Od państwa pozytywnego do państwa regulacyjnego: przyczyny i skutki zmian sposobu rządzenia. *Zarządzanie Publiczne*. Issue 31. P. 48–71.

372. Mandel, H., Semyonov, M. (2006). A Welfare State Paradox: State Interventions and Women's Employment Opportunities in 22 Countries. *American Journal of Sociology*, Vol. 111, N. 6. Pp. 1910–1949.

373. Mandelli, M. (2021). Conceptualizing eco-social policies: An analytical attempt. *Unpublished paper presented at the ECPR Joint Sessions of Workshops 2021*, Session 'Climate Change and the Eco-Social Transformation of Society', virtual event, May 27–28, 2021.

374. Mandelli, M. (2022). Understanding eco-social policies: a proposed definition and typology. *Transfer: European Review of Labour and Research*, 28(3), 333-348. <https://doi.org/10.1177/10242589221125083>.

375. Mantu, S., Minderhoud, P. (2017). EU citizenship and social solidarity. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 24(5). Pp.703–720. <https://dx.doi.org/10.1080/23745118.2015.1061798>.

376. Marks, G. et al., eds. (1996). *Governance in the European Union*. London: Sage. DOI: <https://doi.org/10.4135/9781446279328>.

377. Marrakesh Treaty to Facilitate Access to Published Works for Persons Who Are Blind, Visually Impaired or Otherwise Print Disabled.. URL: <https://www.wipo.int/publications/en/details.jsp?id=382>. (дата звернення: 21.11.2023).

378. Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social class and other essays*. Cambridge: Cambridge University Press. 154 p.

379. Marshall, T. H. (1983). *Citizenship and Social class*. Held D., Anderson J., Gueben B., Hall S., Harris L., Lewis P., Parker N., Turok B., Robertson M. (eds.). *States and societies*. Oxford : The Open University. Pp.248–260.

380. Marshall, T. H. (1965). *Social policy in the twentieth century*. London : Hutchinson. 192 p. Series: Hutchinson university library.

381. Marshall, T. H. (1963). *Sociology at the crossroads*. London : Heinemann Educational. 348 p. Series: Heinemann books on sociology.

382. Marshall, T. H. (1981). *The right to welfare and other essays*. London : Heinemann Educational. 184 p.
383. Martinelli, Ch. (2023). Energy transition: more ambition needed from EU27. URL: <https://www.socialeurope.eu/energy-transition-more-ambition-needed-from-eu27>. (дата звернення: 21.11.2023).
384. Mathers, A. (2007). *Struggling for a Social Europe : Neo-Liberal Globalisation and the Birth of a European Social Movement*. Aldershot : Ashgate, Pp. 49–84.
385. Matsaganis, M. (2011). The Welfare State and the Crisis: The Case of Greece. *Journal of European Social Policy*. 21(5): 501–512. <https://doi.org/10.1177/0958928711418858>.
386. Mavrozacharakis, E. and Tzagkarakis, S. (2018). Modern welfare state and social democracy: Interdependence and policy importance. *Open Access Library Journal*. Vol. 5, e4406. 40 p. DOI: 10.4236/oalib.1104406.
387. McCluskey M. (2011). Efficiency and Social Citizenship : Challenging the Neoliberal Attack on the Welfare State. Buffalo Legal Studies Research Paper Series. Paper N. 2011 - 009. Pp. 783–876.
388. McDonagh, E. (December 2015). Ripples from the First Wave: The Monarchical Origins of the Welfare State. *Perspectives on Politics*. 13 (4): 992–1016. doi:10.1017/S1537592715002273.
389. McGann, M., & Murphy, M. (2023). Income support in an Eco-Social State: The Case for Participation Income. *Social Policy and Society*, 22(1): 16–30.
390. Meadowcroft, J. (2005). From welfare state to ecostate? In: Barry J. and Eckersley R. (eds.), *The State and the Global Ecological Crisis*, Cambridge, MA: MIT Press. Pp. 3–23.
391. Meadowcroft, J. (2012). Greening the state? In: Steinberg P. F. and VanDeveer S. D. (eds.), *Comparative environmental politics. Theory, practice, and prospects*, Cambridge, Mass: MIT Press, pp. 63–87.
392. Mechi, L. (2013). Economic Regionalism and Social Stabilisation: the International Labour Organization and Western Europe in the Early Post-War

Years. *The International History Review*. Vol. 35, Issue 4. Pp. 844-862. <https://doi.org/10.1080/07075332.2013.813569>.

393. Mills, J. *Europe's Economic Dilemma*. Basingstoke : Macmillan, 1998.

394. Milward, A. 2000: *The European Rescue of the Nation-State*. 2nd ed., London: Routledge. 488 p.

395. Mitreęa, M. (2017). Jakie państwo opiekuńcze?. W: M. Gruszczyk, L. Krzyżanowski, M. Skrzypek (red.), *Europa XX-XXI wieku: społeczno-polityczne konsekwencje kryzysów*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. S. 379–392.

396. Morel, N., Palier, B. and Palme, J. (eds). (2012). *Towards a social investment welfare state? Ideas, policies and challenges*. Bristol: The Policy Press, 400 p.

397. Moreno, L., Palier, B. (2004). The Europeanization of welfare Paradigm shifts and social policy reforms. Paper presented at the WRAMSOC Conference, 23-25 April, 2004, Berlin. URL: https://www.researchgate.net/publication/39376248_The_Europeanization_of_welfare_Paradigm_shifts_and_social_policy_reforms. (дата звернення: 21.11.2023).

398. Muir, E. (2018). Drawing Positive Lessons From the Presence of 'The Social' Outside of EU Social Policy Stricto Sensu. *European Constitutional Law Review*. 14: 75–95. doi:10.1017/S1574019618000020.

399. Navarro, V., and L. Shi. (2001). The Political Context of Social Inequalities and Health. *International Journal of Health Services*. Vol. 31: 1–21.

400. Neyer, G. (2003). Gender and Generations Dimensions in Welfare-State Policies. MPIDR Working Paper WP 2003-022. URL: <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2003-022.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

401. Niklasson, L. (2014). Competing Narratives on the European Social Model : the Birth of a Rhetorical Alliance. *L'Europe en Formation*, 372, 67-79. <https://doi.org/10.3917/eufor.372.0067>.

402. Nixon, S. Banks Use ECB Loans to Suit Own Needs. *Wall Street Journal*, 24 February 2012.

403. Norman, J. (2010). *The Big Society: An Anatomy of the New Politics*. University of Buckingham Press, 243 p.

404. Numérique et Environnement: faisons converger les transitions. URL: https://www.economie.gouv.fr/files/files/PDF/2021/Feuille_de_route_Numerique_Environnement_vremerciement1802.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

405. Numérisation dans le domaine de la coordination de la sécurité sociale. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1543&langId=fr>. (дата звернення: 21.11.2023).

406. Nutzinger, H.G. and Zahrt, A. (1994). *Ökologisch-soziale Marktwirtschaft und Instrumente der Umweltpolitik*.

407. O'Brien M. (2020). Social Investment in Aotearoa/New Zealand: Meaning and Implications. *Social Sciences*. 9(7):111. <https://doi.org/10.3390/socsci9070111>.

408. O'Connor, J. (1971). *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St. Martin's Press.

409. Okladna, M. G., Tragnyuk, A. R. (2018). The «European social model»: problems of comprehension. *Teoriya i praktika pravoznavstva*. Vip. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2018_1_22. (дата звернення: 21.11.2023).

410. Opielka, M. (2017). *Der Wohlfahrtsstaat in der Postwachstumsgesellschaft*. Diefenbache H., Held B., Rodenhäuser D. (Hrsg.), *Ende des Wachstums - Arbeit ohne Ende? Arbeiten in einer Postwachstumsgesellschaft*, Marburg: Metropolis, S. 131–161.

411. Orloff, A. (1996). Gender in the Welfare State. *Annual Review of Sociology*, Vol. 22. Pp. 51–78.

412. Pasquier, R., Radaelli, C. M. (2006) *fc.*, «Conceptual Issues», in *Europeanization : New Research Agendas*, eds. P. Graziano & M. Vink, Palgrave Macmillan, Basingstoke.

413. Paterson, M. (2016). Political Economy of the Greening of the State. The Oxford Handbook of Environmental Political Theory Edited by T. Gabrielson, Ch. Hall, J. M. Meyer, and D. Schlosberg. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199685271.013.34.
414. Pautet, A. L'État-Providence a-t-il un avenir ? URL: <https://www.collegesuperieur.com/lecteur-publications-kairos/letat-providence-a-t-il-un-avenir-copie.html>. (дата звернення: 21.11.2023).
415. Peck, J., Tickell, A. (1995). Training and Enterprise Councils: Schumpeterian Workfare State, or What? *Environment and Planning*. A 27(9): 1361–1396. Doi: 10.1068/a271361.
416. Pedersen, A. W. and Kuhnle, S. (2017). The Nordic welfare state model. Pp. 1-20. URL: https://samfunnsforskning.brage.unit.no/samfunnsforskning-xmlui/bitstream/handle/11250/2466194/The%20nordic%20welfare%20state_2.pdf?sequence=4&isAllowed=y. (дата звернення: 21.11.2023).
417. Pedersen, J. S. (2019). The digital welfare state: Dataism versus relationshipism. *Big Data : Promise, Application and Pitfalls*. Edward Elgar Publishing. Pp. 301–324. DOI:10.4337/9781788112352.00019.
418. Pierson, P. (2000). Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. *American Political Science Review*. 94 (2), June, Pp. 251-267.
419. Pierson, P., & Leibfried, S. (2005). Social policy. In H. Wallace, W. Wallace, & M. A. Pollack (Eds), *Policy-Making in the European Union*. Oxford University Press.
420. Pierson, P. (1996). The new politics of the welfare state. *World Politics*. Vol. 48, No. 2 , pp. 143–179.
421. Pinder, J. (1998). *The Building of the European Union*. Oxford, Oxford University Press. 297 p.
422. Pingen, A. European Declaration on Digital Rights and Principles Signed. URL: <https://eucrim.eu/news/european-declaration-on-digital-rights-and-principles-signed/>. (дата звернення: 21.11.2023).

423. Piróg, T., Gąciarz, B. (2014). Od państwa opiekuńczego do społeczeństwa opiekuńczego. Dylematy wokół partycypacji obywateli na przykładzie polityki społecznej wobec niepełnosprawności. *Studia Socjologiczne*. Issue 2. P. 85–106.

424. Plomien, A. (2018). EU social and gender policy beyond Brexit: Towards the European Pillar of Social Rights. *Social Policy and Society*, 17(2), 281–296.

425. Polakowski, M., Szelewa, D., Polak, A., Szarfenberg, R., Sutowski, M. (2019). Europejski wymiar polityki społecznej. *Warszawskie debaty o polityce społecznej*. №32. Warszawa : Friedrich-Ebert-Stiftung, ICRA.

426. Polanyi, K. (1968). *Primitive, Archaic and Modern Economics*. Boston, MA: Beacon Press. 346 p.

427. Polese, A., Morris, J., Kovács, B. (2015). Introduction: The Failure and Future of the Welfare State in Post-socialism. *Journal of Eurasian Studies*. 6(1), 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2014.11.001>.

428. Pound, R. (1953). The Rule of Law and the Modern Social Welfare State, *Vanderbilt Law Review*. 7(1).

429. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on improving working conditions in platform work. COM/2021/762 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM:2021:762:FIN>. (дата звернення: 21.11.2023).

430. Prosperity and climate action: The socio-ecological market economy is the concept underpinning the transformation towards climate neutrality. URL: <https://www.bmwk.de/Redaktion/EN/Dossier/the-social-market-economy.html>. (дата звернення: 21.11.2023).

431. Public Access Interface. URL: <https://ec.europa.eu/social/social-security-directory/pai/select-country/language/en>. (дата звернення: 21.11.2023).

432. Public Services (Social Value) Act 2012. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2012/3/enacted>. (дата звернення: 21.11.2023).

433. Rachovitsa, A., & Johann, N. (2022). The human rights implications of the use of AI in the digital welfare state: Lessons learned from the Dutch SyRI case. *Human Rights Law Review*, 22(2), P.1–15.

434. Regulation 2016/679 - Protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: [https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvk6yhcbpeywk_j9vvik7m1c3gyxp/vk3t7p3lbczq#:~:text=Regulation%20\(EU\)%202016%2F679%20of%20the%20European%20Parliament%20and,\(OJ%20L%20119%2C%204.5.](https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvk6yhcbpeywk_j9vvik7m1c3gyxp/vk3t7p3lbczq#:~:text=Regulation%20(EU)%202016%2F679%20of%20the%20European%20Parliament%20and,(OJ%20L%20119%2C%204.5.) (дата звернення: 21.11.2023).

435. Regulation 2018/1725 - Protection of natural persons with regard to the processing of personal data by the Union institutions, bodies, offices and agencies and on the free movement of such data. URL: <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vkto9iuv69ib>. (дата звернення: 21.11.2023).

436. Regulation (EU) 1231/2010 of the European Parliament and of the Council of 24 November 2010 extending Regulation (EC) No 883/2004 and Regulation (EC) No 987/2009 to nationals of third countries who are not already covered by these Regulations solely on the ground of their nationality. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32010R1231>. (дата звернення: 21.11.2023).

437. Regulation (EU) 2019/1149 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 establishing a European Labour Authority, amending Regulations (EC) No 883/2004, (EU) No 492/2011, and (EU) 2016/589 and repealing Decision (EU) 2016/344 (Text with relevance for the EEA and for Switzerland). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELLAR%3Aabc8cfa85-a3b3-11e9-9d01-01aa75ed71a1>. (дата звернення: 21.11.2023).

438. Report on Economic and Social rights in the European Union by Mr G. A. M. Iuliano, EESC. 2nd meeting of the EU-The former Yugoslav Republic of Macedonia Civil Society Joint Consultative Committee. Skopje, 25 February 2010.

439. Resolution on the White Paper on European Social Policy - A way forward for the Union. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/316b5e42-4af3-41d6-9c4e-528c3d458896>. (дата звернення: 21.11.2023).
440. Rhodes, M. (1996). Southern European Welfare States: Identity, Problems and Prospects for Reform. *South European Society and Politics*. 1:3, 1-22. <https://doi.org/10.1080/13608749608539480>.
441. Rogowski, R. (Ed.). *The European Social Model and Transitional Labour Markets*. Farham (Surrey) : Ashgate, 2008. 374 p.
442. Roosma, F., Gelissen, J., Oorschot, W. van (2013). The Multidimensionality of Welfare State Attitudes: A European Cross-National Study. *Social Indicators Research*, Vol. 113, No. 1. Pp. 235–255.
443. Rosental, P.-A. (2006). Géopolitique et État-providence. Le BIT et la politique mondiale des migrations dans l'entre-deux-guerres. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*. Vol. 61e année, no. 1. Pp. 99–134.
444. Rudra, N. (2002). Globalization and the Decline of the Welfare State in Less-Developed Countries. *International Organization*. Vol. 56, No. 2. Pp. 411–445.
445. Sainsbury, D. (1991). Analysing Welfare State Variations: The Merits and Limitations of Models Based on the Residual-Institutional Distinction. *Scandinavian Political Studies*. Vol. 14. № 1.
446. Sainsbury, D. (Ed.) (1994). *Gendering welfare states*. SAGE Publications Ltd, <https://doi.org/10.4135/9781446250518>.
447. Sands, P. and Peel, J. with Fabra, A. and MacKenzie, R. (2012). *Principles of international environmental law*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
448. Sapir, A. (2006). Globalization and the reform of European social models. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 44(2), 369–390.
449. Scharpf, F. W. (2002). The European Social Model: Coping with the Challenges of Diversity. *Journal of Common Market Studies*, № 4. Pp. 645–670. Doi:10.1111/1468-5965.00392.

450. Schmidt, I. (2009). New Institutions, Old Ideas : The Passing Moment of the European Social Model. *Studies in Political Economy*. Vol. 84. Pp. 7–28.

451. Schneider-Wedding, U. (2020). Ökologisch-soziale Marktwirtschaft: Wie man den Wachstumszwang aushebelt. Wohlstand für alle–weltweit und nachhaltig!. BÜCHNER-Verlag.

452. Scholz, W. (2019). European Social Model and beyond. Social policy: The Polish monthly journal. №1. Pp.25–31.

453. Schou, J., & Hjelholt, M. (2019). Digitalizing the welfare state: citizenship discourses in Danish digitalization strategies from 2002 to 2015. *Critical Policy Studies*, 13(1), 3–22.

454. Seeleib-Kaiser, M., Welfare Systems in Europe and the USA: Conservative Germany Converging towards the US Model?, Oxford University working paper 13-06, 2013, URL: https://www.spi.ox.ac.uk/fileadmin/documents/PDF/131203_Barnett_Paper_13-06.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

455. Servais, J. M. (2001). Qu elques réflexions sur un modèle social européen. *Relations industrielles/ Industrial relations*. 56 (4): 701–19.

456. Single European Act. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11986U/TXT>. (дата звернення: 21.11.2023).

457. Sissenich, B. (2005). The Limits of Networks: The Transfer of EU Social Policy to Poland and Hungary. in *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, eds. F. Schimmelfennig & U. Sedelmeier, Cornell University Press, Cornell. Pp. 156–177.

458. Social Aspects of European Economic Cooperation: Report. International Labour Office. Group of Experts on Social Aspects of Problems of European Economic Co-operation International Labour Office, 1956. 179 p.

459. Social Market Economy and Sustainability. Konrad-Adenauer-Stiftung e. V. 2020, Berlin. 138 p.

460. Social Rights Jurisprudence. *Emerging Trends in International and Comparative Law* / Edited by Malcolm Langford Norwegian Centre for Human Rights, University of Oslo. March 2009. 704 p.

461. Sotiropoulos, D. (2004). The EU's impact on the Greek welfare state: Europeanization on paper? *Journal of European Social Policy*. 18 p. URL: https://www.academia.edu/62367430/The_EUs_impact_on_the_Greek_welfare_state_Europeanization_on_paper . (дата звернення: 21.11.2023).

462. Soziale Marktwirtschaft ökologisch erneuern. Ökologische Innovationen, wirtschaftliche Chancen und soziale Teilhabe in Zeiten des Klimawandels R. Fücks & T. Köhler (Hrsg.). Berlin, 2019. 326 s.

463. Spicker, P. (1988). Principles of social welfare an introduction to thinking about the welfare state. 103 p. URL: <http://www.spicker.uk/books/Paul%20Spicker%20-%20Principles%20of%20Social%20Welfare.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

464. Stephany, F., Kässi, O., Rani, U., & Lehdonvirta, V. (2021). Online Labour Index 2020: New ways to measure the world's remote freelancing market. *Big Data & Society*. 8(2). <https://doi.org/10.1177/20539517211043240>.

465. Steger, M. B. (1997). *The Quest for Evolutionary Socialism: Eduard Bernstein And Social Democracy*. Cambridge, England, UK; New York, USA: Cambridge University Press. Pp. xi+257.

466. Stein, L. (von). (1876). *Die Verwaltungslehre, vol. 2: Die Lehre von der inneren Verwaltung*. (Reprint Aalen 1975).

467. Stein L. *Geschichte der sozialen bewegung in frankreich von +1789 bis auf unsere tage*. Leipzig : Verlag von Otto Wigand, 1850. CXLI. 345 s.

468. Stein, L. (von).(1888). *Handbuch der Verwaltungslehre*. 3rd ed., part 3: *Die Verwaltung und das gesellschaftliche Leben*. Stuttgart.

469. Stråth, B. (2007). Social Models ? A critical View on a Concept from a Historical and European Perspective. *European Review*, Vol. 15, No. 3. Pp. 335–352.

470. Stubbs, P., Zrinščak, S. (2015). Citizenship and Social Welfare in Croatia : Clientelism and the Limits of “Europeanisation”. *European Politics and Society*, 16:3. Pp. 395–410.

471. Svartvatn, L. R. (2002). In Quest of Time, Protection and Approval: France and the Claims for Social Harmonization in the European Economic Community, 1955-56. *Journal of European integration history revue D'Histoire de L'Integration Europeenneztitschen integration*. Vol. 8, N. 1. Pp. 85–102.

472. Swank, D. Globalization. In : *The Oxford Handbook of the Welfare State*. 2d ed. Edited by D. Béland, K. J. Morgan, H. Obinger, and C. Pierson. Oxford : Oxford University Press, 2021. Pp. 433–450. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199579396.001.0001.

473. Swedenborg, B. (2008). Lessons from Sweden’s Welfare State : An American-Swedish Perspective. in W. Bienkowski, J. Brada and M. Radlo (Eds.) *Growth Versus Security : Old and New EU Members’ Quest for a New Economic and Social Model*. Basingstoke : Palgrave Macmillan. 282 p.

474. Syvertsen, T., Mjøs, O., Moe, H., & Enli, G. (2014). *The media welfare state: Nordic media in the digital era*. University of Michigan Press. 156 p.

475. Tan, C.M., Lee, Y.H. and Ng, P.K. (2018). National Identity and Social Welfare. *Theoretical Economics Letters*. 8(10), Pp.1665–1673.

476. Teague, P. (1998). Between New Keynesianism and Deregulation : Employment Policy in the European Union. *Journal of European Public Policy*. Vol. 1, No. 3. Pp. 316–345.

477. Teague, P. (1998). Monetary Union and Social Europe. *Journal of European Social Policy*. Vol. 8, No. 2. Pp. 117–137.

478. Ter Haar, B. Ph., Copeland, P. (2010). What are the Future Prospects for the European Social Model ? An Analysis of EU Equal Opportunities and Employment Policy. *European Law Journal*. Vol. 16. Issue 3. Pp. 273–291.

479. The Beveridge report. 1942. 303 p. URL: <https://ia904705.us.archive.org/29/items/in.ernet.dli.2015.275849/2015.275849.The-Beveridge.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

480. The Digital Services Act. Ensuring a safe and accountable online environment. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/digital-services-act_en. (дата звернення: 21.11.2023).

481. The End of Welfare as We Know It? : Continuity and Change in Western Welfare State Settings and Practices, Ph. Sandermann (ed.). Verlag Barbara Budrich, 2014. 139 p.

482. The European Pillar of Social Rights Action Plan. URL: <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/en/>. (дата звернення: 21.11.2023).

483. The European Pillar of Social Rights in 20 principles/ URL: https://ec.europa.eu/commission/priorities/deeper-and-fairer-economic-and-monetary-union/european-pillar-social-rights/european-pillar-social-rights-20-principles_en. (дата звернення: 21.11.2023).

484. The European Social Model. URL: <https://www.etuc.org/en/european-social-model>. (дата звернення: 21.11.2023).

485. The European Social Model. Can we still afford it in this globalised world? European Economic and Social Committee Employers' Group. URL: <https://www.eesc.europa.eu/sites/default/files/files/qe-03-18-396-en-n.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

486. The Rome Declaration: Declaration of the leaders of 27 member states and of the European Council, the European Parliament and the European Commission. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/25/rome-declaration/>. (дата звернення: 21.11.2023).

487. The Treaty of Rome, 25 March 1957. URL: https://ec.europa.eu/archives/emu_history/documents/treaties/rometreaty2.pdf. (дата звернення: 21.11.2023).

488. Thewissen, S., & Rueda, D. (2019). Automation and the welfare state: Technological change as a determinant of redistribution preferences. *Comparative Political Studies*. 52(2), 171–208.

489. Titmuss, R. M. (1958). *Essays on «The Welfare State»*. London : Allen & Unwin. 232 p.
490. Titmuss, R. (1974). *Social Policy. An Introduction*. Edited by Brian Abel-Smith and Kay Titmuss. New York : Pantheon Press. 160 p.
491. Together for Rights: the Strategy for persons with disabilities. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=1556>. (дата звернення: 21.11.2023).
492. Transition écologique du numérique. URL: <https://www.entreprises.gouv.fr/fr/numerique/enjeux/transition-ecologique-numerique>. (дата звернення: 21.11.2023).
493. Treaty on European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>. (дата звернення: 21.11.2023).
494. Trubek, D. M., & Trubek, L. G. (2005). Hard and soft law in the construction of social Europe: the role of the open method of co-ordination. *European Law Journal*, 11(3), 343–364.
495. Union of equality: Strategy for the rights of persons with disabilities 2021-2030. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1484&langId=en>. (дата звернення: 21.11.2023).
496. Van Apeldoorn, B. (2002). *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London, Routledge. 216 p. DOI:10.4324/9780203166802.
497. Vandenbroucke, F. (2013). Why we need a European Social Union. *Reflets et perspectives de la vie économique*, LII, 97–112. <https://doi.org/10.3917/rpve.522.0097>.
498. Vaughan-Whitehead, D. (2003). *EU Enlargement versus Social Europe? The Uncertain Future of the European Social Model*, Edward Elgar, Cheltenham, 2003, xvii + 567 p.

499. Visser, J. (1998). Learning to Play: The Europeanisation of Trade Unions. in P. Pasture and J. Verberckmoes (eds), *Working-Class Internationalism and the Appeal of National Identity*, Oxford: Berg. Pp. 231–56.

500. Vobruba, G. (2001). Coping with Drastic Social Change: Europe and the US in Comparison. *Beck W., Maesen L. J. G. van der, Thomése F. and Walker A. (eds). Social Quality: a Vision for Europe*. The Hague, London, Boston: Kluwer Law International.

501. Voituriez, T. (2020). The quest for green welfare state in developing countries. WID.world working paper, no 2020/07.

502. Wahl, T. (2021). Commission Sets Out Digital Compass 20 March 2021. URL: <https://eucrim.eu/news/commission-sets-out-digital-compass/>. (дата звернення: 21.11.2023).

503. Walker, A., Maesen, L. van der (2003). Social Quality and Quality of Life. Paper for ESPA-NET Conference, Copenhagen 13-15. 34 p. Doi: 10.1007/978-1-4020-2903-5_2.

504. Walker, A. (2009). The social quality approach: bridging Asia and Europe. *Development and Society*. 38(2): 209–235.

505. Waszek, N. (2001). Aux sources de l'État social à l'allemande : Lorenz von Stein — et Hegel. *Revue germanique internationale*. Pp. 211–238. DOI:10.4000/rgi.839.

506. Watson, M. (2006). The European Social Model : Between a Rock and a Hard Place ?, In Whyman, P.B., Baimbridge, M. and Burkitt, B. (Eds.), *Implications of the Euro : A Critical Perspective from the Left*. London : Routledge.

507. Welfare state. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/money/topic/welfare-state>. (дата звернення: 21.11.2023).

508. Whyman, P. B., Baimbridge, M., and Mullen, A. (2012). *The Political Economy of the European Social Model*, Abingdon: Routledge. 398 p.

509. Welfare State. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/economics-econometrics-and-finance/welfare-state>. (дата звернення: 21.11.2023).
510. Welfare State Futures. URL: <https://www.norface.net/program/wsf/>. (дата звернення: 21.11.2023).
511. WelfSOC: Welfare State Futures: Our Children's Europe. URL: <https://www.norface.net/project/welfsoc/>. (дата звернення: 21.11.2023).
512. Whyman, P., Baimbridge, M. & Mullen, A. (2014). Revisiting the European Social Model(s) Debate : Challenges and Prospects. *L'Europe en Formation*, 372, 8–32. <https://doi.org/10.3917/eufor.372.0008>.
513. Wilensky, H. L.; Lebeaux, Ch. N. (1958). Industrial Society and social welfare. The impact of industrialization on the supply and organization of social welfare services in the United States. New York: Russell Sage Foundation. 401 p.
514. Wincott D. (2011). Images of Welfare in Law and Society: The British Welfare State in Comparative Perspective. *Journal of Law and Society*, Vol. 38, No. 3, Pp. 343–375.
515. Wojtaszczyk K. A. (2011). Modernizacja Unii Europejskiej, w: Modernizacja Unii Europejskiej, red. K. A. Wojtaszczyk. Warszawa : Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR.
516. Wolin Sh. S. (1987). Democracy and the Welfare State: The Political and Theoretical Connections between Staatsräson and Wohlfahrtsstaatsräson. *Political Theory*, Vol. 15, No. 4. Pp. 467–500.
517. Woodroffe, K. (1968). The Making of the Welfare State in England: A Summary of Its Origin and Development. *Journal of Social History*. Vol. 1, № 4. Pp. 303–324.
518. World stumbling zombie-like into a digital welfare dystopia, warns UN human rights expert. URL: <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2019/10/world-stumbling-zombie-digital-welfare-dystopia-warns-un-human-rights-expert?LangID=E&NewsID=25156>. (дата звернення: 21.11.2023).

519. Zimmermann, K., & Graziano, P. (2020). Mapping different worlds of eco-welfare states. *Sustainability*, 12(5), 1–20.

520. Yakovyuk, I., Shestopal, S. (2017). The sovereign rights and sovereignty of the state. *Azimuth of scientific research: pedagogy and psychology*. Vol. 6, issue 4.

521. Zadoia, A., & Palladin, A. (2017). Essay on the welfare State Models. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 24 (3), 14–18.

522. Zamboni M. The «Social» in Social Law – An Analysis of a Concept in Disguise. Pp. 513-539. URL: <https://scandinavianlaw.se/pdf/50-33.pdf>. (дата звернення: 21.11.2023).

523. Zeitlin J. and Vanhercke B. (2015). Economic governance in Europe 2020: socialising the European Semester against the odds?, in Natali D. and Vanhercke B. (eds.) *Social policy in the European Union: state of play 2015*, Brussels, ETUI and OSE, P. 65–95.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, які відображають основні результати дисертації:

1. Gaydamaka V. A. European social model: a new paradigm of social state development. *Problems of Legality*, 2020. Issue 150. P. 313–331. DOI: 10.21564/2414-990x.150.208955.

2. Гайдамака В. О. Соціальне право: проблеми визначення. *Юридичний вісник*. 2020. № 3. С. 286–292. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i3.1953>.

3. Гайдамака В. О. Екологічна держава та її місце в теорії демократичної, соціальної правової держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 21–24. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/2>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

4. Гайдамака В. О. Функціонування соціальної держави в умовах європейської інтеграції. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. статей за матеріалами II-ї Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, м. Харків, 15 травн. 2019 р. / редкол. : А. П. Гетьмана, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2019. С. 41–45.

5. Гайдамака В. О. Соціальна державність: еволюція моделей. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. статей за матеріалами III Всеукр. наук.-практ. конф. з європ. права, м. Харків, 15 листоп. 2019 р. / редкол.: А. П. Гетьмана, І. В. Яковюк та ін. Харків: Юрайт, 2019. С. 24-29.

6. Гайдамака В. О. Role of Welfare State in Democratic Society. *Сучасне суспільство і наука: актуальні дослідження молодих науковців*: матеріали

Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції інозем. мовами. М-во освіти і науки України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: НЮУ ім. Ярослава Мудрого, 2019. С. 32–34.

7. Гайдамака В.О. Соціальні права в системі прав людини. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу : теоретичні та практичні аспекти* : матеріали V Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 22 жовтня 2020 року). Полтава : Россава, 2020. С. 35–37.

8. Гайдамака В.О. Європейська соціальна модель: сучасний стан розвитку. *Україна і Європейський Союз: шлях до сталого розвитку* : зб. наук. ст. за матеріалами IV Всеукр. наук. практ. конф. з європ. права, м. Харків, 19 листоп. 2020 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк та ін. Харків, 2020. С. 16–19.

9. Гайдамака В.О. Концепція екологічної держави. *Права людини і демократія* : зб. наук. статей за матеріалами III наук.-практ. конф., м. Харків, 13 травн. 2021 р. : у 2 ч. / редкол.: І. В. Яковюк, С. Г. Серьогіна та ін. Харків, 2021. Ч. I. С. 14–17.

10. Гайдамака В.О. Забезпечення прав людини – пріоритет соціальної держави. *Наукові тренди постіндустріального суспільства*: матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Харків, 13 жовтня, 2023 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2023. С. 41–43.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації

11. Gaydamaka V. Environmental, welfare state: conceptualization problems. *Recht der Osteuropäischen Staaten. ReOS*. 2021. №5. P. 4–12.